

МОНГОЛ УЛС

Зэлүүд тал: Монголын ан амьтны хууль
бус худалдааны хямралтай асуудлууд

2006 оны 7 дугаар сар

ДЭЛХИЙН БАНК

© 2006 Олон улсын бүтээн байгуулалтын ба хөгжлийн банк / ДЭЛХИЙН БАНК
1818 H Street, NW
Washington, DC 20433 USA

2006 оны 7-р сар
Бүх эрхийг хадгална.

Энэ судалгааг нь Зүүн Ази-Номхон далайн бүсийн Байгаль орчин ба нийгмийн хөгжлийн хэсэг бэлтгэсэн ба Дэлхийн банкны Нидерланд-Монголын Байгаль орчны реформын Итгэлийн сангаас санхүүжүүлэв.

Байгаль орчин, нийгмийн хөгжлийн асуудлууд нь Зүүн Ази – Номхон далайн бүсийн (ЗАНДБ) хөгжлийн чухал шаардлагатай хэсэг болдог. Дэлхийн банкнаас саяхан энэ бүсэд зориулж бэлтгэсэн Байгаль орчин, нийгмийн хөгжлийн стратегид нэн шаардлагатай асуудлуудыг тодорхойлох, тогтвортой хөгжлийн бодлогын ба удирдлагын тогтолцоог бэхжүүлэх төслүүдээр дамжуулан байгаль орчны ба нийгмийн хөгжлийн гол асуудлуудыг тодорхойлох хөтөлбөрүүд, эрх зүйн асуудал, зээлийн бус үйлчилгээ, болон хамтын ажиллагааны талаар тусгасан. ЗАНДБ-ийн хэлэлцүүлгийн нийтлэлүүд нь тусламжийн байгууллагууд болон гишүүн орнуудын дунд хууль эрх зүйн болон хэрэгжүүлэлтийн талаар санал бодлоо солилцох боломжийг олгож байгаа юм.

Энэ бүтээлийг интернетийн www.worldbank.org/eapenvironment хуудаснаас үзэж болно.

Санал болгох бүтээл:

Вингард Ж. Р, П. Захлер. 2006 он. Залууд тал: Монголын ан амьтны хууль бус худалдааны хямралтай асуудлууд. Хэлэлцүүлгийн цувралууд. Зүүн Ази – Номхон далайн бүсийн Байгаль орчин, нийгмийн хөгжлийн хэлтэс. Вашингтон хот. Дэлхийн банк

Хавтасны фото: Андрей Паркинсон

Хавтасны загварыг The Word Express бүтээв.

Лавлах зүйлээ дараахь үндсэн зохиогч нарт явуулна уу:

James R. Wingard

Juris Doctor, Environmental Consultant
7015 Siesta Dr., Missoula, MT 59802 USA
Email: jrwingard@envlaw.myrf.net

Peter Zahler

Assistant Director, Asia Program
Wildlife Conservation Society
2300 Southern Blvd, Bronx, NY 10460 USA
Email: pzahler@wcs.org

Энэ тайлан нь Олон улсын бүтээн байгуулалтын ба хөгжлийн банк / ДЭЛХИЙН БАНК –ны ажилтнуудын бүтээл болно. Бүтээлийн үр дүн, тайлбар, дүгнэлт, шийдвэр нь Дэлхийн банкны ерөнхий захирлуудын болон улс орнуудын төлөөлөгчдийн санаа бодлыг заавал агуулсан байх шаардлагагүй. Энэ тайлангийн бүх мэдээллийг үнэн зөв гэж Дэлхийн банк батлахгүй. Тайланд газрын зураг орсон бол үүнд тусгасан хилийн хэмжээ, өнгө, нэрлэбэр болон бусад мэдээллүүд Дэлхийн банкны улс орны хилийн хууль эрх зүйн статус, эдгээр хилийн асуудлыг батлан зөвшөөрөх эсвэл хүлээн зөвшөөрөх зэрэг асуудалтай ямар ч холбоогүй болно.

Энэхүү бүтээлийн хэвлэн нийтлэх эрхийг хадгална. Бүтээлийг болон түүний хэсгийг зөвшөөрөлгүйгээр хуулбарлах/дамжуулах тохиолдол нь холбогдох хуулийг зөрчих болно. Олон улсын бүтээн байгуулалтын ба хөгжлийн банк / ДЭЛХИЙН БАНК нь энэ бүтээлийг хэрэглэхийг дэмжиж байгаа бөгөөд хэсэг бүлгийг олшруулах эрхийг чөлөөтэй олгоно.

Хуулбар, ямар нэг хэсгийн хэвлэлт зэргийг авах тодорхой мэдээлэлтэй хүсэлтээ дараахь хаягаар явуулна уу: Copyright Clearance Center, Inc., 222 Rosewood Drive, Danvers, MA 01923, USA, telephone 978-750-8400, fax 978-750-4470, www.copyright.com. Бусад хэвлэлийн эрхийн холбогдолтой хүсэлтээ дараахь хаягаар явуулна уу: Office of the Publisher, The World Bank, 1818 H Street NW, Washington, DC 20433, USA, fax 202-522-2422, e-mail pubrights@worldbank.org.

Гарчиг

Өмнөх үг	vii
Товчилсон үгсийн жагсаалт	xii
Талархал	xiii
Гүйцэтгэлийн товчлол	1
Товч танилцуулга	9
1. Зэрлэг ан амьтны худалдааг судлах арга	13
Албан ёсны мэдээллийн эх сурвалж	13
Өрхийн болон зах зээлийн судалгааны аргачлал	14
Мэдээнд дүн шинжилгээ хийх арга	18
2. Ан амьтны худалдааны түүхээс	23
3. Зэрлэг ан амьтны агналт ба худалдааны өнөөгийн байдал	27
Менежментийн өөрчлөлт	28
Агнуурын байдалд гарсан өөрчлөлт	29
Худалдаанд гарсан өөрчлөлт	31
Худалдааны чиглэл, захууд болон хэрэгжилтийн асуудлууд	38
Мэдэгдэж байгаа болон болзошгүй нөлөөлөл	41
4. Зэрлэг ан амьтны менежментийг бий болгох	51
Бүтцийн бэрхшээл	51
Эдийн засгийн бэрхшээл	52
<i>Зэрлэг ан амьтнаас олсон орлого</i>	52
<i>Зэрлэг ан амьтныг хамгаалах ажилд зарцуулах төсөв</i>	53
<i>Зэрлэг ан амьтны судалгааг санхүүжүүлэх нь</i>	56
<i>Зэрлэг ан амьтны менежментийг орон нутгийн түвшинд санхүүжүүлэх нь</i>	57

Зэрлэг ан амьтны агнуур ба худалдааны хууль тогтоомжуудын товч	57
Зэрлэг ан амьтны агнуурын зохицуулалт	58
Зэрлэг ан амьтны худалдааны зохицуулалт	61
Нэн ховордсон төрөл зүйлийн олон улсын худалдааны конвенцийн зохицуулалт	62
Трофи ан агнуурын зохицуулалт	64
Статусын зохицуулалт буюу хамгаалах арга хэмжээ	65
Олон нийтийн оролцоотой зэрлэг ан амьтны менежемент	65
Хууль хэрэгжүүлэх	66
5. Хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны зөвлөмжүүд	69
Ерөнхий зөвлөмжүүд	71
Гадаад худалдаанд хяналт тавих	78
Дотоодын худалдаанд хяналт тавих	79
Ан агнуурын менежмент	82
Трофи болон спорт ан агнуурын менежмент	84
Олон нийтийн хандлага	86
Хавсралт 1: Зүйлүүдийн судалгаа	89
Тарвага (<i>Marmota sibirica and Marmota baibacina</i>)	89
Саарал чоно (<i>Canis lupus</i>)	97
Хярс үнэг (<i>Vulpes corsac</i>)	101
Шар үнэг (<i>Vulpes vulpes</i>)	103
Бор гөрөөс (<i>Capreolus pygargus</i>)	105
Хүрэн баавгай (<i>Ursus arctos</i>)	107
Молцог хандгай (<i>Alces alces pfizenmayeri and A. a. cameloides</i>)	109
Цоохор ирвэс (<i>Uncia uncia</i>)	111
Зэрлэг гахай (<i>Sus scrofa</i>)	113
Халиун буга (<i>Cervus elephus</i>)	115
Аргаль хонь (<i>Ovis ammon</i>)	117
Идлэг шонхор (<i>Falco cherrug</i>)	120
Монгол татаар бөхөн (<i>Saiga tatarica mongolica</i>)	122
Цагаан зээр (<i>Procapra gutturosa</i>)	123
Баданга хүдэр (<i>Moschus moschiferus</i>)	127
Хавсралт 2: Бусад зүйлүүдийн тухай мэдээлэл	131
Хавсралт 3: Хүснэгтүүд	137
Хавсралт 4: Ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний хэрэглээний судалгаа	153

Зургууд

Зураг 1: Монголын эрэгтэйчүүдийн болон судалгаанд оролцсон анчдын тоог нийт эрэгтэй хүмүүсийн тоонд харьцуулсан байдал	19
Зураг 2: Монгол улс 1926-1985 онуудын хооронд жилд худалдаалж байсан зэрлэг ан амьтны нийт бүтээгдэхүүн	25
Зураг 3: Түүхэнд ихээр агнагдаж байсан зарим амьтдын тоо хэмжээг 2004 оныхтой харьцуулсан нь	30
Зураг 4: Монголын ангийн түүхийн эдийн худалдааны сүлжээний диаграмм - бүдүүвч	40
Зураг 5: Тоо толгой нь цөөрч байгаа зарим зүйлүүдийн харьцаа	42
Зураг 6: Олон нийтийн санал асуулга - Монголын зэрлэг ан амьтны нөөцийн статус	43
Зураг 7: Монгол тарваганы тархац 1970 он	90
Зураг 8: Монголын тарваганы тархацын байдал	91
Зураг 9: Тарваганы популяцийн тоо толгойн бууралт 1940 - 1997 он	92
Зураг 10: Монголын тарваганы арьсны албан ёсны худалдаа 1892 - 1997 он	93
Зураг 11: Монголын саарал чонын арьсны албан ёсны худалдаа 1927-1985 он	99
Зураг 12: Монголын хярс үнэгний арьсны албан ёсны худалдаа 1932-1985 он	102
Зураг 13: Монголын шар үнэгний арьсны албан ёсны худалдаа 1932-1985 он	104
Зураг 14: Монголын бор гөрөөсний албан ёсны худалдаа 1950-1985 он	106
Зураг 15: Монголын зэрлэг гахайн албан ёсны худалдаа 1932-1985 он	113
Зураг 16: Хятад улстай хийсэн халиун бугын эврийн худалдаа 1965-1974 он	116
Зураг 17: Монголын цагаан зээрийн махны албан ёсны худалдаа 1932-1985 он	124

Хүснэгт

Хүснэгт 1: Зүйлүүдийн агнуурт өртөж байгаа байдлын тооны зэрэглэл	35
Хүснэгт 2: Нэг анчны жилд агнадаг амьтны дундаж тооны зэрэглэл	35
Хүснэгт 3: Зүйлүүдийн нийт агналтын тооцоолсон зэрэглэл, 2004 он	36
Хүснэгт 4: Зүйлүүдийн дотоодын худалдааны үнийн зэрэглэл	36
Хүснэгт 5: Зүйлүүдийн худалдаалах үнийн тооцоолсон зэрэглэл, 2004 он	37
Хүснэгт 6: Трофи агнуурын зөвшөөрөл ба лиценцийн үнийн зэрэглэл	37
Хүснэгт 7: Байгалийн нөөцөөс улсад оруулсан орлого, 1999-2003 он	53
Хүснэгт 8: Яамдуудын харьцуулсан төсөв, 2002-2003 он	54
Хүснэгт 9: Байгаль орчны яамны төсөв, 2001-2004 он	55
Хүснэгт 10: Байгаль хамгаалахад нөхөн төлбөрийн оруулах хувь	56
Хүснэгт 11: Судалгаа шинжилгээний харьцуулсан зардал, 2001-2003 он	56
Хүснэгт 12: Монгол Улсаас CITES-д орсон зарим зүйлүүдийн экспортын мэдээ, 1996-2004 он	62
Хүснэгт 13: Монголын идлэг шонхороос олсон орлого 1996-2003 он	121

Хүснэгт 14: Агнуурын амьтдын хамгааллын болон хууль эрх зүйн статус	137
Хүснэгт 15: Зарим зүйлүүдийг гадаадад болон дотоодад худалдаалах байдал	140
Хүснэгт 16: Ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний зах зээлийн үнэ	143
Хүснэгт 17: Анчдыг насны ангиллаар тооцоолсон харьцуулал	147
Хүснэгт 18: Анчдын тоог аймаг тус бүрээр тооцоолон харьцуулсан ангилал	147
Хүснэгт 19: Анчдын тоог хот суурин болон хөдөө нутгийн хүн амын тоонд тооцоолон харьцуулсан харьцаа	148
Хүснэгт 20: Улс орнуудын анчдын тоог тухайн орны хүн амд нь харьцуулсан харьцаа	149
Хүснэгт 21: Монголын нийт анчид ба агнасан амьтдын тоо	150

Өмнөх үг

Зэрлэг ан амьтны хууль бус худалдаа нь зүүн өмнөд Азийн бүс нутгийн биологийн төрөл зүйлд болон түүнд түшиглэн амьдардаг хүмүүсийн амьдралд маш ноцтой нөлөө үзүүлж байна. Энэ бүс нутаг нь зэрлэг ан амьтдыг хоол хүнс, эмчилгээ, гэрийн тэжээмэл болон цуглуулгын амьтад хэлбэрээр, мөн спорт агнуур болон гоёл чимэглэлд хэрэглэдэг. Үүнээс гадна, зүүн өмнөд Азийн орнууд олон улсын зах зээлийн хэрэгцээг хууль ба хууль бусаар хангадаг.

Дэлхийн банкнаас болон хөгжлийн хамтын ажиллагааны түншүүд хамтран зохион байгуулдаг олон талт үйл ажиллагааны хүрээнд багтан зэрлэг ан амьтны худалдааны хөдөлгөгч хүчин зүйлүүд, түүний хэмжээ болон хууль бус худалдааг зогсоох талаар ойлголттой болохын тулд Дэлхийн банкны Зүүн өмнөд Азийн болон Номхон далайн бүс нутгийн Байгаль орчин ба нийгмийн хөгжлийн хэсгийн хийсэн сүүлчийн бүтээл нь энэ тайлан юм. Үүний өмнөх бүтээл нь Зүүн болон Зүүн өмнөд Азийн зэрлэг ан амьтны худалдаа гэсэн сэдэвтэй байв. Энэ бүтээл нь Алга болсоор...алга болсоор... бүр мөсөн алга болжээ. Ийм бүтээл гаргахыг хууль бус худалдааны эдийн засгийн ба нийгмийн хөшүүргийг илрүүлдэг олон улсын байгууллага ТРАФФИК зохион байгуулсан ба энэ бүс нутгийн хууль бус худалдааны гол чухал асуудлуудыг тодорхойлж, мөн саяхан бүс нутгийн судалгааг эхэлсэн. Өргөн утгаараа авч үзвэл энэ судалгаа байгалийн нөөцийн менежментийг дутмаг удирдан зохион байгуулснаас болж сөрөг нөлөөлөл үзүүлэх гэсэн Дэлхийн банкны санааг зовоосон асуудалтай холбоотой хийгдсэн байна. Мөн энэ асуудал Зүүн Ази-Номхон далайн бүс нутгийн байгаль орчны стратегийн гол асуудал болсон юм.

Монгол улсын нэлээд их хэмжээний байгалийн нөөцийн тогтвортой ашиглалтын асуудалд Дэлхийн банк тусламж дэмжлэг үзүүлдэг билээ. Зэрлэг ан амьтны энэ судалгаанаас гадна, модны хууль бус худалдааны одоо хэрэгжиж байгаа судалгаа, мод тарих төслүүдийн болон

бусад шаардлагатай төслүүдэд тусламж үзүүлж байна. 2005-2006 онд Монголын байгаль орчны менежментийн олон асуудлаар өргөн хэмжээний үйл ажиллагаа зохион байгуулсан Нидерланд-Монголын Итгэлийн сангийн “Байгаль орчны шинэчлэл” хөтөлбөр энэхүү зэрлэг ан амьтны худалдааны төсөл болон бусад төслүүдэд санхүүжилтын тусламж үзүүлсэн.

Энэ судалгаа нь ядуурал- байгаль орчны холбоо, байгалийн нөөцийн муу зохион байгуулалт ядуу хүмүүсийн амьжиргаанд хэрхэн нөлөөлж буй зэрэг асуудлуудын жишээ болж өгсөн. Социалист систем задарснаар олон мянган монгол хүмүүс амьжиргааны эх үүсвэрийг зэрлэг ан амьтны агнуураас олох болсон байна. Зэрлэг ан амьтны хууль бус худалдаа өргөжсөнөөр байгалийн нөөц тогтворгүй болохын зэрэгцээ ахуйн хэрэгцээнд олдохгүй болж, мөн нэн ховор амьтдын устаж үгүй болоход нөлөөлж байна. Ингээд асар үнэ цэнэ бүхий байгалийн нөөцийг устгахгүй, харин хамгаалалтын урамшууллын систем бий болгох, амьжиргааны өөр боломжийг нэмэгдүүлэх зэрэг асуудлыг шийдвэрлэхэд төрийн, иргэний нийгмийн болон хандив туслалцааны байгууллагуудын хамтарсан хүчин зүтгэл шаардлагатай.

Ийнхүү Зэрлэг амьтдыг хамгаалах нийгэмлэг, төрийн бус олон байгууллагуудтай хамтран энэ судалгааг нухацтай өөрсдийн болон бусад улсын туршлага, Монголын аймаг, сумдын нутагт байдаг хангалттай мэдээлэл дээр үндэслэн явуулсан. Бид төрийн болон иргэний нийгмийн байгууллагуудын ажилтнуудыг энэ тайланг уншиж, гарсан зөвлөмжүүдийг хүлээн авч үзэхийг хүсч байна.

Магда Ловей,
Дэлхийн банкны Зүүн Ази, Номхон Далайн бүсийн байгаль орчны секторын менежер

Саха Деван Миенатхан,
Дэлхийн банкны Монгол дахь салбарын менежер

Өмнөх үг

Зэрлэг ан амьтдыг худалдаалах зориулалтаар агнах нь өнөөдөр дэлхий дээрх олон зүйлийн амьтдад ихээхэн хэмжээний аюул занал учруулсаар байна. Ази тивийн хэмжээнд зэрлэг ан амьтдын болон тэдгээрийн гаралтай бүтээгдэхүүнийг ашиглан хоол хүнс, арьс үс, эм, эмчилгээний болон бусад хэрэгцээгээ ханган, Африк тивд зэрлэг ан амьтдын махны худалдаалалт төрөлжин явагдаж буй нь энэ төрлийн бизнес дэлхийн хэмжээнд эрэлт хэрэгцээ ихтэй, сая сая долларын эргэлтгүйгээр улс орнуудаар дамжуулан өргөн хүрээг хамарсан худалдаа, наймааны үйл ажиллагаа явагддаг болохыг харуулж байна. Ан амьтдын агналт, худалдаалалтын үйл ажиллагаа нь гар дамжсан тодорхой хэсэг бүлгүүдэд хуваагдан төрөлжсөнөөр хууль бусаар ан агнах урсгал, хөдөлгөөн ихэссэн хэмжээгээр багасаж буй зэрлэг ан амьтдын суурьшиж, нутагшсан орчинг хөндөж буй нь тэднийг бодлогын түвшинд хамгаалах арга хэмжээ авах шаардлагатай болсныг харуулж байна. Ан агнуурын уламжлалт арга болох агнах, сонголт хийх болон хяналт хамгаалалтын ажиллагаа алдагдаж, орчин үеийн машин техник, зэвсэг технологи ашиглан ангаас олох ашиг орлогыг хэт хөөцөлдөх хандлага бий болсноос урьд нь ахуйн бага хэмжээний хэрэгцээ хангах зориулалтаар голлодог байсан агнуур нь том том бизнесийн бүлэглэлийн шинжтэй болж хөгжин агнуурын болон худалдааны дамжлага сүлжээ хүрээгээ тэлж хөгжих хүчин зүйл болжээ. Хот суурин газруудад суурьшсан санхүүгийн орлого болон ахуй, амьдралын боломжийн хувьд дунд түвшний хүмүүсийн эрэлт хэрэгцээнээс шалтгаалж зэрлэг ан амьтад болон зэрлэг ан амьтдын гаралтай бүтээгдэхүүнийг худалдааж авах, дамжуулан худалдах, тээвэрлэх, зуучлах зэргээр орон

нутгийн хэмжээнд болон олон улсын түвшинд худалдсанаар зэрлэг ан амьтдын хорогдлыг их хэмжээгээр нэмэгдүүлж гадаад худалдааны “даяаршил”-ийг бий болгож байна. Нөгөө талаар зэрлэг ан амьтны гаралтай олон төрлийн бүтээгдэхүүнүүд ахуйн зориулалтаар тухайлбал, хоол хүнс, эм, эмчилгээ, хувцас хэрэглээний тодорхой хэрэгцээг хангах зорилгоор ашиглагддаг байсан хуучин “уламжлалт” хэрэгцээ нь гадаад худалдааны даяаршил, “орчин үеийн хэв загварын хандлага”-аа даган өөрчлөгдөж, зориулалтын агналтын хэмжээ нь нэмэгдэж энэ нь ч зэрлэг ан амьтдын агналт, худалдаалалтыг улам өргөжүүлэхэд нөлөөлж байна.

Үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнасан цгаан зээрийг зах зээл рүү ачаалахад бэлэн байгаа нь. Фото: Хенри Микс

Анхаарал татсан цөөн жишээ дурьдахад: 2000 оны мэдээгээр Суматра-гаас БНХАУ- руу долоо хоног тутамд 25 тонн яст мэлхийг худалдаалдаг бол Вьетнам улсын Хо Ши Мин хотын 1500 гаруй хоолны газруудад зэрлэг ан амьтны гаралтай олон төрлийн мах, махан бүтээгдэхүүнийг хэрэглэж худалдан, борлуулсан байна. Түүнчлэн, Хойд Сулавесийн зөвхөн нэг хүнсний зах дээр жилд 90000 хөхтөн амьтад махны зориулалтаар,

Спорт агнуурт ихээр өртөж буй тул загасны толгой. тулын махыг Улаанбаатарын зоогийн газрууд хоолны цэсэндээ оруулсан байдаг. Фото: К. Олсон

Жаван-ы хүнсний зах дээр жилд 1,5 сая амьд шувуу, Өмнөд Хятадын Гуанжоу ба Шэнжэн хотуудын хүнсний захууд дээр 90000 гаруй могой, 24000 яст мэлхий зарагдсан мэдээ байна. Мөн нэг жилд Малоба, Экваторын Гвиней-д 13000 зэрлэг ан амьтад, Габон-д 12000 тонн ангийн мах зарагджээ. Мөн 2002 оны албан ёсны мэдээгээр 38000 хөхтөн амьтад, 365000 шувуу, 2 сая мөлхөгчид, 49 сая хоёр нутагтныг амьдаар нь АНУ-ын хилээр хууль ёсоор оруулсан ба зэрлэг ан амьтдын болон тэдгээрийн гаралтай бүтээгдэхүүний худалдаалалт 1992-2002 онуудад АНУ-д 75%-иар өссөн зэрэг нь зөвхөн буурай хөгжилтэй болон хөгжиж буй улс үндэстнүүдийн хүрээгээр хязгаарлагдахгүй дэлхийн хэмжээнд аюул нүүрлэснийг харуулж байна.

Ялангуяа ан амьтдыг үйлдвэрлэлийн зориулалтаар их хэмжээгээр агнах явдал нэмэгдэж байгаагаас зэрлэг ан амьтдын биологийн төрөл зүйлд өөрчлөлт орж тоо толгой цөөрөх, тухайн бүсэд нутагшсан амьтад устах, түүгээр ч барахгүй өргөн уудам нутаг дэвсгэртэй халуун орны бүсэд ч ан, амьтад бүрмөсөн устаж үгүй болох явдал үргэлжилсээр байна.

Тухайлбал, Агналт хамгаалалтын буруу үйл ажиллагаа, худалдаалалтын үр дагавараар

Вьетнам улсад сүүлийн 50 жилд 12 зүйлийн том амьтад их хэмжээгээр хорогдож, устаж үгүй болсон, Зүүн өмнөд Азийн томоохон тусгай хамгаалалттай газарт ч ховордсон амьтдын төрөл зүйл устаж үгүй болж байгаа мэдээ ч бий. Экваторын Гвиней дэх Биоко-ын зарим нутагт бичний популяци 90%-иар хорогдож, зарим бүс нутгуудад бүрмөсөн устах аюулд хүрч, Камеруны Килум-лижим-д дээрх үйл ажиллагаанаас болж Шимпанзе, Заан, Ситатунга зэрэг амьтдын төрөл зүйл ч устаж үгүй болж байна. Судалгаанаас харахад зэрлэг ан амьтдын нутагшиж суурьшсан орчинд амьтдын төрөл зүйл цөөрч, тоо толгой хорогдож, ашиг орлого багасмагц энэ чиглэлийн анчид, наймаачид зах зээлийн эрэлт хэрэгцээгээ хангахын тулд ан амьтны нөөцтэй өөр бүс нутаг руу агналтын чиглэлээ шилжүүлж, үйл ажиллагаа явуулах нь хорогдлын хэмжээг нэмэгдүүлэн байгалийн тэнцвэрийг ихээр алдагдуулахад хүрч байна.

Ер нь зэрлэг ан амьтдын худалдаа нь дэлхийн хэмжээнд өргөн хүрээтэй тархан хүрээгээ тэлж ялангуяа Ази тивийн бүс нутгууд зэрлэг ан амьтдын анчид, худалдаачдын үйл ажиллагаанд ихээр өртөгдөж аюулын хэмжээ нэмэгдэн, тархаж байгаа нь байгалийн аюул нүүрлэхэд нөлөөлжээ. Ази тив нь газар нутгийн хувьд хүн

амын нягтшил ихтэй, халуун орны бүс нутгийн бусад газар нутагтай харьцуулахад ойн нөөц багатай онцлог бүс нутагтай юм. Зэрлэг ан амьтдын гаралтай бүтээгдэхүүнийг Азид он удаан жил уламжлан, үе дамжуулан ардын эмнэлгийн төрөл бүрийн эм, эмчилгээнд хэрэглэдэг зан заншил арга технологи нь орчин үеийн хөгжлийг даган хурдацтайгаар хөгжиж, нарийн төрөлжсөн боловсруулалт, үйлдвэрлэлийн салбарууд болон үйл ажиллагаагаа идэвхитэй явуулж байна. Түүнчлэн энэ бүс нутагт орон нутгийн хэмжээнд ч агналт, тээвэрлэлт, худалдаалалтын шат дамжлага, мэдээллийн сүлжээ газар авч асар хурдацтайгаар хөгжиж байна. Зэрлэг ан амьтдын бүтээгдэхүүнийг голлон хэрэглэгч бусад орнууд руу чиглэсэн олон улсын худалдааны урсгалын дийлэнх хувийг Зүүн өмнөд Азийн бүс нутгууд эзэлж байна.

Сүүлийн жилүүдэд халуун бүсийн ойн зэрлэг ан амьтдыг их хэмжээгээр агнаж, үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашиглах нь зэрлэг ан амьтдын амьдралын зүй тогтолцоонд сөрөг нөлөө үзүүлж, байгалийн тэнцвэр алдагдаж буй нь биологийн төрөл зүйлийг зөв бодлогоор хамгаалах, бүх үе шатанд хяналт тавих нь тулгамдсан асуудал болсныг харуулж байна. Үүнээс гадна, орон нутгийн ард иргэдийн амьдралын түвшин орлогын эх үүсвэр, хоол, хүнс ахуйн хэрэгцээ нь зэрлэг ан амьтдын гаралтай бүтээгдэхүүнээс хамааралтай байгаа нь ядуурал, ажилгүйдэлтэй салшгүй холбоотой бөгөөд амьдралаа залгуулах гол хэрэгсэл ч болсоор байгаа.

Монголд оронд хийсэн энэхүү судалгааны явцад зэрлэг ан амьтдыг нь үйлдвэрлэлийн зориулалтаар их хэмжээгээр агнах, худалдаалах асуудал ихээхэн газар авсан, нөгөө талаар хуулийн хүрээнд тодорхой зохицуулалтгүй байгаа нь хөрш зэргэлдээ орнуудын зэрлэг ан амьтдын үржил, өсөлтөд ч сөрөг нөлөө үзүүлж байгаагийн шалтгаан, үр дагаврыг маш тодорхой, мэргэжлийн түвшинд судалж тооцон илрүүлсэн нь ихээхэн ач холбогдолтой, үр дүнтэй төсөл болсон гэж үзэж байна. Зэрлэг ан амьтдын гаралтай бүтээгдэхүүний худалдаа нь зөвхөн халуун орны ойн бүс төдийгүй ойт хээр, тал хээрийн бүсээс гаралтай. Энэ худалдаа нь хэрэглээ өндөртэй хойт зүгийн орнууд руу биш Өмнөд зүгийн орнууд руу чиглэж байна.

Хууль бус агналт, хил дамжуулан худалдаалалт, тээвэрлэлтийн үйл ажиллагаанд Монгол орны өнөөгийн эдийн засаг, улс төр, газар зүйн байрлал, түүний онцлог зэрэг олон хүчин зүйлээс шалтгаалдаг болох нь ч харагдаж байна. Үйлдвэрлэлийн зориулалтаар зэрлэг ан амьтдыг их хэмжээгээр агнах ажиллагаа нь ан амьтдын нөхөн үржих явцад сөргөөр нөлөөлж, аюултай үр дагавар үүсэж болох тул энэ асуудлыг авч үзэж, хамгаалах цогц арга хэмжээ авах нь салбарын гол асуудал болсон байна.

Жэймс Вингард, Петер Захлер болон бусад мэргэжилтнүүдийн хамтран явуулсан энэхүү судалгаа нь цаг үеэ олсон маш чухал олон асуудлуудыг мэргэжлийн өндөр түвшинд, нарийвчлан судалж гаргасан нь ховордсон зэрлэг ан амьтдын хамгаалалтын асуудал дэлхийн бусад олон орнуудын хэмжээнд ч чухал ач холбогдолтой, илүү өргөн хүрээтэй цаг алдалгүй авч үзэх шаарлагатай асуудал болж байгаа талаар дэлгэрэнгүй мэдээлэл авах боломжийг бидэнд олгосон юм.

Түүнчлэн, энэхүү судалгааны хамгийн чухал ач холбогдол нь Монгол орны ховордсон зэрлэг ан, амьтдын худалдаа экспортын чиглэлээр их хэмжээгээр гадагшаа хууль бусаар гарч байгааг, онгон зэрлэг байгалийн биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах арга хэмжээний хүрээнд орон нутгийн иргэдийн тогтвортой амьдралын эх үүсвэрийг байгалийн нөөцөөс хамаарахгүйгээр зохицуулах гэх мэт чухал асуудлуудыг, олон чиглэлийн нарийвчилсан судалгаагаар хөндөн гаргаж, бодит байдлын талаархи багц мэдээлэл, хэрэгжүүлэх арга хэмжээний чухал санааг тусгасан анхны том хэмжээний судалгаа болж чадсан гэж үзэж байна.

***Др. Элизабет Л. Бэннэт, М.Б.Е
Агнуур болон зэрлэг ан амьтдын
судалгааны хөтөлбөрийн дарга
Зэрлэг амьтдыг хамгаалах нийгэмлэг***

Товчилсон үгсийн жагсаалт

ÁÍ Ó	Àì àðèèèéí í ýññýí Õñ
ÁÍ ÕÀÓ	Áçãà í àéðàì ààð Õyòàà Àðà Õñ
ÁÑØ Óß	Áí èí àñðí è, ñí , è, ø èæýð óðààí ù ýàì
ÁÍ ß	Áàéæèù î ð-í ù ýàì
Ã Ñ	Ãçàðççéí ì ýäýéèèéí ñèñòàì
ÃÕÃÍ	Ããðì àí ù Õãðí èé Õàì òóí Ãæèèàæà
ÇÁÍ ÄÄ	Çççí Äçè í î òí í ààèàéí áçñ í óðàã
ÇÕÓ	Ç° æ° èò Õí éáí î ò Õñ
Í Ñ	Í ýññýí Ñí äýñðí èé Áàéæóéèàæ
ÒÁÁ	Òð èéí áóñ áàéæóéèàæ
ÕÄÀÕÕÈÈ	Çýðýãàí àì ùòí ù óóéù áóñ óðààèèààãýí ààããáàéæóéèàæ
ÕÕÃÍ	Õñæé òàì æàèàèòòàé æçàð í óðàã
ÒÌ ÕÃ	Õèñóí í ì ýðýæèéí õýí àèòóí æçàð
ÑÃ	Ñí äýíí èé Ñòàðèñòèèéí Ãçàð
Ø ÓÀ	Øèí æýð Óðààí ù Àèàãàì è

BBC	Áðèòàí èé î èí í í èéòèéí òàèààèç
CITES	Çýðýãàì ùàì àà óðæì èùí õí àí ðãñí í ççèèèéáí èí í óèñóí õýí æýýí à óðààèèààèèòòòàé èí í àáí òè
CMS	Çýðýãàì ùàùí í ççèèèéí ççèèèéí óðòàé èí í àáí òè
ESBP	Äí ðí à ì í í ä èùí áéí èí æéí ð° ð° è ççèèèéí ð° ð° è
GEF	Ääýí äýèòèéí áàéæèù î ð-í ù ñàí
IUCN	Äýèòèéí áàéæèù, áàéæèèéí í °° òèéãòàì æàèàð î èí í óèñóí õí éáí î
SPSS Ba- sic 12	Ñòàðèñòèèéí Ñí ðàì ì
UNEP	Í ýññýí çí äýñðí èé áàéæèù î ð-í ù ð° ð° éá° ð
WWF	Äýèòèéí áàéæèù òàì æàèàð ñàí

Талархал

Монголын зэрлэг ан амьтдын худалдааны асуудлуудын талаархи энэ судалгааг Зэрлэг амьтдыг хамгаалах нийгэмлэгтэй хамтран хийсэн. Бид энэ тайланг бичсэн Жэймс Вингард, Петер Захлер нарт баярласнаа илэрхийлье. Энэ судалгааг Дэлхийн банкны биологийн төрөл зүйлийн мэргэжилтэн Др. Тони Виттен удирдан зохион байгуулсан юм. Монголын байгаль орчин итгэмжлэх Нидерландын сангаас энэ төслийг санхүүжүүлсэн.

Судалгаа бүр нь ганц нэг хүний хөдөлмөрөөр бүтдэггүй олон хүний тус дэмжлэгтэйгээр амжилттай явагддаг гэдгийг юуны өмнө хэлэх байна. Иймээс хэрвээ бид тодорхой судлаач нарт баярласнаа илэрхийлээгүй бол маш хайнга асуудал гаргасан байна гэж үзэх болно. Энэ тайлангийн ихэнхи нь эдгээр хүмүүсийн хичээнгүй зүтгэл ба уйгагүй ажилч чанарын үр дүнд гарсан мэдээллүүдээс бүтсэн гэж бодож байна. Дэлхий дээрх хүн ам хамгийн нягтшил багатай, хамгийн их газар нутагтай энэ орны нутаг дэвсгэрээр ганцхан зуны дотор мянга мянган хүнээс асуулга авах энэ их ажлаас судлаач нар маань бэрхшээлгүй өдөр бүр, долоо долоо хоногоор судалгааны аман асуулгын хуудсаа бариад айлаас айлд, гудамжнаас гудамжинд халуун нар, тоос шороог хайхралгүй явж байсан болно. Ингээд бид дараахь хүмүүст гүн талархал илэрхийлж байна, ялангуяа Б.Анхцэцэг, Н.Анхцэцэг, Б.Ариунбилэг, С.Уранчимэг, Э.Сувдмаа, Х.Отгондорж, С.Буяндэлгэр, Т.Чингэл, Ц.Алтангэрэл, Б.Цогтжаргал, Ч.Ариунзаяа, Д.Оюунтуяа, Ц.Мөнхжаргал, Ц.Цогзолмаа, М.Азжаргал, С.Алтанцэцэг, К.Пүрэвсүрэн, М.Норжмаа, Д.Мөнхбаяр, Баяраа болон түүхий эд зардаг захаас авах судалгааны ээдрээтэй ажлыг удирдан явуулсан Б.Отгонтөмөр, Ж.Очирхуяг

нарт баярласнаа илэрхийлье. Энэ бүтээлд тал бүрийн тусламж үзүүлсэн АНУ-ын солилцооны оюутан Луке Дистелхорст болон статистикийн эцсийн анализ хийхэд тусламж үзүүлсэн Колумбын Их сургуулийн зэрлэг ан амьтны биологийн магистрын сургалтын оюутан Чарлес Якуликд тус тус талархал илэрхийлье

Энэ судалгаа нь маш олон байгууллагуудын гайхамшигтай хамтын ажиллагаа, тэдгээрийн тусламжаас бүтсэн билээ. Тэдний явуулсан мэдээлэл, зураг, болон өөрсдийн төсөл хэрэгждэг газруудад энэ төслийн аман асуулгын хуудсыг авч явуулсан зэрэг хувь нэмэргүйгээр энэ тайлан бас дутуу дулимаг болох байсан. Ингээд Монголын шинжлэх ухааны академийн Биологийн хүрээлэнгийн эрдэмтэд (Др. Д.Цэнджав, Др. Л.Амгалан, Др. Б.Лхагвасүрэн, Др. С.Дуламцэрэн, С.Амгаланбаатар, Д.Мөнхзул), Ботаникийн хүрээлэнгийн Др. Б.Мандах, Цагдаагийн төв газар (Т.Болдбаатар), Улсын мэргэжлийн хяналтын газар (Др. Ц.Банзрагч), Байгаль орчны яам (Ж.Батсүх, Л.Ганзориг), Байгаль орчны баримтат киноны нийгэмлэг (Д.Сумхүү), Тул хамгаалах сан (Др. Э.Эрдэнэбат, Э.Батсүрэн), Ж.Чимгээ, Дэнверийн зоологийн сан (Др. Ричард Рыдинг, Жэд Мурдох, Ж.Ганчимэг), Орон нутгийн байгаль хамгаалах газрын зохицуулагч (Г.Гансүх), Олон улсын тахь групп (Петр Казенский, Крис Волцер), Дэлхийн банкны Хөвсгөл төсөл (Ш.Саруул, Б.Мэндсайхан, Др. Клайд Голдун), НҮБ-ийн Дорнодын биологийн төрөл зүйлийн төсөл, НҮБ, Их говийн экосистем түүний шүхэр зүйлсийг хамгаалах төсөл (Ц.Дашзэвгэ, А.Энхбат), Эдийн засгийн реформ төсөл (Б.Индра), ГТХАН-ийн Байгаль хамгаалал ба байгалийн нөөцийн тогтвортой менежментийн төсөл (П.Сувд, Д.Галрагчаа), болон Хустайн байгалийн цогцолборт газар (Ц.Гантулга) нарт тус тус гүн талархалаа илэрхийлж байна.

Бид энэ судалгаанд хамтран ажиллаж олон чухал асуудлууд жишээлбэл, судалгааны асуулгыг бэлтгэх, арга зүй, анализ хийхэд, семинар зохион байгуулах болон хэрэгжилтийн ажлуудад гүн туслалцаа үзүүлсэн Дэлхийн байгаль хамгаалах сангийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газрын захирал байсан Ж.Чимэг, дарга Б.Чимид-Очир, зүйлийн мэргэжилтэн Ё.Онон, цэнгэг усны мэргэжилтэн Ж.Батнасан нарт баярласнаа илэрхийлье. Дэлхийн байгаль хамгаалах сангийн Монгол дахь товчооны зэрлэг ан амьтны худалдааны асуудлаар идэвхтэй ажиллаж, худалдааны эх үүсвэрийг тодорхойлох зэрэг үйл ажиллагаануудыг хийсээр иржээ. Тэдний мэдлэг, мэдээлэл ялангуяа баруун хязгаарын бүс нутгийн туршлага нь энэ судалгааны арга зүй, нэн шаардлагатай мэдээ материалыг бүрдүүлэхэд тус болсон.

Эцсийн энэ хувилбарт хэд хэдэн экспертүүдийн тусламжтайгаар хэлэлцүүлгийн хэсгийг сайжруулсан. Крис Финч (Улс хариуцсан мэргэжилтэн, EACCO), Ричард Дамания (Байгаль орчны ахлах эдийн засагч, SASES), Сударшан Гуупту, Ахлах эдийн засагч EASPR, Магда Ловей (Секторын менежер, EASEN), Уоко Ватанаве (Биологийн төрөл зүйлийн мэргэжилтэн, GEF), Др. Ричард Рыдинг (Дэнверийн зоологийн сангийн Хамгаалалтын биологийн хэлтсийн дарга), Аксел Брунлич (Birdlife International), болон Том Мккарти (Амьтан судлаач) нарт талархал илэрхийлье.

Манай судалгаанд оролцож бидний асуусан олон асуултанд хичээнгүйлэн хариулсан мянга мянган хүмүүст талархсанаа илэрхийлж байна. Энэ тайланд тусгагдсан үр дүнгүүд тэр хүмүүсийн ач тусгүйгээр гарахгүй байсан гэдэг нь тодорхой билээ.

Гүйцэтгэлийн товчоон

Хэдийгээр Монгол улс хэзээ ч ЗХУ-ын нэгэн хэсэг байгаагүй боловч, дэлхийн энэ том гүрний задралаас болж эдийн засгийн хамааралтай байсан Монгол Улсад зайлшгүй нөлөөлнө гэдэг нь тодорхой байв. Бусад олон орнуудын адил бараг л нэг шөнийн дотор Монгол улс бараг 70 жил улс төр эдийн засгийн хувьд ноёрхож байсан засгийн газраас ангижирсан юм. Монгол улс энэхүү хүчтэй шилжилтийг даван туулахад бэлэн биш байлаа. 1920 оныхтой харьцуулахад хөгжлийн хувьд харьцангуй өндөр байсан боловч хэзээ ч өөрөө өөрийгөө хангах түвшинд хүрч байгаагүй юм. Хуучин удирдагчид тус улсад хөрөнгө оруулж байсан нь Монгол улсыг зөвхөн ургацыг хурааж авахад л сургасан болохоос биш үйлдвэрлэх буюу нөөцөө үнэлэх чадвартай болгож чадаагүй билээ. Зэрлэг ан амьтны худалдаа ийм зүйлийн нэг байсан. 1926-1985 онд Монгол улс нэг жилд хойд хөрш рүү 3.5 сая гаруй ан амьтан худалдаалж, нийтдээ 119 сая үслэг эд, 13 сая кг ангийн мах, 1.5 сая халиун бугын эвэр нийлүүлж байжээ. Эдийн засаг өндөр хөгжсөн, нөөцийг шингээх асар их чадалтай Хятад улстай саяханаас хилийн боомт нээсэн нь худалдааны маршрутыг эргүүлсэн боловч ан амьтны худалдаа огцом өсөж, үүнийг дагаад эдийн засгийн хувьд чухал ач холбогдолтой ан амьтны төрөл зүйл буурахад нөлөөлсөн юм.

Сүүлийн хэдхэн жилийн дотор Монгол улсын эдийн засгийн чухал ач холбогдолтой төрөл зүйл хэрхэн огцом буурч байгааг 5 жишээгээр харуулъя.

- Тавхан жилийн дотор Монголын монгол татаар бөхөнгийн (*Saiga tatarica mongolica*) зүйлийн тоо толгой 5000-аас 800 хүртэл 85%-иар буурчээ (WWF 2004). Энэ бууралт нь Казакстан болон Орос улсад бөхөнгийн

тоо толгой 1990-ээд оны эхэнд 1 сая орчим байснаа сүүлийн жилүүдэд 31000 болтлоо буурсны дараа болсон. Ингэж буурсан гол шалтгаан нь Хятад улсад бөхөнгийн эврийг эмчилгээний зориулалтаар зах зээлд нийлүүлж байгаатай холбоотой юм (Millner-Gulland et al. 2001, FFI 2004).

- Мөн Монголын халиун буга (*Cervus elephus*) нийт нутаг дэвсгэрт их хэмжээгээр буурсан. 1986 онд БОЯ-аас зохион байгуулсан тооллогоор ойролцоогоор 115000 км талбайд 130000 халиун буга нутаглаж байна гэсэн тооцоо гарч байлаа. Тэгвэл 2004 онд хийсэн хамгийн сүүлийн тооллогоор Монгол улсын 15 аймагт ердөө л 8000-10000 халиун буга нутаглаж байна гэсэн тооцоо гарсан байна. Энэ бол 18-хан жилийн дотор 92 хувиар буурчээ гэсэн үг юм.
- Засгийн газрын тооцоогоор Монгол улсад 1975 онд 50000 аргаль хонь тоологдож байсан бол 2001 онд 13000-15000 болтлоо буурсан байна (Amgalanbaatar et al., 2002). Энэ нь 16 жилд 75 хувь буурсан үзүүлэлт юм.
- Нэгэнтээ 40 саяар тоологдож байсан тарвага 1990-ээд онд бараг 20 сая болтлоо буурч, 2002 онд ердөө л 5 саяар тоологджээ. 12 жилд 75 хувь буурсан байна (Batbold, 2002).
- 1999 онд 3000 үржлийн хос идлэг шонхор шувуу байсан бол 5 -хан жилийн дотор 30 хувийн хорогдолтой 2200 хос болж мөн л буурч эхлээд байна (Shagdarsuren, 2001).

Иймэрхүү тоо толгойн бууралт бусад ан амьтдын төрөл зүйлд тохиолдож байгаа гэсэн аман мэдээллүүд их байгаа бөгөөд тэдгээрийн тухай тодорхой мэдээлэл хязгаарлагдмал эсвэл огт байхгүй байгаа болно. Хэдийгээр сайтар судлагдаагүй ч Монголчууд энэ асуудалд ихээр

санаа зовж байгаа юм. Энэхүү судалгааны явцад анчид бараан хэрэм ойд үзэгдэхээ байлаа, мөн шар үнэг, хярс үнэг таарах нь ховор байна, бор гөрөөс, хүрэн баавгай, молцог хандгай, хар сүүлтий, баданга хүдэр зэрэг нь бүгд алга болж байна. Нэгэн цагт зэрлэг ан амьтад олноороо дуу шуугиантай байсан газар нутаг өнөөдөр эль хуль ямар ч чимээ шуугиангүй болж байна гэж гомдоллож байгаатай байнга таарч байлаа. Зэрлэг ан амьтдын нөөц хэр байгаа бол гэж асуухад анчин нь ч, анчин биш хүмүүсийн аль аль нь манай улс ямар ч хязгаарлалтгүй ан хийж байгаа нь газар нутгаа хоосолж, цөлмөж байгаад санаа зовдгоо илэрхийлж байсан юм.

Монгол улсын зэрлэг ан амьтны худалдаа

Монгол улс жил бүр сая сая ан амьтан худалдаалж, зэрлэг ан амьтны худалдаа жил тутам 100 сая гаруй доллар хүрч болохыг энэхүү судалгаагаар тооцоолсон юм. Энэ худалдааны ихэнхи нь үслэг ангийн зах зээлд борлуулагддаг ба зэрлэг ан амьтны махыг хүнсэнд болон эмчилгээний зориулалтаар худалдаалах нь багавтар боловч чухал үүрэг гүйцэтгэдэг.

Монголын зэрлэг ан амьтны худалдааг дараахь 6 зүйлийн амьтад голчлон бүрдүүлдэг. Эдгээрээс хамгийн чухал үүрэг гүйцэтгэдгээс нь эхлэн жагсаавал, 1) монгол тарвага, 2) хярс үнэг, 3) шар үнэг, 4) цагаан зээр, 5) бор гөрөөс, 6) бараан хэрэм болно. Эдгээрийн үнийг бусад худалдаалагддаг зүйлүүдтэй (жишээ нь цоохор ирвэс) харьцуулахад бага боловч нийт нутаг дэвсгэр дээр мянга мянган анчид маш их хэмжээгээр агнадаг байна. Мөн дотоодын хамгийн их өндөр үнэтэй төрөл зүйлүүд нь спорт ангийн компаниуд болон цөөхөн тооны анчид, худалдаачид нарт маш их хэмжээний орлого оруулдаг болно. Өөрөөр хэлбэл, багаар үнэлэгддэг төрөл зүйлүүд нь харин их хэмжээгээр агнагддаг учраас маш их ашигтай зүйлүүд болж чаддаг.

Саарал чоно нь Монголын зэрлэг ан амьтдын худалдаанд гол үүрэг гүйцэтгэж чаддаг нь сараал чоно агнагчдын тоо маш их, зах зээлд өндөр үнэ хүрдэг болон агналтын тоо ихтэй зэргээс

шалтгаалдаг. Гэвч саарал чонон агналтын тухай мэдээлэл бодитой биш байсан учраас нийт агналтын тоог тогтооход бэрхшээлтэй байсан.

Монголын зэрлэг ан амьтдын худалдааны гол хэсгийг үслэг ангийн олон улсын худалдаа бүрдүүлдэг боловч ангийн мах болон эмчилгээний зориулалтын дотоодын болон олон улсын худалдаа ихсэж байгааг бас анхаарахгүй орхиж болохгүй юм.

Үслэг ангийн худалдаа

Хэмжээ болон үнийн хувьд зэрлэг ан амьтдын худалдааны томоохон хэсгийг бүрдүүлэгч үслэг эд нь гадаад зах зээлд ялангуяа Хятад улс, зарим хэсэг нь Орос улсад зарагддаг бөгөөд дотоодын зах зээлд тодорхой хэмжээгээр борлуулагддаг байна.

Үслэг ангийн худалдааны гол ан амьтад нь : монгол болон алтайн тарвага (*Marmota sibirica* ба *M. altaica*), саарал чоно (*Canis lupus*), шар үнэг (*Vulpes vulpes*), хярс үнэг (*Vulpes corsac*), бараан хэрэм (*Sciurus vulgaris*), цоохор ирвэс (*Uncia uncia*), хүрэн баавгай (*Ursus arctos*), еврази шүлүү (*Lynx lynx*), ба малар мануул (*Otocolobus manul*) зэрэг болно. Дараахь амьтдын арьсыг харин бага хэмжээгээр худалдаалдаг байна. Үүнд: халздай дорго (*Meles meles*), усны булга (*Mustela vison*), Сслонго/Үен (*Mustela altaica* ба *M. erminea*), өмхий хүрнэ (*Mustela eversmanni*), туулай (*Lepus spp.*), заарт ондоотор (*Ondontra zibethicus*), огдой (*Ochotona spp.*), жирх (*Tamias sibiricus*) ба бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*) орно.

Үслэг эдийн худалдааг дангаараа шахуу эзэлдэг амьтан нь монгол ба алтайн тарвага юм. 2004 онд 3 сая тарвага агнагдаж, зах зээлийн үнэ нь 30-40 сая доллараар тооцогдож байсан.

Цоохор ирвэс зэрэг ховор, нэн ховор амьтдыг их хэмжээгээр биш ч гэлээ мөн л худалдаалж байна. Энэ худалдааг хянаж, тоо хэмжээг гаргахад үнэхээр бэрхшээлтэй. Гэвч төслийн ажилтнууд судалгааныхаа үеэр Хятадын баруун хилийн жижиг хотоос ирж Монголд хулгайгаар агнасан цоохор ирвэсний 13 ширхэг шинэ арьсыг олж илрүүлсэн. Мөн 2005 оны зун Оросын хилчид Монголын баруун хойд хил дээрээс 15 ширхэг цоохор ирвэсний арьсыг хураасан байна.

Эмчилгээний зориулалтын худалдаа

Эмчилгээний зориулалтаар хэрэглэдэг зэрлэг ан амьтны эд эрхтэний худалдаа дотоодын болон олон улсын зах зээл дээр өссөөр байна. Худалдааны хамгийн гол түнш нь Хятад улс гэх боловч Солонгос улс руу ч ихээхэн хэмжээгээр худалддаг гэж судалгаанд оролцсон хүмүүс хариулж байсан юм.

Олон улсын зах зээлийн худалдан авагчид нь ихэвчлэн хүрэн баавгайн цөс, монгол татаар бөхөнгийн эвэр, саарал чонын бүх эрхтэн (хэл, дэлүү, шагай ба шүд) мөн баданга хүдэрийн заар (*Moschus moschiferus*), халиун бугын ясан болон цусан эвэр, сав, сүүл, үр хөврөл болон цоохор ирвэсний яс зэргийг эрэлхийлдэг байна.

Эмчилгээний зориулалтын дотоодын зах зээлийг тарвага, саарал чоно, хярс үнэг, халздай дорго, ойн булга, хүрэн баавгай, заарт ондоотор, бор гөрөөс, баданга хүдэр, цоохор ирвэс, малар мануул, дагуурын зараа, дагуурын ятуу, алтайн хойлог, хон хэрээ зэрэг бүрдүүлдэг.

Ангийн махны худалдаа

Ангийн махны худалдаа (загасны махнаас бусад) одоогоор дотоодын зах зээлд бага мэт харагдаж байна. Цагаан зээрийн (*Procapra gutturosa*) махыг нэг үе Хятад улс руу худалдаалж байсан боловч Монгол улс саяханаас үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ан амьтдыг агнах хориг тавьснаас гадна Хятадын ангийн мах боловсруулдаг үйлдвэрүүд хаагдсанаас болж энэ худалдаа зогссон байна.

Монгол улс 1990-ээд оны эхэнд Оросын зах зээлд их хэмжээний загас нийлүүлдэг байсан боловч бүтээгдэхүүний нийлүүлэлтийн чиглэл өөрчлөгдсөнөөр болон Хятадын зах зээл дээр худалдаж авах үнэ илүү сайн байсан зэргээс болж загасны худалдаа Хятад руу чиглэлтэй болсон. Гэвч бага хэмжээний загасны махны худалдаа Орос руу хийгдэж байгаа нь хэвээр болно.

Олон улсын ангийн махны худалдаа багасан зогсоход хүрсэн хэдий ч дотоодын зах зээлийн ангийн махны худалдаа газар авч зэрлэг ан амьтдын популяцийн тоо толгой цөөрөхөд нөлөөлж буй чухал хүчин зүйл болсоор байна.

Иймд дотоодын зах зээл дээр менежментийн болон хууль эрх зүйн зохицуулалт хийх маш чухал шаардлагатай байна. Монгол болон алтайн тарвага, цагаан зээр, бор гөрөөс, молцог хандгай (*Alces alces*), алтайн хойлог (*Tetraogallus altaicus*), хэдэн төрлийн загас, зарим газарт хулан адуу (*Equus hemionus*) зэрэг ан амьтны махны худалдаа дотоодын зах зээл дээр зарагдаж байна.

Улаанбаатар хот болон түүний орчмын олон ресторанууд шинэ загасыг хоолны цэс дээрээ санал болгож байна. Эдгээрт нэн ховордсон тул (*Hucho taimen*), зэвгэ (*Brachymystax lenok*), алгана (*Perca fluviatilis*), цүрхай (*Esox lucius*), хадран (*Thymallus arcticus*), сибирийн цагаан загас (*Coregonus lavaretus*), алтайн сугас (*Oreoleuciscus potanini*), булуу цагаан (*Cyprinus carpio*), хар мөрний цулбуурт загас (*Parasilurus asotus*), ба хорхой загас (*Lampetra japonica*) зэрэг ордог.

Трофи болон спорт агнуур

Трофи болон спорт ан Монголд улам бүр хөгжиж байгаа бөгөөд зэрлэг ан амьтдын менежментэнд шаардлагатай санхүүжилт олгож чадах боломжтой юм. Монгол оронд байдаг нилээд олон том биет хөхтөн амьтад, зарим махан идэшт шувууд болон нэгэн төрлийн загасыг дэлхийн ангийн компаниуд сурталчилж байх юм. Эдгээрт саарал чоно, хүрэн баавгай, халиун буга, янгир ямаа (*Capra sibirica*), аргаль хонь (*Ovis ammon*), зэрлэг гахай (*Sus scrofa*), цагаан зээр (*Procapra gutturosa*), хар сүүлтий (*Gazella subgutturosa*), уссурын болон шивэр молцог хандгай (*Alces alces cameloides* and *A. a. pfizenmayeri*) болон бор гөрөөс орно.

БОЯ энэ төрлийн ан авлагааг идэвхтэй дэмждэг бөгөөд жишээ нь шар үнэг агнавал 100 ам.доллар, алтайн аргаль хонь гэхэд 25000 ам. доллар гэх мэт тусгай хураамж тогтоогоод байна. Эдгээр төлбөрийн тодорхой хувийг байгалийн нөөцийг хамгаалахад зарцуулах “Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн орлогоос байгаль орчныг хамгаалах, байгалийн нөөцийг нөхөн сэргээх арга хэмжээнд зарцуулах хөрөнгийн хувь, хэмжээний тухай” хууль, журам дүрмийн дагуу зэрлэг ан амьтны менежментэнд их хэмжээний санхүүжилтийн боломжийг бий болгох боломжтой.

Засгийн газраас баталсан санхүүгийн дүрэм журам болон спорт ангаас орон нутагт зохих хэмжээний ашиг орлого олгох боломж дутмаг байгаа зэргээс болж орон нутагт ан агнуурын менежментийг сайжруулах болон орон нутгийн эдийн засагт нэмэр болох арга замуудыг хаасаар байна. Ийм учраас спорт агнуур нь устаж үгүй болж буй байгалийн нөөцийг өөр хоорондоо өрсөлдөхүйцээр ашиглахад хүргэж байна.

Худалдааны сүлжээ ба захууд

Энэ судалгаагаар Монгол улсад дараахь 5 төрлийн худалдааны идэвхтэй сүлжээ байгааг олж тогтоосон: (1) анчин дотоодын эцсийн хэрэглэгчдэд шууд нийлүүлэх; (2) анчин дотоодын зах зээлд нийлүүлэх; (3) анчин дотоодын боловсруулагчдад нийлүүлэх; (4) анчин хил дамжсан зах зээлд нийлүүлэх; (5) анчин олон улсын худалдааны сүлжээнд нийлүүлэх

Монгол улсын зэрлэг ан амьтдын худалдааны сүлжээнд ерөнхийдөө алс хол газраас зэрлэг ан амьтан авлаж, түүнийгээ тус улсын суурин газрууд болон аймаг хотын төвийн худалдааны буюу ченжийн хэмээн нэрлэгдэх нэгдсэн борлуулах цэг дээр аваачдаг анчид, мэргэжлийн болон сонирхогч анчид оролцоно. Бараг сумын төв болгонд зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүн төвлөрүүлэх цэг ядаж нэг байгаа нь улс нийтээр газар авсан бэрхшээлтэй асуудал болж чадсан нь тодорхой байна.

Хэрвээ бүтээгдэхүүнээ орон нутагтаа зарж чадахгүй бол жижиг хэмжээний борлуулах цэгээс Улаанбаатар зэрэг томоохон зах зээл рүү тээвэрлэнэ. Тэндээс гадаад руу худалдахын тулд боож баглан, тухайлбал төмөр дор нууж хилээр давуулна. Бараагаа хилээр л давуулчихвал түүнийгээ боловсруулагчдад дараа нь эцсийн хэрэглэгчдэд хүргэх маш түргэн. Энэ цэгүүд дээрхи бараа болон үүний эх сурвалжийг мөрдөх боломжгүй болдог байна.

Монголын хамгийн том худалдааны захууд нь Улаанбаатар хотод болон түүний ойролцоо байрласан байдаг. Эдгээр нь Цайз зах (Улаанбаатарт), Эмээлт зах (баруун зүгт 45 км), Налайх зах (зүүн зүгт 45 км) болно. Улаанбаатар

хот дахь бусад 3 захууд нь (Нарантуул, Хүчит шонхор, ба Хархорин) зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүн зарах талаар бага үүрэг гүйцэтгэдэг ба ихэвчлэн орон нутгийн зах зээл болон гадаадын жуулчдад зориулан худалдаа явуулдаг байна.

Худалдааны бусад том төвүүд нь Чойбалсан, Монголын Хятадтай хиллэдэг зүүн зах, Багануур, Түнхэл, Говь-Алтай, Төв аймгийн Мөнгөнморьт болон Эрдэнэсантад тус тус байдаг. Эдгээр захуудаас бүтээгдэхүүн шууд улсын хилийн боомтууд руу тээвэрлэгддэг ба зарим тохиолдолд Улаанбаатарын захууд руу бас зөөвөрлөгддөг тохиолдолтой байдаг.

Эдгээр захуудаар зэрлэг ан амьтдын гаралтай яг хэдэн тооны бүтээгдэхүүн дамжин өнгөрч байгааг тодорхойлох боломж байхгүй боловч маш их хэмжээгээр дамждаг гэдэг нь тодорхой билээ. Цайз захын нэг худалдаачин 2004 онд 500000-аас 600000 тарваганы арьс, 50000 саарал чонын арьс, хярс үнэг ба шар үнэгний арьс тус тус 50000 орчим зарагдсан гэж мэдээлсэн. Мөн эмчилгээний зориулалтаар бага хэмжээний бүтээгдэхүүн зарагдсан ба тоо хэмжээ нь тодорхойгүй байна. Бидэнд эдгээр тоог баталгаажуулах тоо баримттай мэдээлэл байхгүй байсан ч чонын арьснаас бусад нь үнэн зөв мэдээлэл байж болох талтай. Чонын арьсны тоог хэтрүүлсэн тоо байж болох ба энэ нь Сибирээс гаралтай Монголоор дайрч буй чонын арьсны тоотой холбоотой байж болох юм гэж бид үзсэн.

Зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний захууд ба бөөний цэгүүд нь хяналт шалгалт хийхэд амар бөгөөд ихэвчлэн ажиллаж байдаг, ороход амар болон зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнүүд ил тавиастан, сурталчилж байдаг. Гэвч зарим нэг нэн ховор үнэд хүрдэг, хэмжээгээр бага бүтээгдэхүүнүүд жишээлбэл хүрэн баавгайн цөс, баданга хүдэрийн заар эсвэл цоохор ирвэсний арьс зэрэг хуулиар хориглосон амьтдын арьс зэргийг ил тодоор сурталчлан зардаггүй байна. Өргөн уудам нутагт хууль бус анг илрүүлэх болон дамжин өнгөрч буй бүтээгдэхүүнийг тодорхойлох зэрэг хүндрэлтэй асуудлуудыг шийдэхэд эдгээр захууд дээр хууль хяналтыг төвлөрүүлбэл үр дүнтэй байх талтай.

Худалдааны тогтвортой байдал

Зэрлэг ан амьтдын худалдааг өнөөдөр бүртгэгдсэн хэмжээгээр тооцвол зэрлэг ан амьтныг нөхөн сэргээх, тэтгэх боломжгүй болгож байна гэж Монголын анчид, худалдаачид, биологич нар бүгд бараг нэгэн дуугаар хүлээн зөвшөөрч байна.

Энэ бууралтын учир шалтгаан нь нилээд хэдэн хүчин зүйлсэд тухайлбал дэд бүтцийн хөгжил, хөдөө аж ахуйн зориулалтаар ан амьтны идээшил нутгийг өөрчилсөн, бэлчээрийн талхлагдал, идэш тэжээлийн өрсөлдөөн болон уул уурхайн зориулалтаар газар нутгийг ашиглах зэрэгтэй холбоотой боловч хамгийн ноцтой бөгөөд маш богино хугацаанд бууруулж байгаа гол аюул занал нь хэтрүүлэн ан авлах, ялангуяа ихэнх нь хууль бусаар ан хийх явдал юм.

Монгол улсад дэд бүтэц хэдхэн суурин газруудад бага зэрэг хөгжсөн. Энэ нь зэрлэг ан амьтдын байршил нутагт мэдээж тийм ч хамааралтай биш. Хөдөө аж ахуйн зориулалтын газар ашиглалт өсөж байгаа нь төрөл зүйлийн бууралтад нөлөөлөх магадлал бага байдаг. Нийт газар нутгийнх нь 1 хүрэхгүй хувь газар тариалан¹ эрхлэхэд тохиромжтой байдаг бөгөөд тэр газар нутгийн ихэнх нь Сэлэнгэ мөрний ай савд багтдаг. Тэр ч бүү хэл тохиромжтой бүх газрыг хөдөө ах ахуйн үйлдвэрлэлийн зорилгоор хувиргаж ашиглалаа гэхэд Монгол орны ямар ч төрөл зүйлийн байршил нутагт нөлөөлөхгүй бөгөөд зарим төрөл зүйлийн 50-90 хувийн бууралтын хувьд ч хангалттай учир шалтгаан болж чадахгүй.

Өнгөрсөн 15 жилд малын тоо толгой өссөн нь тодорхой учир шалтгаан мөн боловч хэдхэн судалгаа л бэлчээрийн талхлагдал болон хоол тэжээлийн өрсөлдөөн хоёрын аль нь зэрлэг ан амьтдад нөлөөлж байгаа талаар үнэлгээ хийсэн байна. Идэш тэжээлийн өрсөлдөөнд ордог байж болохыг хоёр газар хийсэн судалгаанд тэмдэглэсэн боловч аль аль судалгаа нь энэ өрсөлдөөн зэрлэг ан амьтдын тоо толгойд ямар нэг нөлөөтэй гэж дурьдаагүй байна.

Нийлүүлэлт буурч, хэрэгцээ өсөж байгаагаас

шалтгаалан, хэд хэдэн төрөл зүйлийн үнэ
ажмаар өссөөр байна. Үүнд саарал чоно,
шар үнэг, хярс үнэг, халиун бугын эд эрхтэн,
бөхөнгийн эвэр, тарваганы арьс, мах зэрэг орж
байна. Үнэ өсөж, нийлүүлэлт буурч байгааг
далимдуулж, Хятадын хилийн боомтын зах зээл
аль хэдийнэ зэрлэг ан амьтны бүх төрлийн арьс,
монгол бөхөнгийн эвэр, бусад эрхтнүүдийг
хуурамчаар орлуулан зарж борлуулж байна.

Зэрлэг ан амьтны худалдаа биологийн төрөл зүйлд нөлөөлөх нь

Зэрлэг ан амьтан огцом буурч байгаа нь Монгол орны экосистемд шат дараалан гарах нөлөө үзүүлэх магадлалтай болжээ.

Ан агнуурын дарамт маш их хэмжээгээр байгаа бөгөөд төрөл зүйлүүдийн тоо буурснаар өөр бусад төрөл зүйлүүдийн тоог экологийн уялдааны шалтгаанаар (санаатайгаар бус) бууруулахад хүрдэг тухайлбал махан идэшт амьтад, өрсөлдөгч нар болон симбиотик амьтад (экологийн нарийн харилцаа хэлхээтэй амьтад, жишээлбэл тарваганы нүхийг үүр болгон хэрэглэдэг зүйлүүд), болон зарим амьтад цөөрч алга болсноос бэлчээрийн ургамалжилтын бүтцэд хүртэл нөлөө үзүүлэх жишээтэй байна.

Харамсалтай нь их хэмжээгээр агнаж буй төрөл зүйл экологийн хувьд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг гэдэг талаар бараг ойлголтгүй байна. Сүүлийн 15 жилийн хугацаанд дотоодын болон гадаадын судлаач нар тодорхой зүйлүүдийн (жишээ нь аргаль хонь, цоохор ирвэс, монгол тарвага, цагаан зээр, хар сүүлтий, монгол бөхөн, хярс үнэг, саарал чоно, халиун буга, баданга хүдэр, хулан адуу, тул загас ба идлэг шонхор) судалгаануудыг хийсэн боловч дараахь шалтгаануудаас болж бүрэн дүүрэн мэдээлэл өгч чадахгүй байна.

- Олон судалгаанууд зөвхөн популяцийн тооллого хийдэг ба энэ нь тоо толгойн цөөрч байгааг мэдээлэхээс ямар шалтгаанаар цөөрч байгааг тодорхойлохгүй байна
- Зөвхөн цөөн тооны судалгаанууд экологийн тодорхой асуудлаар (жишээ нь тэжээлийн экологи, хоол тэжээлийн давхцал, нүүдлийн хэм) судалгаа хийсэн.

¹- Ì í ì ã ĩ ē Œēñŭí dōdāē āādūfī āāēāāá í ñì , Áí Ó-ńí óēñfđĩ dōāũfī dōdāē
nōāēāāāĩ ū dāēēāĩ ā Ì í fī ēũfī āāçāđĩ dōāēēfī .0.77 dōāũfī ū ŐĀĀ yōēyōyā
ōĩ dēđĩfī æōĩ ē āvæ đvĩ ā vāēvāvỹ.

- Ангийн нөлөөлийг судласан судалгаа байхгүй байна.
- Зэрлэг ан амьтдын худалдаа ба агналтанд өртөж буй төрөл зүйлүүдийн судалгаа Монголд огт хийгдээгүй байна (жишээ нь бараан хэрэм, бор гөрөөс, хүрэн баавгай, молцог хандгай, янгир ямаа, зэрлэг гахай, еврази шүлүүс, голын минж, шар үнэг, халздай дорго, заарт ондоотор, дагуурын зараа, алтайн хойлог, тоодог, шар шувуу, хур, цагаан ятуу, бор галуу, бор нугас, борцгор хотон, дагуур ятуу болон ногтруу)
- Агнуурын бус амьтдыг ямар ч анхааралд авахгүй байгаа нь гинжин хэлхээ холбоотой учраас зарим нэг агнуурын амьтдын тоо толгой цөөрөхөд нөлөөлж байгаа болов уу гэж биологич, менежерүүд таамаглаж байна.

Эдгээр мэдээлэл дээр үндэслэн үзэхэд зарим төрөл зүйлүүд нь биологийн төрөл зүйлийн түлхүүр зүйл (жишээ нь монгол болон алтайн тарвага) төдийгүй экосистемийн инженерүүд болдог гэж үзэж байна. Хэрвээ энэ үнэн бол эдгээр зүйлүүд нь бэлчээрийн тогтвортой байдалд эерэг нөлөө үзүүлж мөн бэлчээрийн мал аж ахуй эрхлэгчдийн амьжиргаанд тодорхой хувь нэмэр болж өгөх болно.

Одоо явагдаж буй судалгаануудаас гадна Монгол Улсын агнуурын болон агнуурын бус төрөл зүйлүүдэд агнуур хэрхэн нөлөөлж байгааг тодорхойлох болон биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах судалгаануудыг нэн даруй хийж эхлэх хэрэгтэй байна.

Зэрлэг ан амьтны худалдаа нутгийн хүмүүсийн амьжиргаанд нөлөөлөх нь

Хөдөө орон нутгийн анчид зэрлэг ан амьтны худалдаанаас ашиг олж байгаа боловч өнөөгийн хэрэглээний үнэ ханшаар тэдний олсон ашиг нь тийм ч хүрэлцээтэй биш юм. 2004 онд 100 сая ам.долларын худалдаа хийгдсэн ба үүнээс нийт улс даяар анчид 50%-ийн ашиг олсон байж болох ойролцоо тооцоо гарч байна. Ингээд нийт анчдын тоонд (250000) бодож үзэхэд жилд анчин бүр 200 ам.долларын ашиг олох ба энэ нь орон нутгийн хүмүүсийн 4-5 сарын цалинтай тэнцэхүйц тоо гарч байна.

Анчин бүрийн орлогын хэмжээ янз бүр байдаг байна. Ихэнх нь жилд ахуйн зориулалтаар цөөхөн тооны амьтан буюу тэдгээрийн эд эрхтэнг зардаг байхад зарим цөөн тооны хүмүүс жилд зуу, мянгаар нь зэрлэг ан амьтдыг байнга худалдаалдаг. Зэрлэг ан амьтдын худалдааны ашгийн тал хувь нь Монголын жижиг, том бөөний цэгүүд, захууд, зэрлэг ан амьтны махаар хоол хийдэг хоолны газруудад очдог байна.

Монголд 10000-аас илүүгүй байнгын худалдаачид жилд 5000 ам.долларын ашигтай ажилладаг гэсэн ойролцоо тооцоо гаргасан. Энэ тоо нь хөдөө орон нутгийн хүмүүсийн жилийн орлогоос 10 дахин их буюу үндэсний нийт бүтээгдэхүүний жилийн дундажаас (1800 ам.доллар, 2003 оны тооцоо) бараг 3 дахин их болж байна.

Сүүлийн 10 жилд хийсэн ан агнуур нөөцийн дахин сэргэх, шинэчлэгдэх хэмжээнээс аль хэдийнэ даваад байна. Тоо толгойн тооллого болон аман мэдээнээс агналт ихэссэнээс олон төрөл зүйлийн тоог маш ихээр бууруулахад хүрч, цаашилбал эдгээр зүйлийг бүрэн устахад хүргэхгүй ч эдийн засгийн болон орон нутгийн хувьд устахад хүргээд байна. Монгол татаар бөхөнгийн хувьд авч үзэхэд эдийн засгийн үр ашиггүй, устсан байдалд орсон бөгөөд энэ зүйлийг дагнан агнах боломж нэгэнт үгүй болжээ.

Худалдааны эсвэл ахуйн хэрэглээнээс шалтгаалан төрөл зүйл хомсдож байгаа нь Монголын эдийн засаг болон соёлд цаашид сөрөг нөлөө үзүүлэх болно. Малчид урьд нь зэрлэг ан амьтдын гаралтай махнаас уурагт тэжээлээ авдаг туршлагатай байсан бол одоо энэ боломж үгүй болж махны хэрэгцээгээ хангахын тулд өөрсдийн малаа гаргаж, эсвэл орон нутгийн зах дээрээс мах худалдаж авахаас өөр аргагүй болоод байна.

Малаа ингэж махны төлөө ихээр хэрэглэх нь зах зээлд малыг амьдаар зарвал илүү үнэд хүрэхээс гадна ноос, үсний үнэ, сүү цагаан идээнээс олох ашгаа бас алдаж байна.

Ан амьтдын ховордож байгаа байдал анчин хүмүүсийн амьдрал ахуйд хэрхэн нөлөөлөхийг тэдгээрийн ан амьтны хэрэглээний түвшин ба нийгэм эдийн засгийн янз бүрийн байдлаас шалтгаалж тодорхойлох боломжгүй юм. Зэрлэг ан амьтдаас олох ашиг үгүй болсноор Монголын

эдийн засагт их хэмжээний болон удаан хугацааны хохирол учирна.

Монгол улсын одоо болон ирээдүйд олж болох ашигт зэрлэг ан амьтны асар их хэмжээний худалдаа, хууль журмыг үл ойшоосон байдал зэрэг нь их хэмжээний сөрөг нөлөө үзүүлэх боломжтой.

Зэрлэг ан амьтны менежментийг бий болгох нь

Үндэсний болон орон нутгийн түвшинд зэрлэг ан амьтны менежментийн асуудлыг шийдвэрлэх чадвартай эрх бүхий байгууллага байхгүй байгаа нь хамгийн гол дутагдалтай асуудал болж байна.

1989 онд байгуулагдсан Байгаль орчны яам нь зэрлэг ан амьтны менежментийн асуудал хариуцсан агентлаг байгуулж байсангүй. Үүний оронд Монголын зэрлэг ан амьтдын холбоотой хууль дүрмээр ан амьтны менежментийг орон нутгийн засаг захиргаадад хариуцуулсан байдаг ба эдгээр байгууллагуудад үр дүнтэй менежмент хийх сургалтанд хамрагдсан боловсон хүчин болон санхүүгийн эх үүсвэр дутагдалтай байдаг.

Шинжлэх ухааны академийн Биологийн хүрээлэнгийн хөхтөний экологийн сектор 15 биологичийн орон тоотой бөгөөд зэрлэг ан амьтдын худалдаанд өртдөг 59 орчим төрөл зүйлийн амьтдын судалгаа хийдэг. Энэ хүрээлэн нь судалгаа хангалттай хийх санхүүжилттэй болсон тохиолдолд ч жилд агнах ан амьтны тоог тогтоох эрхгүй, харин Байгаль орчны яаманд санал өгдөг хэвээр байх юм.

Гэвч энэ санал болгосон агнуурын тоог шаардлагад хүрэхүйцээр хянаж чадах боловсон хүчин Байгаль орчны яаманд байхгүй байна. Үүнээс гадна Байгаль орчны яам агнуураас олох ашгийг нэмэгдүүлэхийн тулд Биологийн хүрээлэнгээс санал болгосон агнах амьтдын тоог хэтрүүлэн тогтоодог учраас санал зөрөх асуудалд бас хүрдэг.

Шаардлагатай мэргэжлийн хүмүүсийг цалинжуулах, тэдгээрийн үйл ажиллагааг санхүүжүүлэх санхүүгийн эх үүсвэр байхгүй тохиолдолд дээр дурьдсан удирдлага зохион байгуулалтын дутагдалтай асуудлуудыг шийдвэрлэх боломжгүй юм. Зэрлэг ан амьтны худалдаанаас 2003 онд 4.1 сая долларын ашиг

(трофи агнуур ба идлэг шонхорын худалдаанаас) олсон нь байгалийн нөөцийн ашиглалтаар уул уурхай ашиглалтын лиценцийн дараа газар ашиглалтын татвар 3-р байранд орж байгаа болно.

2004 онд зэрлэг ан амьтны менежментэнд “Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн орлогоос байгаль орчныг хамгаалах, байгалийн нөөцийг нөхөн сэргээх арга хэмжээнд зарцуулах хөрөнгийн хувь, хэмжээний тухай” хуулийн дагуу 50%-ийг буюу 2 сая ам. доллар зарцуулах ёстой байсан ч зэрлэг ан амьтан, ус, ой, газар, байгалийн ургамал зэрэг хамгаалалтын ба нөхөн сэргээх үйл ажиллагаанд зөвхөн 545000 ам.доллар зарцуулсан байна.

Санхүүгийн хангалттай эх үүсвэртэй болоход нөлөөлөх 4 гол шалтгаан байна: (1) Байгаль орчны яам нь хамгийн бага санхүүжилттэй яам хэвээр байгаа; (2) Тус яам нь зэрлэг ан амьтанд зориулсан тусгай санхүүжилтгүй байна; (3) Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрөөс нөхөн сэргээхэд зарцуулах хууль үйлчлэхгүй байна; (4) “Төсвийн байгууллагын удирдлага санхүүжилтийн тухай” хуулиар орон нутгийн санхүүжилтийн боломжийг үгүйсгэж байна.

Зэрлэг ан амьтны худалдааг зөв зохистой зохицуулахад дараахь хууль эрх зүйн үндэслэлүүд шаардлагад хүрэхгүй байна. Зэрлэг ан амьтны худалдааг зохицуулах хууль болон бусад журам байхгүй; агнуурын тоог тогтооход шинжлэх ухааны үндэслэл дээр тулгуурлахгүй байгаа; Монгол улс CITES-ийн конвенцийг зөрчиж байгаа; популяцийн судалгаа тогтмол хийгдэхгүй байгаа нь өнөөгийн менежментийн шаардлагад хүрч чадахгүй байгаа; ангийн болон худалдааны бүртгэлийн, түүнчлэн шошгийн систем байхгүй; зэрлэг ан амьтны менежмент хийхэд амьтны одоо байгаа хуулиудаар шаардлагатай тохиолдолд (тухайн жилд болон ангийн хугацаанд) ангийн хугацааг зохицуулах боломжийг олгохгүй байна; трофи ан хийх хугацааг тодорхой заагаагүй байна; хүйс болон насны ялгаатай ангийн зөвшөөрөл олгох систем байхгүй; захиргааны торгууль, нөхөн төлбөрийн хэмжээ амьтны зах зээлийн үнийн зөвхөн хэдхэн хувь нь болдог байдал; үндэсний менежмент болон хэрэгжүүлэлтэнд орон нутгийн оролцоог нэмэгдүүлэх урамшууллын болон хууль журмын зохицуулалт байхгүй байна.

Менежментийн зөвлөмжүүд

Бид судалгаагаа хийж дуусган, урьдчилсан анализ хийсний дараа засгийн газар, иргэний нийгэм, олон улсын шинжээчид, хандивлагчид, хувийн салбарын холбогдох газруудыг төлөөлсөн 100 гаруй оролцогчдод судалгааны үр дүнг хянах, энэ худалдааг хянах хамгийн үр дүнтэй боломжийн арга хэрэгслийг судлах, цаашлаад байгалийн энэхүү үнэт нөөцийн талаар зөв зохистой менежмент явуулахад санаачлага гаргах зорилгоор ажлын бага хурал зохион байгуулсан юм. Бага хуралд оролцогчид хууль, менежментийн бүтэц, хэрэгжүүлэх практик, хянах чадавхи зэрэгт нилээд хэдэн цоорхой, зөрчил байгаа нь Монгол орны зэрлэг ан амьтны нөөцийг 10 гаруй жилд хэтрүүлэн ашиглахад хүргэж байгаа юм гэж тэмдэглэсэн. Тэдгээрийн заримаас нь дурдвал:

- Зөвхөн зэрлэг ан амьтны худалдаанд чиглэсэн ямар нэгэн хууль, журам байхгүй,
- Зэрлэг ан амьтны худалдааны хэмжээг шинжлэх ухааны үндэслэлгүй тогтоодог,
- Одоогийн ан агнуурын болон худалдааны хяналт шалгалт хийх, сургалт явуулах, хөрөнгө хангалтгүй байна
- Холбогдох хууль дүрмэнд эдийн засгийн урамшуулал ба эдийн засгийн торгууль шийтгэлийг хангалтгүй ашигладаг
- Олон нийтийн үр дүнтэй оролцоог хангах хөшүүрэг болон эрх зүйн үндэс дутагдалтай
- Байгалийн нөөцийн ашгийн хувийг буцааж олгох систем үйлчлэхгүй байгаа
- Ангийн болон зэрлэг ан амьтдын нөөцийн талаар системтэй мэдлэг хомс
- Агентлаг хоорондын хамтын ажиллагаа дутагдалтай, хууль хяналтын талаархи мэдээллээ харилцан солилцдоггүй
- Менежментийн бүх шатанд авилгал байдаг гэх зэрэг зөрчлийг ярьж байлаа.

Бага хурлаас гарсан эцсийн үр дүн болгож хуралд оролцогчид дараахь 5 чиглэлээр зөвлөмжүүдийг гаргасан юм: (1) олон улсын худалдаанд тавих

хяналт, хуулийн хэрэгжилт; (2) дотоодын худалдаанд тавих хяналт, хуулийн хэрэгжилт, (3) ан агнуурын менежмент; (4) трофи болон спорт ан агнуурын менежмент (5) удирдлага зохицуулалтад орон нутгийн оролцоог нэмэгдүүлэх

Эдгээр гол сэдвүүдээс гадна бага хурлын ажлын хэсэг ерөнхий ба салбар бүрт түшиглэсэн хэд хэдэн зөвлөмжүүдийг санал болгосон бөгөөд уншигч та “Зөвлөмжүүд ба хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа” хэсэгт тоймлон оруулсныг үзэж болно. Зөвлөмжүүдийг чухал шаардлагаар нь ангилан гаргаж мөн хэрэгжүүлэх байгууллагуудыг энд бас дурьдсан болно. Үнэндээ хэрэгжүүлэх үүрэг хариуцлага нь Монгол улсын Засгийн газар болон ард түмэнд ноогдож байна. Зэрлэг ан амьтны худалдааны менежментийг сайжруулах гол байгууллагууд нь:

- Монголын Шинжлэх Ухааны Академи– Товлосон бүх төрөл зүйлүүдэд шинжлэх ухааны үндэслэлтэй, нөхөн сэргээгдэх боломжтой худалдааны түвшинг тогтоох, тоо толгойг хянан судлах;
- Байгаль орчны яам– шаардлагатай хууль эрх зүй, дүрэм журмын механизм, үндэсний болон орон нутгийн хэмжээнд менежментийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх бодлогыг боловсруулахад гол үүрэг гүйцэтгэх;
- Улсын Мэргэжлийн хяналтын газар – Хуулийг эхний шатанд сахиулах хариуцлагыг нэмэгдүүлэх, бусад гол байгууллагуудтай хамтран ажиллах;
- Хил Хамгаалах Ерөнхий Газар– тус улсын хилийн худалдаанд хяналт шинжилгээ хийх, хууль хэрэгжүүлэхэд оролцох;
- Гаалийн ерөнхий газар– хууль бус худалдааг илрүүлэх шинэ аргачлал боловсруулах, Хятад болон Орос улстай хилийн үр дүнтэй хамтын ажиллагааг тогтоох;
- Цагдаагийн ерөнхий газар– тус улсад орж ирж буй буу, сумны талаар хяналт тавих, хөдөө орон нутагт холбогдох хууль сахиулах

Товч танилцуулга

Анхнаасаа энэхүү судалгааг Монгол улсын нөхцөл байдал, зэрлэг ан амьтан, уламжлалт зан заншилтай холбож өгөх нь маш чухал гэж үзэв. Монгол улс нь албан ёсоор хилээ нээгээд 10 гаруй жил болж байгаа ч одоо хүртэл мэдээлэл харьцангуй муутай улс орон хэвээрээ байна. Мэдлэг муутай нэгэнд Монгол улс нууц оньсого шиг ойлгогддог, хил хязгаар нь энэ орчлонгийн үл мэдэгдэх нэг хэсэгт оршдог гэсэн ойлголттой байдаг. Нэрийг нь дурьдахад хүртэл онгон зэрлэг, хачирхалтай нэгэн ойлголт шууд төрүүлэхээс гадна түүх судраас дурьдахад заримдаа эмзэг сэтгэгдэл төрүүлэх тохиолдол гардаг. Түүнчлэн зарим нэг нь тал хээрээр давхилдсан морьтонгууд, нүдний хараа хүрэхгүй уудам өргөн тал нутаг, зуун зуунд өөрчлөгдөөгүй нүүдэлчин амьдрал, эсвэл хөөмийн хачирхалтай дуу сонсголон зэрэг янз бүрийн ойлголттой байдаг байна. Ингээд цөөн нэг нь ухаарч байхад, үүнээс олон хүмүүс Монгол улс нь төв Азид үлдсэн зэрлэг ан амьтны байршил нутаг юм гэдгийг ойлгож байна. Энэ нутаг нь дуусашгүй үргэлжлэх тал хээрээр нүүдэллэн амьдрах мянга мянган цагаан зээрийн уутуул нутаг, саарал чонын зэрлэг сүргийг байгаль дээр нь харах магадлалтай ганцхан газар нутаг, хүний сэтгэж чадах хэмжээ хүртэл урттай болдог цэнгэг усны тул загастай орон болно.

Монгол улс нь төв Азийн уулархаг, далайн нөлөөлөлгүй байршилд оршдог, ан амьтан ургамал болон хүн ам нь цаг уурын болон газар зүйн эрс тэс нөхцөлд зохицон амьдардаг билээ. Халууны болон хүйтний улирлын цаг агаарын хэмийн зөрөө 85 градус хүрдэг, зундаа 40 хэм хүртэл халж, өвөлдөө хасах 45 хэм хүртэл хөрдөг хүнд хэцүү уур амьсгалын онцлогтой улс болно. Нутгийн өмнөд хэсэг Говийн

нутагт хур бороо ховортойгоос эмзэг, сийрэг тархалттай ургамлын бүлгэмдлийг бүрдүүлсэн дэлхийн цөлийн системийн хамгийн хойд цэгийг тодорхойлдог бөгөөд хүн амаар хамгийн цөөнтэйгээрээ мөсөн далайн дараа ордог байна. Нутгийн хойд хэсэгт бороо хур ихтэй бөгөөд дэлхийн тайгын өмнөд хэсэг төдийгүй монголын хамгийн үржил шимтэй зарим газруудыг бороо хураараа дэмждэг. Говийн нутгаар хур бороо багатай хуурайсаж байхад, хойд хэсгээр 3000 гаруй гол мөрөн 67000 км хүртэл үргэлжилдэг байна. Монголын хойд хэсэг Орос Улстай хиллэсэн нутагт Хөвсгөл нуур оршдог бөгөөд дэлхийн цэвэр усны 2%-ийг агуулдаг. Монголын нийт 2.5 сая хүн амын ихэнх нь нутгийн төв болон хойт хэсэгт амьдардаг.

Газар нутгийн байдал ч бас эрс тэс гэж хэлж болно. Далайн түвшнээс дээш дунджаар 1580 м өндөршилтэй боловч баруун Алтайн нурууд нь 3850 м-ээс дээш өндөртэй (хамгийн өндөр цэг нь Баян-Өлгий аймгийн Хүйтэн уул 4375 м), харин хамгийн нам цэг нь Дорнод аймгийн Хөх нуур 518 м.

Энэ эрс тэс байгалийн байдал нь зэрлэг ан амьтан, ургамлын болон байгалийн хачин сонин

Еврази шүлүүс, Фото: Др. Рич Рыдинг

бүрдлүүдийг бий болгосон бололтой. Дэлхийн хамгийн их хүн амтай Хятад улстай хөрш, цөөн хүн амтай Монгол улс нь Азийн хамгийн өргөн уудам онгон зэрлэг тал хээр нутагтай билээ. Энэ тал хээр нутаг нь цагаан зээрийн популяцийн нутаг бөгөөд энэ зүйл нь хөрш Хятадад бараг устахад хүрсэн тооцоотой. Үүнээс гадна тал хээрт монгол тарвага, олон тооны шар үнэг, хярс үнэг, саарал чоно тархсан байдаг. Ойт хээрийн бүслүүрт баданга хүдэр нутагшиж байхад говь цөлийн бүсэд хавтгай тэмээ оршин нутагшдаг. Нутгийн баруун хэсгийн уулархаг нутгийн тал хээрээр монгол татаар бөхөнгийн сүрэг, аргаль хоньтой нийлсэн байх нь бас үзэгддэг билээ. Ойт хээр, тал хээрээр болон цөлийн хээрээр бас еврази шилүүс гүйдэллэх нь харагддаг байна. Мазаалай баавгай говийн бэсрэг уулууд болон говь талаар тархан амьдардаг болно.

Зуун зуунд Монголчууд энэ нутгийнхаа эрс тэс байдалд дасан зохицсоор ирсэн. Нүүдлийн аж ахуй эрхлэн амьдрахдаа бороо хур байгалийн нөөц баялаг багатай нөхцөлд маш сайн дасан зохицжээ. Нүүдлийн амьдралаар амьдарч цөөн тооны суурин газрууд байгуулж байснаараа урд, хойд хоёр хөршөөсөө ялгаатай болно. Социалист системийн үед дэд бүтэц хөгжсөн ч нүүдлийн энэ

онцлог алга болоогүй харин зарим нүүдэллэх газруудыг хязгаарлаж байсан байна. Өнөө үед дэд бүтэц ялангуяа Улаанбаатар болон бусад хэд хэдэн суурин газруудад ихээр төвлөрсөн байдаг.

Цаг агаарын эрс тэс байдал, байгалийн нөөцийн хэмжээ бага зэрэг нь Монголын хүн амыг цөөн тоотой байхад нөлөөлж болох талтай юм. Түүхийн эхэн үеийн Монгол гүрний нутгийн хэмжээтэй харьцуулахад Монгол хүний тоо хэзээ ч тийм олон байгаагүй байна. 1900-аад оны үед 1 км.кв нутагт 0.5 хүнтэй буюу нийт хүн амын тоо зөвхөн 600000-д хүрч байжээ. Ингээд сүүлийн 80 жилийн дотор төрийн дэмжлэгтэй хөтөлбөрийн дагуу 2,5 сая хүртэл өссөн ч нэг км.кв нутагт 1,5 хүнтэй цөөн хэвээр байна. Байгалийн эмзэг зохицол болон Буддын сургаалийн дагуу Монголчууд байгаль газраа хөндөж гэмтээхгүй гэсэн уламжлалт заншилд суралцсан билээ. Иймээс одоо үед ч Монголын газар нутаг онгон зэрлэг хэвээрээ байна. Бусад орнуудтай харьцуулахад зэрлэг ан амьтан оршин амьдрах зай, бэлчээр нутаг элбэгтэй байна.

Байгалийн үзэсгэлэнтэй байдал, элбэг ан амьтан, уламжлалт заншлын хажуугаар Монгол улсын хувьд, Зөвлөлт Холбоот Улсын нөлөөн дор 70 гаруй жил явсан энэ системээс гарч хөл дээрээ

Говь-Алтай аймгийн Шаргын говийн анчин саарал чонын арьсаа үзүүлж байгаа нь.
Фото: Хенри Микс

зогсох гэж тэмцэж байгаа үе болж байна. Энэ судалгаанд тэмдэглэгдсэнээр энэ тэмцэлд зэрлэг ан амьтад өртөж байна. Харин ялах ялагдах нь асуулт болон үлджээ байна.

Зэрлэг ан амьтдын гаралтай бүтээгдэхүүний даяаршлын болон Ази тивийн худалдааны асуудал дэлхийн олон улс гүрнүүдийн сэтгэлийг түгшээж байна. “Зэрлэг ан амьтад, тэдгээрийн эд эрхтнүүд болон бүтээгдэхүүний худалдаа 5 тэрбум ам. доллараас илүү гарч, нийт дүнгээр нь авч үзвэл хууль бус мансууруулах бодисын наймааны дараа орж байна” (Jagodinski, 2001). Энэ аюул нь ялангуяа Азид хүчтэйгээр заналхийлж байгаа бөгөөд уламжлалт эмнэлгийн зориулалтаар зэрлэг ан амьтдын гаралтай бүтээгдэхүүний зах зээл ихсэж байгаа болон үслэг эдлэлийн хувцасны хэрэглэгээ ихэссэн зэргээс шалтгаалж байна. Энэ асуудлаар зүүн өмнөд Азид их судалгаа хийсэн боловч, зэрлэг ан амьтдын уутуул нутаг их хэмжээний ой, тал хээрийг багтаасан унаган уудам нутагт хийсэн судалгаа ховорхон байдаг. Монгол улс Хятад улстай их хэмжээний нутгаар хил залгадаг, мэдээлэл дутагдалтай байгаа орнуудын нэг юм. Энэ судалгаа нь дээрх дутуу мэдээллийг гүйцээхийг зорьсон бөгөөд бүс нутгийн болон Монгол орны хувьд анхны судалгаа байсан бөгөөд зэрлэг ан амьтдын худалдааны аюулыг тухайн улсын уламжлал, экологи, эдийн засагт нөлөөлөх байдлын талаар судалсан юм.

Судалгаа эхлэхээс өмнө газар авч буй дээрх асуудлыг тодорхойлох гол хүчин зүйлүүдийн талаарх мэдээлүүд тодорхой байсан. Монгол улсын социализмаас капитализмд шилжих шилжилт нь олон асуудлуудын хувьд маш хүндрэлтэй явагдаж байгааг мэдээллийн хэрэгслээр өргөн тархсан. Маш олон жилийн турш тус орны эдийн засаг Зөвлөлт Холбоот Улсаас хамааралтай байсан бөгөөд Монгол улс хариуд нь өөрийн орны байгалийн баялгаа тэдгээрийн үйлдвэрлэлийн тогоонд нийлүүлдэг байжээ. Социалист систем задрахад бас тэдгээрийн холбооны улсууд эдийн засагтайгаа хамт задарч, энэ нь далайд гарцгүй улсын хувьд биеэ дааж үйл ажиллагаагаа явуулахад нөхцөл хүнд болж хоцорсон бөгөөд байгалийн нөөц баялгаа ашиглах болсон. Нэн удалгүйгээр хүмүүс орон нутаг даяар зэрлэг ан амьтад нь санхүүгийн

шинэ эх үүсвэр болох юм гэдэг ойлголттой болсон. Санхүүгийн дутмаг байдал бүх шатны байгаль хамгаалагч нарыг ажиллах боломжгүй болгосон байна. Өмнөх 70 жилийнхтэй харьцуулахад Орос, Хятад улсууд руу зорчих хилийн асуудал хялбар болсон байна. Хятад улс руу Монголчууд визгүй зорчдог болсон бөгөөд тэндхийн зах зээлүүд нийлүүлэх барааг худалдаж авахад бэлэн байв. Сүүлийн 15 жилийн дотор, Монголын зэрлэг ан амьтад нь өдрөөс өдөрт ихсэж байгаа анчдын бай болж, энэ эмзэг гэж хэлж болох байгалийн нөөц баялгийг маш ихээр ашиглаж байна. Энэ хугацаанд Монгол улсын зэрлэг ан амьтдын амьдрах орчин устаж үгүй болохоос гадна зэрлэг ан амьтдын хууль бус худалдааны асуудал биологийн төрөл зүйлд орон нутгийн болон даяаршлын хэмжээнд заналхийлэх түвшинд хүрсэн орнуудтай зэрэгцэж очсон байна

Гэхдээ яг ямар зүйлүүд худалдаалагдаж байна, гол хөдөлгөгч хүч нь юу байна, зүйлийн бүрдэлд худалдаа хэрхэн нөлөөлж байна вэ гэдэг талаар тодорхой мэдээлэл байхгүй байсан. Эрдэмтэн судлаач нараас эхлээд орон нутгийн хүмүүс хүртэл энэ асуудлаар санаа зовж байгаагаа илэрхийлж байсан ба тодорхой газар нутагт бас цөөхөн төрөл зүйл дээр судалгаа хийж байсан, гэхдээ зэрлэг ан амьтдын худалдааны талаар бүрэн дүүрэн хангалттай ойлголт байхгүй байсан. Зэрлэг ан амьтад орон нутгийн хүмүүст санхүүгийн их хэмжээний дэмжлэг болдог гэдэг нь анхны судалгаануудаас үзэхэд тодорхой байлаа. Эдгээр нь хоол тэжээлийн эх үүсвэр, арьс, эм гэх мэтээс гадна бас эдгээр худалдаанаас нэмэгдэл мөнгөний эх үүсвэр олдог байна. Монголын маш олон хүний хувьд зэрлэг ан амьтад тэдний эдийн засгийн гол тулгуур болох ба зарим тохиолдолд бас эдгээргүйгээр оршин тогтнож чадахгүй байж болох юм. Эдгээр нь Дундад Азийн хүйтэн өвлөөс хамгаалах хувцас, өвдсөн хүний эмчилгээ болон хоол ундны эх үүсвэр болдог. Үүнээс гадна зэрлэг ан амьтдын гаралтай бүтээгдэхүүн хэрэглэснээр хүмүүс өөрсдийн мал сүргийн хэрэглээг багасгаж ингэснээр эд хөрөнгийн эх үүсвэр нь нэмэгдэх боломжийг бий болгож байна.

Ингээд үзэхэд эдийн засгийн асар их ач холбогдолтой Монголын зэрлэг ан амьтдын

устаж үгүй болж байгаа байдлыг тодорхойлох нь нэн чухал асуудал болж байгаа бөгөөд үүнээс өмнө энэ тогтворгүй худалдааны төрөл, тархалт, хурдац, чиг зэргийг тодорхойлох хэрэгтэй байсан. Энэ төслийн гол зорилго бол Монгол улсын зэрлэг ан амьтдын худалдаа, худалдаалагдаж байгаа зүйлүүдэд нөлөөлөх

нөлөөллийг тодорхойлох болон зэрлэг ан амьтдын менежментийг сайжруулах санал боловсруулах ажлууд байлаа. Судалгаагаар Монголын зэрлэг ан амьтдыг хэтрүүлэн хэрэглэж байна гэсэн үр дүн харагдаж байгаа бөгөөд энэ нь Монголын соёл, байгаль орчин, эдийн засагт нөлөөлж болох юм.

1. Зэрлэг ан амьтны худалдааг судлах арга

Судалгаа хийж эхлэхээс өмнө төслийн баг зэрлэг ан амьтны худалдааны төрөл, хэмжээ, үнэ, цаашдын хандлагыг тодорхойлоход тус нэмэр болох мэдээллийн эх үүсвэр болон аргачлалын зохилдоог тодорхойлж туршиж үзсэн билээ. Үүнд шууд ажиглалт хийх, зах зээл дээр асуулга авах, хот суурин газрын дэлгүүрээс санаандгүй асуулга авах, хувь хүмүүсээс (анчид болон хэрэглэгчид) санаандгүй асуулга авах, төрийн албан ёсны эх сурвалж ба бусад биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах төслөөс мэдээлэл цуглуулах, тэдгээрийг хооронд нь харьцуулах зэрэг аргыг хэрэглэсэн юм. Бид 2005 оны 6-р сараас 8-р сар хүртэлх 3 сарын хугацаанд Монгол улсын 21 аймгийн 4010 (нийт өрхийн 0.65%) өрхийн, тус улсын том болон жижиг хэмжээний төв суурин газруудын зах бүрээс 1100 зах зээлийн, Монгол улстай хил залгаа Хятадын хойд хэсэгт зах зээлийн 100 судалгаа авч чадсан юм.

А. Албан ёсны мэдээллийн эх сурвалж

Энэхүү судалгааны (зэрлэг ан амьтны худалдааны түвшинг тэмдэглэх) эрхэм нэгэн зорилго нь зэрлэг ан амьтны ан агнуур болон худалдааны менежментийн механизмыг сайжруулах талаар хэлэлцүүлэг санаачлах явдал байсан юм. Энэ зорилгыг биелүүлэхийн тулд албан ёсны статистикийн мэдээллийг хэрхэн цуглуулах, тэдгээр нь юуг илэрхийлдэг, эдгээр статистикийн үр дүн нь бусад өөр хэлбэрийн өөр эх сурвалжтай мэдээлэлтэй хэрхэн харьцуулдаг гэдгийг ойлгох нь чухал байлаа. Өөрөөр хэлбэл бид албан ёсны суурь түвшин нь бидэнд юу хэлж байна, хэр нямбай хийгдсэн, шаардлагатай бол

ямар төрлийн мэдээлэл болон бүртгэлийн явц үүнийг сайжруулах вэ гэдгийг мэдэхийг хүссэн юм. Бид энэхүү судалгаандаа ашигласан албан ёсны эх сурвалжид Хятад, Монгол, Орос улсуудаас авсан гаалийн худалдааны мэдээлэл; Монгол улсын Хил Хамгаалах Ерөнхий Газар болон Улсын мэргэжлийн хяналтын газраас авсан хууль хэрэгжилтийн тайлан; Байгаль Орчны Яам болон аймаг, сумын Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлаас олгосон албан ёсны тоо; Байгаль Орчны Яамны удирдлагаас авсан CITES экспортын бүртгэл; Монголын шинжлэх ухааны академиас санал болгосон агнуурын тоо, худалдааны хэмжээ, төрөл зүйлийн тоо толгойн өмнөх жилүүдийн бүртгэл зэрэг мэдээ, мэдээлэл багтсан. Төслийн явцад бид Гаалийн ерөнхий газартай хамтарч ажиллах боломжтой болж, тэднээр дамжуулан Орос болон Хятадын гаалийн газруудаас зарим нэгэн мэдээлэл /хязгаарлагдмал хэдий ч/ авсан юм. Байгаль Орчны Яам 2000 оноос хойшхи CITES талаархи мэдээллийг өгсөн нь бусад мэдээлэлтэй харьцуулах боломж олдсон. Хил Хамгаалах Ерөнхий Газартай хамтран ажилласан нь маш их мэдээллийг олж авахад тус болсон.

Төрийн байгууллагуудтай дээд зэргээр хамтран ажилласан боловч иймэрхүү мэдээг эргэн хянахад бид хэд хэдэн саад бэрхшээлтэй учирсан. Эхлээд бидний хайж байсан хамгийн чухал зарим мэдээ байхгүй байсан. Өнөөдөр зэрлэг ан амьтны худалдаа төрөл зүйлд нөлөөлж байгааг мэдэх гол түлхүүр нь тухайн амьтны биологи, экологи, тархалт, популяцийн хандлагыг мэдэх явдал байдаг. Монголд авлаж буй хэдхэн төрөл зүйлийн талаар нарийвчилсан

судалгаа байдаг. Гэхдээ тэдгээр амьтдын популяцийн судалгаа тогтмол хийгддэггүй байна. Бид энэ судалгаагаар байж болох бүх мэдээллийг цуглуулахыг хичээсэн болно. Мэдээ, мэдээлэл байхгүй тохиолдолд эсвэл харьцуулах зорилгоор бид Монголоос өөр газар нутагт адил буюу төстэй төрөл зүйлийн талаархи холбогдох мэдээллийг авсан.

Нэмэлт болон байнгын мэдээллийн дутуу дулимаг байдал бий болсон нь Монголын зэрлэг ан амьтдын менежментийн түүхийг бутархай болгоход хүргэсэн байна. 1930-аад онд зэрлэг ан амьтдын албан ёсны менежмент эхэлснээс хойш менежментийн удирдлага бараг 10 жил тутам солигдож, сүүлдээ 6 өөр байгууллага зарим нэг хариуцлагыг үүрч байна. Үүнд Үйлдвэр худалдааны яам, Гаалийн Ерөнхий газар, Гадаад худалдааны яам, БОЯ, Монголын анчдын нийгэмлэг, Монголын шинжлэх ухааны академи зэрэг байгууллагууд орж байна. Ажилтнаа өөрчлөхөд мэдээ цуглуулах, бүртгэх загвар мөн л өөрчлөгдөж, зарим тохиолдолд мэдээ ч алга болж байсан байна. Азаар зэрлэг ан амьтны худалдааны бүртгэл байсан бөгөөд бид 1926 оноос хойшхи эх баримт бичгүүдийг харах боломжтой болсон юм.

Бидэнд олдсон мэдээллийн хувьд 3 саад бэрхшээл тулгарсан юм. Нэгд: нарийвчилсан мэдээлэл хангалтгүй учраас зөвхөн эхлэл төдий анализ хийхээс аргагүй болсон, хоёрт: бүртгэлийн арга барил нь тохиромж муутай учраас газар нутаг, жилээр нь харьцуулах боломжгүй, гуравдугаарт: ядаж нэг ч гэсэн төрийн байгууллага байгаа мэдээгээ хуваалцах дургүй байсан гэсэн саад тулгарч байсан. Ихэнхдээ зэрлэг ан амьтадтай холбоотой ашиглалтын нарийн тооцооны систем байхгүй. Мэдээ нь гол төлөв агрегат тооны хэлбэрээр бичигддэг жишээ нь тухайн жилд олгосон зөвшөөрлийн нийт тоо, худалдаанаас олсон нийт орлого, худалдаалсан нийт хэмжээ, буюу хяналт шалгалт гэх мэт. Лиценз худалдан авагчдын хүн амзүй, лиценз тутамд төлсөн мөнгөний хэмжээ, лиценз зарагдсан эсэх, хаана зарагдсан эсэх зэрэг хуулийг сахиулахтай холбоотой бусад нарийн чухал мэдээллийг цуглуулаагүй, мэдээллийн төвлөрсөн санд ч хийгээгүй, хэвлэж гаргасан ном хэвлэл ч байхгүй байна. Мэдээг нэгдсэн журмаар хийдэггүй учраас зэрлэг ан

амьтны лицензийн тухай мэдээллийн хамгийн сайн эх сурвалж нь орон нутгийн захиргааны хэмжээнд байна. Гэвч бүртгэлийн арга барил тохиромжгүй, энэ эх сурвалжаас мэдээлэл олж авах нь мэдээг төөрөлдүүлэх уршиг тарьж мэдэх учраас ашиглалтгүй байдаг байна. Янз бүрийн байцаагчид янз бүрийн хугацаанд янз бүрийн аргаар бүртгэл хөтөлдөг нь зэрлэг ан амьтныг авлах зөвшөөрлийн мэдээллийг хянах боломжгүй болгож байна. Зарим тохиолдолд ажлаасаа бууж байгаа байцаагчид бүртгэлийнхээ дэвтэрт хоосон зай үлдээсэн байдаг. Ялангуяа хамгийн санаа зовоосон зүйл нь Улсын Мэргэжлийн хяналтын газар нь дээд зэргээр нэгтгэсэн хэлбэрээр хийсэн хуулийн хэрэгжилтийн талаархи мэдээ баримтаа бүсэдтай хуваалцах дургүй явдал байсан. Мэдээж улсын нууцын тухай хуулиа хэрэгжүүлж, хууль зөрчсөн компаниудын нэр хүндийг унагаах хүсэлгүй байгаадаа ч юм уу энэ газар зэрлэг ан амьтадтай холбоотой хуулийн хэрэгжилтийн үйл ажиллагаанаас бага хэсгийг нь хариуцдаг юм. Ингээд бид ямар төрөл зүйл хэдий хэмжээтэй, ямар үнэтэй, хаана хяналт шалгалтанд илэрсэн болохыг, ямар нэгэн хууль сахиулах ажиллагаанаас ямар үр дүн гарсан эсэхийг мэдэх боломжгүй байлаа.

Энэ судалгаагаар бид нөхцөл байдлыг бүрэн ойлгож мэдэхэд шаардлагатай олон чухал мэдээлэл огт байдаггүй юм байна гэдгийг ухамсарлан худалдааны хэмжээ, зэрлэг ан амьтны талаархи маш бага мэдээлэл, бүртгэгдсэн хуулийн хэрэгжилтийн хэдхэн статистик мэдээн дээр л анхаарлаа хандуулахаас өөр арга замгүй боллоо.

В. Өрхийн болон зах зээлийн судалгааны аргачлал

Судалгаа авах газар /хөдөөгүүр/, хугацаа /3 сар/, судалгааны хил хязгаарын доторхи төрөл зүйлийн тоо зэргээс шалтгаалан бид хариулагчийн өнгөрсөн үеийг сэргээн санах аргад үндэслэн одоогийн ан агнуур болон өрхийн хэрэглээний түвшин, мөн худалдааны хэмжээг тооцох янз бүрийн тус тусдаа аргуудыг бодож олсон.

Энэ аргыг ашиглахад давуу болон дутагдалтай талын аль аль нь байсан. Нийгмийн ухааны

судалгаанууд ихэнхдээ хувь хүн, өрх гэр, бүлэглэлийг урт хугацаанд хэдэн жилийн турш хянан шинжилдэг “уртрагийн” судалгаан дээр түшиглэдэг. Цуврал мэдээ нь урт хугацаанд чиг хандлага болон шилжилтийг судлахыг шаарддаг бөгөөд зэрлэг ан амьтны ашиглалтын чиг хандлагыг хэмжихэд хэрэглэнэ. Иймэрхүү судалгааг зохиох нь хэзээ ч ийм богино хугацаанд зорилгыг биелүүлэх боломжгүй. Гэхдээ эргэн санах судалгааг маш анхааралтай зөв хэрэглэж чадвал зардал багатай арга бөгөөд урт хугацааны уртраг судалгааны аргыг ч орлож болно.

Зах зээлийн болон өрхийн судалгааны санал асуулгыг боловсруулах, туршихад туслах үүднээс бид судалгааны туршилтын дараахь хэд хэдэн аргыг ашигласан. Үүнд 1) танин мэдэхүйн ярилцлага, 2) хариулагчтай ярилцах, 3) хариулаагүй асуултад анализ хийх.

Санал асуулгатай холбоотой томоохон бэрхшээлийг багасгахын тулд эхлээд тухайн сэдвийн шинжээч нарын баг байгуулсны дараа танин мэдэхүйн ярилцлагыг авсан. Шинжээчдийн баг тухайн асуулгад оролцогч нараас асуултад хариулж байх үедээ өөрийн бодлоо яриулах ёстой байлаа.

Үүний дараагаар хээрийн туршилтын олон янзын шатанд хариулах ярилцагчийг ашигласан: эхлээд ярилцагч бүр хээрийн нөхцөлд 1-2 ярилцлага явуулсны дараа (10 ярилцлага); судалгааны баг бүр хээрийн нөхцөлд өглөөний хурал явуулсны дараа (ойролцоогоор нэг бүлэгт 5 ярилцлага, нийтдээ 25 ярилцлага); мөн баг бүр хээрийн нөхцөлд бүтэн 2 өдрийн ярилцлага авсны дараа (нийтдээ 100 ярилцлага) гэх маягаар олон янзын шатанд хариулах ярилцагчыг ашигласан. Судалгааны багууд болон ярилцагч асуудлыг ойлгосон эсэх, ямар бэрхшээл ихээр учирч байна, түүний шалтгаан, болон асуудлыг хэрхэн шийдэх талаар ямар санал гаргасан тухай мэдээллийг цуглуулсан талаар ярилцаж, судалгааны эхний үед боловсруулсан ярилцагчийн асуулгын хуудсыг 3 долоо хоногийн турш сайжруулсан.

Үүнээс гадна судалгаа боловсруулагчид хариулагчдын хувьд ямар асуулт хэцүү байв, ямар асуултуудыг хариулахаас татгалзав, ямар асуулт тохиромжгүй байна гэдгийг тодорхойлохын

тулд цуглуулсан мэдээллээс хариулт өгөөгүй асуултуудад анализ хийсэн. Ихэнх хариулагчдад хүнд буюу хариулахаас татгалзсан асуултуудыг санал асуулгаас хассан. Бусад газруудаас мэдээгээ цуглуулсны дараа тохиромжгүй гэж үзсэн хариулаагүй асуултуудад цаашид дүн шинжилгээ хийх зорилгоор хадгалсан. Хариулт өгөхгүй байсан асуултыг санал асуулгаас хассан. Эцсийн мэдээний санд зөвхөн судалгааны явцад хариулт өгсөөр байсан асуултуудын хариут багтаасан.

Бид сайн дурын 10 оюутнуудтай багийг ашиглан, Монгол улсын нутаг дэвсгэрт хэрэгжиж буй төслүүдийн тусламжтайгаар явуулснаар улсын хэмжээний судалгаа болж чадсан. Бидэнд Монгол дахь Дэлхийн Байгаль Хамгаалах Сан, Тахь групп, Тул хамгаалах сан, Монголын байгаль хамгаалах холбоо, Олон Нийтийн Байгаль хамгаалах сүлжээ, Дэлхийн банкны Хөвсгөл төсөл, Дорнод Монголын биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах төсөл, Их говийн экосистем түүний шүхэр төрөл зүйлийг хамгаалах төсөл, Аргалийн төсөл, Денверийн Амьтны хүрээлэнгийн сан зэрэг байгууллагууд туслалцаа үзүүлсэн билээ. Бета туршилт явуулсны дараа суурь баг болон судалгаа боловсруулагч нар эдгээр байгууллагын төлөөлөгчдөд санал асуулгыг хэрхэн ашиглах талаар сургалт зохион байгуулсан. Судалгааг зөвхөн нэг л улиралд явуулсан бөгөөд ямар нэгэн бүс, хариулагч нар давтагдаагүй юм. Судалгаа бүрийн арга, санал асуулгын талаар энэхүү бүлэгт тодорхой тайлбарласан.

Өрхийн хэрэглээний судалгаа

Өрхийн хэрэглээний судалгаа нь тус улсын хувь хүн бүрт чиглэсэн бөгөөд ойролцоогоор 20 минутын ярилцлага хийж, агнагдсан төрөл зүйлийн тоо хэмжээ, зах зээлд зарагдсан тоо хэмжээ, зах зээл дээр хувь хүмүүсийн худалдаалсан ангийн хэмжээ, төрлийг тодорхойлсон. Энэ аргыг Габоны Коуламото хотод ангийн махны худалдааг судалсан Старкейгээс (2004) авсан юм. Бид Монгол улсын 21 аймагт 4010 өрхийн судалгаа явуулсан.

Агнасан амьтны хэмжээг гаргахын тулд төрөл зүйлээр нь үндэслэн хувь хүн буюу өрхийн авласан ангийн төрлийг мэдэх асуултуудыг боловсруулсан. Энэ асуултад агнасан төрөл зүйлийн нэр, ан авлах аялал бүрт авласан төрөл

зүйл тутмын тоо хэмжээ, жилд хэдэн удаа ан авд явдаг, жилийн авлалт, авлалтын улирал, цаашдын чиг хандлага, одоо ашиглагдаж буй техник, авласан төрөл зүйлийн чанар, тоо толгой хир их байгаа, өөрчлөлт гарсан эсэх талаархи асуултууд багтсан юм.

Дотоодын борлуулалтын хэмжээг тооцож гаргахын тулд хариулт өгөгчдөөс зарж борлуулсан төрөл зүйлийн эрхтэнүүд, түүний тоо хэмжээ, зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг зах зээл дээр худалдсан үнэ, зэрлэг ан амьтны худалдааны борлуулалтын чиг хандлага зэргийг тодорхойлохыг зорьсон юм.

Зэрлэг ан амьтны ашиглалтын хувьд бид зэрлэг ангийн ашиглалтыг тооцохын тулд адилавар цогц асуултуудыг бодож олсон бөгөөд ижил төрлийн төрөл зүйл агнасан эсэхээс үл хамааран бүх хариулагчдад асуултаа тавьсан юм. Монголд олон анчид бүхэлдээ агнасан зүйлээ ашигладаггүй бөгөөд эцсийн хэрэглэгчдийн зүгээс зах зээл доторхи хүчин зүйл болдог. Асуултуудад ашиглаж буй төрөл зүйлийн нэр, эрхтэн, зорилго, хэмжээ, ашиглагдсан төрөл зүйл бүрийн зах зээлийн үнэ ханш, ашиглалтын жилийн дундаж хэмжээ, жижиг амьтны махны хэмжээ, өдөр тутам хэрэглэдэг махны (малын болон ангийн) хэмжээ, ашиглалтын цаашдын хандлага, (төрөл зүйлийн хэмжээ) зах зээлийн үнийн цаашдын хандлага, чанар, ашиглах боломж, тоо хэмжээнд өөрчлөлт ажиглагдсан эсэх тухай асуултуудыг багтаасан.

Газарзүйн томоохон бүс нутаг, хүн ам таруу суурьшсан газар нутгаас шалтгаалан бид олон шатны асуулга авах аргыг хэрэглэсэн. Судалгааны газар нутгийг сонгохын тулд бид Монгол улсын 21 аймгийг хилээр хуваасан газрын зургийг ашигласан. Дараа нь үүн дээрээ агнаж болох төрөл зүйлийн тархалтын зураглалыг тэмдэглэсэн. Тэмдэглэгдсэн төрөл зүйлийн тархалтын хилийн дотор буюу хилээс гаднах аймаг бүрээс асуулт авах газрыг сонгон авсан юм. Энэ нутаг дэвсгэр дотроо судалгааны ажилтнуудын тоо, аялах маршрут зэргийг тодорхойлсон стратеги дээрээ үндэслэж хотын болон хөдөө газруудыг сонгосон. Бид хотын хүн амаас асуулга авахын тулд хотын захиргаанаас гаргасан дүүргийн газрын зургийг ашиглан

дүүргүүдийг давхцуулалгүй хувааж, асуулга авах аргыг хэрэглэсэн.

Тохиолдлын асуулга авах аргыг ашиглан хот суурин газруудаас асуулга авсан. Улаанбаатар гэх мэт том хотын төвүүдийн хувьд бид дүүрэг тус бүрт санаандгүй сонгосон газарт явах зуураа ярилцлага авсан. Тухайн талбайд судалгааны ажилтнууд алхах талбайг сонгосон. Нэг минут хүлээсний дараа талбайд орж ирсэн эхний хүнээс асуулга авсан. Ярилцлага бүрийн хооронд нэг минут хүлээснээр энэ байдал хэд хэдэн удаа давтагдаж, нилээд олон ярилцлага авлаа. Бид аймаг, сумын төвүүд зэрэг жижиг суурин газруудын гэрүүдээр нь явж ярилцлага авсан. Ингэхийн тулд эхлээд судлаачид гудамжуудын нь 10 хүртэл дугаарласан. Тэгээд судалгаа авагчид дугаарласан цааснаасаа сугалж, тэр дугаарын дагуу гудамжинд ярилцлага хийсэн. Гудамж бүрээс нэг айлыг сонгохдоо мөн л адил дугаар сугалж түүний дагуу нэг айлаас ярилцлага авч байлаа.

Хотоос гадна бид сонгож авсан маршрутын дагуу суурингуудын хооронд хэсэг бүлэг төвлөрсөн газруудаар айлуудаас аман асуулга авсан. Иймээс трансект нь хэсэг бүлэг газруудыг тоолох арга болж чадсан ба мөн нөхцөл байдалд тохиромжтой байсан болно. Нүүдлийн маягаар амьдардаг хөдөө орон нутгийн хүмүүсээс төслийн ажилтнууд аман судалгаа авах гэж хайж олохыг дурын тохиолдлын аргаар асуулга авахтай адил гэж бид үзсэн болно.

Бид дараахь 2 шалтгаанаар өрхийн судалгаанд маш их хүч хөдөлмөр, нөөцөө зарцуулсан. Эхнийх нь зэрлэг ан амьтны худалдаа эрхлэгчид тус орны хууль хэрэгжүүлэлтийн талаар хэт олон асуулт асуусан хүмүүсээс болгоомжилдог болсон байх юм. Энэ нь ялангуяа нэн ховор төрөл зүйлийн худалдаа хийдэг хүмүүст хамааралтай боловч Чоно болон Тарвага худалдаалагчдад нэг их хамаатай биш юм байна. Тиймээс энэ зах зээл нь хамгийн хэцүү ба мэдээллийн хувьд хамгийн найдваргүй эх сурвалж юм. Хоёрдугаарт худалдаачдын хувьд зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүний хамгийн анхны эх сурвалж нь тус улсын энд тэндгүй суурьшсан хувь анчид юм. Бидний олж авсан туршлагаар бол анчид бидэнтэй нэг нэгээрээ өөрсдийн үйл

ажиллагааны талаар ярилцах хүсэлтэй байлаа. Даланзадгад хотын зүүн өмнөд хилийн дагуу оршдог нэгэн айлын хүмүүс ярилцлага өгөх маш дургүй байсан нь үнэхээр бэрхшээл учруулж байв гэж тайландаа бичжээ. Энэ газар хууль сахиулах ажил маш эрчимтэй явагдаж, ярилцлага өгөгчийг хулгайн ан хийсэн хэргээр баривчилж, хорьсон байна.

Зах зээлийн судалгаа

Зах зээлийн судалгааг өрхийн судалгаа хийсэн аргаар зарим нэгийг нь хасаж явууллаа. Зах зээлийн ерөнхий байдлыг илүү сайн мэдэж, санал асуулгаа боловсруулахын тулд бид эхлээд зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг идэвхитэй зарж борлуулдаг зах зээлийг товлон аргаар ажиллав. Бид тэдгээр газруудад жуулчин, хөдөөнөөс ирсэн анчин, амьтны гаралтай бүтээгдэхүүн их хэмжээгээр худалдан авах сонирхолтой гадаадын худалдаачин, эсвэл судалгаа хийж яваа оюутан зэргээр янз бүр хувирч дэлгүүрийн эздээс ямар ч зохион байгуулалтгүй асуултууд асуух маягаар ажиглалтын судалгаа хийлээ. Ийм замаар бид зах зээлийн асуулга авахад хамгийн хэцүү газар нь Улаанбаатар болон түүний орчмын худалдааны томоохон захууд (контейнерийн худалдаа гэж бас нэрлэдэг учир нь төмөр контейнерийг барааны агуулах болон худалдаалах цэг болгон ашигладаг) мөн судлаач оюутан нарыг үл ойшоож

байсан учраас эдгээр арга нь хамгийн үр дүн багатай юм байна гэдгийг мэдэж авлаа. Иймд бид энэ төвүүд дээр асуулга авагч оюутан биш худалдаачин болж хэрэгтэй асуултын хариут авсан. Харин бусад дэлгүүрүүдэд оюутнууд, оюутан гэдгээ хэлж асуулгаа авч байсан. Ингээд асуулганд хариулагчдын хариултыг нэгтгэх болон асуулгуудыг дахин хянах явцад хотын доторх дэлгүүрүүдийн судалгааны үед оюутан гэж үл ойшоох тохиолдол гараагүй байна. Эцэст нь захууд дээр худалдаачин болж асуулга авах аргыг сонгосноос асуулга авагч нарын дунд хэцүү, үл ойлголцох байдал гарах явдал зогссон.

Асуултын үр дүнгээс зарагдаж байгаа төрөл зүйл болон бүтээгдэхүүний төрөл, худалдах ба худалдан авах үнэ ханш, зарагдсан тоо хэмжээг тогтоохыг оролдсон юм. Ресторан, жуулчдад зориулсан дэлгүүр, хувцасны дэлгүүр, гадаах зах, бөөний худалдааны зах, чингэлгэн дэлгүүр зэрэгт зэрлэг ан амьтны худалдааны байдлыг үнэлэхэд дээрх аргыг хэрэглэсэн. Зөвхөн ресторануудад зориулан тусгай асуулга боловсруулсан.

Дараа нь бид захын судалгааны ерөнхий газрыг сонгохдоо шаталсан олон арга зүйгээр бэлтгэсэн дурын хэсэг бүлэг газруудтай зураг ашигласан. Ингээд судалгааны тодорхой газруудыг аймаг тус бүр дэхь зүйлийн тархсан ба тархаагүй гэж тодорхойлсон хүрээнээс сонгож авсан ба

ингэхдээ бид худалдааны төвлөрсөн цэг эсвэл худалдааны сүлжээнд хамрагддаггүй гэсэн газруудыг бодолцон үзэж сонголт хийсэн. Захын судалгааны цэгүүдийг сонгохдоо хэрэглээний судалгаа хийгдэх газруудтай давхцуулахыг хичээсэн нь судалгаа авах судлаач нар, ижил чиглэлд явах нь санхүүгийн хувьд бидэнд ашигтай байсан. Дэлгүүрээс асуулга авахын тулд өрхийн судалгааны аргатай адил, дүүргийг давхцуулалгүй хуваасан юм. Сумын төв зэрэг жижиг суурин газруудад баг бүр бүх дэлгүүрүүдээс асуулга авахыг хичээсэн. Улаанбаатар зэрэг томоохон газруудад автобусны зогсоолыг төв цэг болгон

Улаанбаатар хотод төслийн ажилтнууд судалгаа хийж байгаа нь.
Фото: Ж. Вингард, 2005 оны 8-р сар.

санаандгүй байдлаар сонгон авч, түүнээс ойролцоогоор 100 метрийн дотор байгаа бүх дэлгүүрүүдээс асуулга авсан.

Хятадад зэрлэг ан амьтны биологийн сургуулийн оюутнууд, биологичид, өвөр монгол багш нараас бүрдсэн судалгааны баг ажилласан юм. Судалгааны баг Эрээн хот, Шилийн хот, Хайлаар, Донг Ву, Ксин Барга Баруун, Суни тэ зуо кию, Сайхан тал, Хөх хот, Тонг Лияо, Ву ла тэ, ДаМао, Мандула, Алашан Зуоки зэрэг хотуудаар явсан. Энэ нь Монголоос ирж буй худалдааны сүлжээ болон чиглэл, хилийн боомтууд, худалдаалагддаг төрөл зүйл, худалдааны төрөл (эмчилгээний, үслэг ан гэх мэт), Монголын Хятад улстай хийдэг зэрлэг ан амьтны худалдааны хэмжээ, үнэ ханшийг тогтоох зорилготой байсан юм. Хятадын баруун хил орчмын хотуудын дэлгүүрүүд, жуулчны дэлгүүрүүдээс тохиолдлын асуулга авахын тулд Монголын зах дээр ашигласан санал асуулгыг өөрчилсөн. Хятадад, жуулчдад зориулсан дэлгүүрүүд бүх л төрлийн ан амьтны эд эрхтэн худалдаалдаг нь илэрхий болсон. Хэдийгээр ажилтнууд Монголын багийнхны боловсруулсан загвар дээр үндэслэж бага өөрчилсөн санал асуулгыг хэрэглэсэн боловч ижил асуулт, ижил үр дүнд хүрсэн. Хатуу чанга хууль хяналттай учраас дэлгүүрийн эзэд судлаач нартай ярилцах хүсэлгүй байсан. Ингээд судлаач нар асуулгаа тэмдэглэж чадаагүй учраас дараа нь өөрсдийн тогтоож авсан зүйлээ санаж асуулгыг гүйцээсэн. Энэ нь мэдээнд зарим нэг алдаа дутагдал үүсгэж болзошгүй байсан ч ихэнх хариултуудыг зөв тэмдэглэж авсан гэдэгтэй итгэлтэй байсан юм.

Монгол улстай ойр Улаан-Үүд, Наушик зэрэг хотын дэлгүүрүүдээс асуулга авахад дээрхитэй адил системийг боловсруулсан. Гэхдээ зах зээлийн судалгааг авахад улам бэрхшээлтэйг мэдсэн. Орос дэлгүүрийн эзэд ихэнхдээ асуултад хариулахаас татгалзсан юм. Тиймээс үр дүн нь инээдтэй хэдий ч ерөнхий чиг хандлага, зэрлэг ан амьтны худалдаанд нөлөөлдөг зах зээл болон хууль хэрэгжилтийн зарим гол зүйлүүдийн талаар мэдэхэд бага ч болов тус болсон.

Судалгааны ажилтнууд Монголд 1100 зах зээлийн судалгаа, Хятадын зарим хотуудаас 100 зах зээлийн судалгаа авсан байна.

С. Мэдээнд дүн шинжилгээ хийх арга

Орон даяар хийсэн судалгааны мэдээнд дүн шинжилгээ хийж, асуулгыг тооцоо болгож өөрчлөх нь тодорхой таамаг, багцааг зайлшгүй шаарддаг бөгөөд асуулга авах загвар, мэдээ, тоо хэмжээ, чанар зэрэг хэд хэдэн хүчин зүйлээр хязгаарлагддаг. Асуулгаас тооцоо гаргаж авахыг бид бүгд адил чармайж байсан. Бид мэдээндээ анализ хийх аргыг зохиохдоо аль болох ил тод, судалгааныхаа загвар үр дүн, таамаглал зэргийг мэдээлэхийг хичээсэн. Гэсэн ч бидний хийсэн тооцоо Монгол орны зэрлэг ан амьтны худалдааны хэмжээтэй маш ойролцоо гарсан гэдэгт итгэлтэй байна. Бидний тооцоо төрөл зүйл болон агнуурын амьтдын хандлагын талаар хийсэн бусад судалгаатай тохирч байсан.

Хэдийгээр мэдээ нь олон тооны үзүүлэлтүүд дээр (орлогын түвшин, хуулийн шаардлагын талаархи мэдлэг, нөөцийн өөрчлөлт) бий болдог боловч энэ тайланд багтсан анализ нэн тэргүүнд тодорхой хариултуудад тухайлбал анчдын тоо, агнасан амьтны тоо, худалдаалсан төрөл зүйлийн үнэ цэнэ зэрэг тоон анализаар хязгаарлагдаж байна. Мэдээний сан дотор тодорхой ялгаатай байдлын хооронд чухал холбоо хамаарал байгаа эсэхийг тодорхойлохын тулд нэмэлт тоон үнэлгээг хийсэн. Жишээ нь анчин тус бүрийн тухайн төрөл зүйлийг агнасан дундаж хэмжээ машин эзэмшдэг байдлаас хамааралтай болохыг судлахын тулд хос туршилтыг ашигласан.

Бид 1) нас, 2) буу болон үрхи эзэмших, 3) анчны хот, хөдөө оршин сууж байгаа эсэхийг мэдэхэд ижил туршилтуудыг явуулсан. Гэхдээ бид эхнээсээ санал асуулга авсан хүрээ, тайлангийн хугацаа, хуваарь зэргээс шалтгаалан цуглуулсан мэдээндээ бүрэн анализ хийх зорилго тавиагүй. Цаашид Монголын зэрлэг ан амьтны худалдааны холбоо хамаарал болон цаашдын чиг хандлагыг тодорхойлох үүднээс анализ хийх болно. Эх мэдээг Дэлхийн банктэй гэрээ хийсэн зохиогчдоос авсан юм.

Мэдээг үнэлэх нь

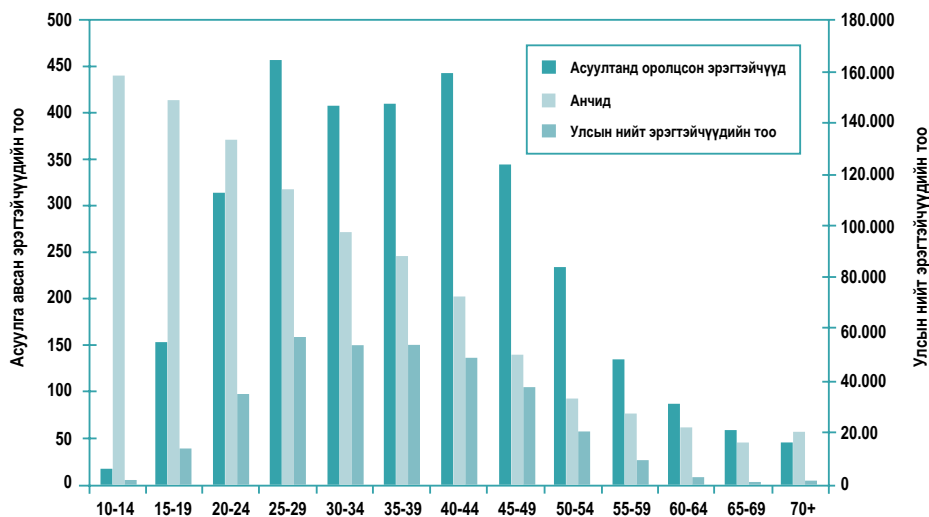
Бид мэдээгээ дахин хянах, ямар тооцоо, ямар аргыг ашиглах тухайгаа шийдэхдээ асуулга авах загвар, судлаачийн алдаа, мэдээний тоо хэмжээ, чанар, дотоод таарамж зэргийг маш анхааралтай авч үзсэн (жишээ нь орлогын хэмжээ буюу эзэмшдэг машины төрлийг харьцуулж байсан, мөн ан хийхэд хэр зэрэг цаг зарцуулсан, агнасан тоо хэмжээтэй тохирч байгаа зэргийг харьцуулж үзсэн). Бидний үнэлгээгээр судалгааны үр дүн, дэвшүүлсэн таамаглалд дараахь зүйлүүд нөлөөлсөн гэж бодож байна:

1. Бидний анх тус улсын 21 аймгийн нутаг дэвсгэрийг хамруулан асуулга авах загвараар хийсэн. Гэтэл маш богино хугацаанд хэрэгжүүлэхэд мөнгө хөрөнгөний асуудлаас шалтгаалан боломжгүй болсон юм. Асуулга авсан хэмжээ аймгуудын хооронд ялгаатай байсан тухайлбал Дундговь, Архангай, Хэнтий, Орхон, Дархан-Уул аймгуудад харьцангуй бага байсан учраас эдгээр аймгуудыг хассан нь анчин, агнуурын хэмжээний тооцоо буурахад нөлөөлсөн.
2. Хоёрдугаарт, бидний судалгааны дизайн нь 10-24 болон 70-аас дээш насны хүмүүсээс авах санал асуулгыг бусад насны

бүлгүүдтэй харьцуулахад цөөхөн байлаа. Зураг 1-рт насны бүлгээр бидний ангилсан категоруудыг ан хийдэг гэсэн хариултууд болон эрэгтэйчүүдийн тоонд харьцуулан үзүүлсэн (мэдээлэл цуглуулж байхад эмэгтэй хүмүүс ан хийдэггүй гэдэг нь тодорхой байв). Зүүн босоо тэнхлэг нь асуулга авсан эрэгтэйчүүдийн тоо (хүрэн улаан өнгө) ба ан хийдэг тухай хариултууд (улаан шаргал өнгө), баруун босоо тэнхлэг нь улсын нийт эрэгтэйчүүдийн тоо (хөх өнгө). Бага насны бүлгийг цөөн тоогоор оролцуулсан нь анчдын ба агналтын тооцоонд өөрчлөлт оруулсан байж болох юм. Туршлагаас болон судалгааны үр дүнгээс үзэхэд залуучууд (15 наснаас эхлэн) зэрлэг ан амьтны агнуур болон худалдаанд гол оролцогчид болох нь харагдсан билээ.

Уг судалгаанд олон тооны байгууллагатай хамтран ажилласан учраас судлаачийн алдаа их байсан нь үр дүнд нөлөөлсөн. Монголын хот хөдөөд байгалийн нөөцийн ашиглалтын судалгаа явуулсан туршлагатай байгууллага бүрийн нэг хүнд сургалт явуулсан. Судалгаанд оролцогч бүрт нэмж сургалт явуулах бололцоогүй байсан юм. Маш богино хугацаанд зорьсон газар, ярилцлага авах хүний тоо хэмжээндээ хүрэхийн тулд энэ эрсдлээс сэргийлэх боломжгүй байсан.

Зураг 1: Монголын эрэгтэйчүүдийн болон судалгаанд оролцсон анчдын тоог нийт эрэгтэй хүмүүсийн тоонд харьцуулсан байдал

Эх сурвалж: 2004 оны Зэрлэг ан амьтны судалгааны үр дүн, ҮСГ.
Монголын Статистикийн ном -2003, Монгол: Үндэсний статистикийн газар.

Судлаачийн алдааг багасгахын тулд судалгааны бүлэг бүрийн хийсэн судалгааг дахин хянаж үзсэн. Илэрхий буруу хариултуудыг хассан.

3. Хариулагч эргэн санах судалгаанд яаж ч сэргийлж болохооргүй хэд хэдэн зүйл байсан. Ойрын хугацааны зүйлийг санах судалгааны асуултууд байсан ч гэлээ бид хариулагчийн санах чадвар, хэдэн ан хийсэн, хэдийг зарсан, ямар үнээр гэх мэт асуултад зөв хариулт өгч чадах талаар санаа зовж байсан юм. Ямар ч нарийвчилсан мэдээ, зах зээлийн бүртгэл, зэрлэг ан амьтны тоо толгойн мэдээлэл байхгүй учраас бид судалгаандаа ашиглаагүй. Тиймээс бидний хийсэн судалгаа хэр сайн хийгдсэнийг үнэлэх арга байхгүй. Мөн судалгаанд оролцогчид агнасан амьтны хэмжээг дутуу хэлсэн үү аль эсвэл хэтрүүлэн хэлэв үү гэдгийг мэдэх боломжгүй байв. Аль аль нь ан агнуурын түвшинг хэмжихэд алдаатай зүйл болдог. Гэвч эцэст нь ерөнхий чиг гаргах дүн шинжилгээ хийх үед энэ 2 нь аль аль чигт алдаа гаргадаг байж болох боловч магадгүй тэр гарсан алдаа хоорондоо тэнцэх явдал гардаг ч байж болох юм.
4. Зарим хариултыг заавал санах шаардлагагүй байсан. Жишээ нь хариулагчаас яг нарийн ширийн зүйл санахыг шаардаагүй. Хариултыг чөлөөтэй өгөх боломжтой байлаа. Бусад хариултууд нь заавал өнгөрсөн үед болсон зүйлийн талаар санахыг шаардсан нь тодорхой бүс байдлын субъект болсон. Мэдээг хувиргахаас өмнө бид эхлээд агнуурын үр дүнг тодорхойлж, илэрхий худлаа хэлсэн хариултуудыг хассан.
5. Хүн амын насны бүтцийг бүс нутгаар гаргасан мэдээлэл байхгүй учраас үр дүнг зөв хувиргахад зарим бэрхшээл гарсан. Бид хариулт өгсөн анчдын тоог бүсийн хэмжээгээр гаргахын тулд статистикийн газрын мэдээн дээр тулгуурласан.
6. Эцэст нь судалгааны хугацаанаас хамаарч зарим нэгэн алдаа байх талтай. Учир нь Монголд ангийн болон зэрлэг ан амьтны худалдаа улирлын чанартай тул судалгаа хийсэн зуны улиралд бага хэмжээтэй байсан. Ярилцлагаас гаргасан тооцоо бүтэн жилийг биш судалгааны улирлыг тусгахад чиглэсэн.

Анчдын тоог ойролцоогоор гаргах нь

Мэдээ цуглуулах явцад эмэгтэй хүн ан авлагаанд шууд оролцох нь ховор байдаг нь тодорхой болсон юм. Судалгаанд хамрагдсан 864 эмэгтэйдээс ан хийж байсан гэсэн хариулт хэн ч өгөөгүй юм. Тэгэхээр ан авлагаанд эмэгтэйчүүдийн оруулж буй хувь нэмэр бараг юу ч байхгүй гэж тооцож болохоор байгаа юм. Анчдын тоо дан эрэгтэйчүүдийн хариултаас гарна.

Тус улсын нийт анчдын тоог гаргахын тулд бид эхлээд судалгааны явцад ярилцсан эрэгтэйчүүдийн тоо ($m_a=3,119$) болон тэдний авласан ангийн тоог ($m_b=949$) тодорхойлсон. Дараа нь 4 янзын тооцоогоор тус улсын анчдын нийт тоог гаргасан. Тооцоо бүрт бид судалгааны үр дүн, туршлага дээрээ үндэслэн 15-аас доош буюу 60-аас дээш насны хүн ан хийх нь ховор гэж таамагласан (17-р хүснэгт) Тиймээс бид Улсын статистикийн жилийн тайлангаас Монголын хүн амын насны бүтцийг ашиглан ан хийх боломжтой нийт хүмүүсийн тооноос дээрхи насны хүмүүсийн тоог хассан (ҮСГ 2003). Эдгээр насны хүмүүсийн тоог хассан нь ерөнхий тооцоонд алдаа болох магадлалтай.

- а. Эхлээд энгийн тооцоогоор дараахь томъёог ашиглан нийт анчдын тоог ойролцоогоор гаргасан:

$$(1) \quad N_h = N_m * \left(\frac{m_h}{m_a} \right),$$

N_b = ойролцоогоор тооцоолон гаргасан нийт анчдын тоо, N_m = Монгол эрэгтэйчүүдийн тоо (>14 ба <60 насны, ҮСГ 2003), m_b = судалгаанд хамрагдсан ан хийдэг эрэгтэйчүүдийн тоо, m_a = судалгаанд хамрагдсан насанд хүрсэн эрэгтэйчүүдийн тоо. Энэ ойролцоогоор гаргасан тооцоогоор 2-4 тэгшитгэлийн үр дүнтэй харьцуулах суурь түвшинг гаргасан.

- б. Хоёрдугаарт нь насны бүлэглэлийн ялгааг гаргахын тулд үндэсний хэмжээний насны бүтцийн статистикийг (ҮСГ 2003) ашиглан анчдын насны ангиллыг тооцоолон гаргав. Энэ тооцоо нь анчдын насны ангилал (нийт эрэгтэйчүүдийн 30% нь 20-24 насных), хүн амын насны ангилал (100000) дээр үндэслэж насны бүлэг бүрээс анчдын тоог тусад нь

гаргасан. Анчдын тоо болон нийт хүн амын насны ангилал дахь тоо нь хоорондоо нилээд ялгаатай байсан нь ерөнхий тооцоонд нөлөөлж болохоор таамаглалтай байсан. Жишээ нь харьцангуй бага хүн амтай насны бүлгийнхний дунд анчдын хувь өндөр байсан нь ерөнхий тооцоог бага болгох талтай. Бид дараахь томъёог ашигласан:

$$(2) \quad N_h = \sum_{i=1}^{12} \left(N_{mi} * \left[\frac{m_{hi}}{m_{ai}} \right] \right),$$

N_b = ойролцоогоор тооцоолон гаргасан нийт анчдын тоо, i = насны ангилал, N_{mi} = тухайн насны ангилалын эрэгтэйчүүдийн тоо (ҮСГ 2003), m_{hi} = судалгаанд ан хийдэг гэсэн тухайн насны эрэгтэйчүүдийн тоо, m_{ai} = судалгаанд хамрагдсан энэ насны эрэгтэйчүүдийн тоо. Үр дүнг 17-р хүснэгтэд үзүүлэв.

- в. Гурав дугаарт анчдын тоог аймгаар нь гаргасан. Үндэсний статистикийн мэдээгээр аймаг бүрийн эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүсийг насны харьцаагаар гаргасан мэдээлэл байхгүй учраас Хүснэгт 17-д үзүүлэв (ҮСГ 2003). Насны бүлэг бүрээр анчдын тооны харьцааг мөн энэ тооцооны дагуу таамагласан. Доорхь томъёог ашиглав:

$$(3) \quad N_h = \sum_{j=1}^{21} \left(N_j * \left[\frac{N_m}{N_T} \right] * \left[\frac{m_{hj}}{m_{aj}} \right] \right),$$

N_b = ойролцоогоор тооцоолон гаргасан нийт анчдын тоо, j = аймаг, N_j = аймгийн хүн амын тоо (ҮСГ 2003), N_m = Монголын эрэгтэйчүүдийн тоо (15-60 насны) (ҮСГ 2003), N_T Монгол улсын нийт хүн амын тоо (15-60 насны), m_{hj} = аймгийн ан хийдэг эрэгтэйчүүдийн тоо, m_{aj} = аймагт судалгаанд хамрагдсан эрэгтэйчүүдийн тоо. Үр дүнг 18-р хүснэгтэд үзүүлэв.

- г. Дөрөвдүгээрт анчдын тоог хот/хөдөөд оршин сууж байгаагаар нь гаргасан. Энэ тооцоондоо насны ангиллаар эрэгтэй, эмэгтэй хүний харьцаа болон насны ангилал тус бүрээр анчдын хувийг мөн л таамагласан Хүснэгт 17-д үзүүлэв (ҮСГ 2003). Дараахь томъёог хэрэглэв.

$$(4) \quad N_h = \sum_{r=1}^{21} \left(N_r * \left[\frac{N_m}{N_T} \right] * \left[\frac{m_{hr}}{m_{ar}} \right] \right),$$

N_b = ойролцоогоор тооцоолон гаргасан нийт анчдын тоо, r = оршин сууршлийн ангилал, N_r = оршин суух ангиллын хүн амын тоо (ҮСГ 2003), N_m = Монголын эрэгтэйчүүдийн тоо (15-60 насны) (ҮСГ 2003), N_T Монголын нийт хүн амын тоо (15-60 насны), m_{hr} = оршин суух ангиллалаар ан хийдэг эрэгтэйчүүдийн тоо, m_{ar} = оршин суух ангиллалаар судалгаанд хамрагдсан эрчүүдийн тоо. Үр дүнг Хүснэгт 19-д үзүүлэв.

Улсын хэмжээний нийт анчдын тоог ойролцоогоор тооцоолон гаргахдаа төрөл зүйлүүдийн тархалт нь бүс нутгаар хэлбэлзэж байдаг гэж үзсэн учраас хамгийн бага буюу 3-р томъёог ашигласан. Үүнээс гадна сонирхолын маягаар ан хийдэг хүмүүсийн тоог гаргахын тулд энэ тооцооны үр дүнг ашигласан. Тэдгээр хүмүүс байнга ан хийдэггүй гэж үздэг учраас тус орны ангийн худалдаа хийдэг анчдын тоонд оруулдаггүй нь бидний санааг хамгийн ихээр зовоосон зүйл болсон. Сонирхолын маягаар ан хийдэг анчдын тоог 14-р асуултын хариулт дээр үндэслэж гаргасан, ахуйн хэрэглээний асуулганд ангийн зорилго гэж 4-р хавсралтаар оруулж өгсөн.

Зэрлэг ан амьтныг авласан тоог ойролцоогоор тооцоолон гаргах нь

Энэхүү тайланд орсон тооцоо анчдын лиценз авсан талаархи албан ёсны бүртгэлийг ашиглан гаргаж болох тооллогоос ялгаатай гэдгийг санах нь чухал. Түүнчлэн асуулга авах судалгаа нь асуулга авсан болон аваагүй 2 төрлийн алдааг байнга дагуулдаг. Эцсийн дүн аль алинаас хамаарна. Гэвч асуулга аваагүй алдаа мэдэгддэггүй. Тиймээс мэдээг хувиргах үедээ алдааг сайтар авч үзэж, шалгах ёстой.

Төрөл тус бүрийн ан агнасан тоог гаргахдаа бид эхлээд хариулагчийн өгсөн бүх мэдээллийг дахин хянаж, ямар нэгэн алдаа эндүүрлийг зассан юм. Дараа нь хүн амзүйн үндсэн үзүүлэлтүүдийг (жишээлбэл, нас, амьдардаг газар, машинтай эсэх, буу болон хавхтай эсэх, цалингийн хэмжээ) зэргийг багтаасан мэдээллийн санг байгуулсан. SPSS Base 12.0 ашиглан агнасан ангийн жилийн хэмжээг хуваариалан, дэндүү их буюу бага байсан мэдээллийг хассан.

Зарим төрөл зүйлийн (монгол тарвага, бараан хэрэм, шар үнэг, хярс үнэг) мэдээг дахин хянаж байхад хариулт өгөгчийн хувьд агнасан ангийн хэмжээ бүртгэгдээгүй тооны ерөнхий үзүүлэлт (200, 100, 50 гм.) гэдэг нь тодорхой болсон. Хариулагчид 10 бүр 100 гэх зэргээр ойролцоогоор нь багцаалж хэлж байсныг мэдсэн. Ингэж багцаа тоо хэлсэн нь агнасан ангийн дундаж хэмжээнд нөлөөлж, нийт хэмжээг гаргахад түвэг учруулсан. Харамсалтай нь ингэж багцаалсан тоо хир их байсныг мэдэх арга байсангүй. Тиймээс бид 50-аас илүү хувиар багцаалсан хүн байхгүй гэж үзээд дундаж 25 хувиар тооцсон.

Үүнээс гадна, зарим хүмүүс нэг хүн агнасан байж болмооргүй олуулаа агнасан байж болох их тоо хэлж байсан ба энэ нь магадгүй хэтрүүлэн хэлсэн тоо байх гэж үзсэн. Эдгээр тохиолдлуудад бид өгөгдсөн зүйлийн тоо толгой болон бүсэд

хүмүүсийн агнасан ангийн дундаж тоо зэрэг дээр түшиглэн өөрсдийн тооцоог ашиглан ихээр ан агнасан гэсэн тоог цөөрүүлсэн болно.

Агнасан амьтны тоо хэмжээг эцсийн байдлаар гаргахдаа бид анчдын тоог ойролцоогоор тооцоолон аймгаар нь гаргасан 3-р тооцоог ашигласан. Тэгээд үүнийгээ аймаг дахь анчдын тоо болон аймгийн ангийн тохируулсан дундаж тоогоор тус тус үржүүлсэн. Тэгэхээр:

$$(5) \quad N_a = \sum_{j=1}^{21} \left(N_j * \left[\frac{N_m}{N_T} \right] * \left[\frac{m_{sj}}{m_{aj}} \right] * H_j \right)$$

энд бүх үзүүлэлтүүд 3-р тэнцэтгэлтэй адил бөгөөд үүнд нэмэгдэх нь m_{sj} = өгөгдсөн зүйлийн агналт, j аймгийн анчдын тоо, H_j = j аймгийн анчин бүрийн ан агналтын тохируулсан дундаж тоо. Хариут Хүснэгт 21-т үзүүлэв.

2. Зэрлэг ан амьтны худалдааны түүхээс

Зэрлэг ан амьтны худалдааны түүхийг эргэн харах нь өнөөгийн байдлыг мэдэхэд хэрэгтэй юм. Олж авсан хамгийн чухал сургамж бол өнөөдөр зэрлэг ан амьтныг худалдаалж, түүний тоо толгой цөөрч байгаа нь урьд өмнө тохиолдож байсан зүйл юм. Хатуу чанга арга хэмжээ авч, хяналт сайн тавьж, шинэчлэсэн менежментийг хослуулан дээр үеэс Монгол улс 2 удаа худалдааг удаашруулах болон байгалийн баялгаа хамгаалах талаар арга хэмжээ авч байсан. Энэ хэсэг зэрлэг ан амьтны худалдааны түүхэн чиг хандлагын тухай өгүүлнэ..

Агнах, эсвэл бараагаар солилцох, шан харамжаар өгөх, зах дээр зарах зэрэг худалдааны бүх л төрлүүд Монголын соёлтой үргэлж холбоотой байжээ. Тус оронд амьдардаг олон төрөл зүйл хүнс тэжээл, үслэг эдлэл, их хэмжээний кортизон² агуулдаг болон бусад эмийн уламжлалт эх үүсвэр болдог. Жишээ нь монгол ба алтайн тарваганы (*Marmota sibirica* ба *M. baibacina*) махыг нь иддэг, арьс үсээр нь хувцас хийдэг, эмчилгээний зориулалтаар өөхийг нь ашигладаг зэрэг маш чухал амьтан юм. Тарваганы тосонд маш их кортизон агуулагддаг бөгөөд савхи өнгөлөх, түлэнхийг эмчлэх, хөлдөлт, цус багадалт, сүрьеэ өвчинг анагаах, хүүхэд болон малд нэмэлт тэжээл болгон өгөх зэргээр ашигласаар ирсэн. Саарал чонын (*Canis lupus*) мах, хэл, цөсийг ханиадаас эхлээд астма өвчнийг эмчлэхэд ашигладаг. Шар үнэг (*Vulpes vulpes*), хярс үнэг (*Vulpes corsac*), малар мануулын

(*Otocolobus manul*) арьсыг хүйтэн өвлөөс хамгаалахад ашигладаг. Саарал чонын арьсыг хамгийн дулаахан гэгддэг бөгөөд их өндөр үнэд хүрдэг байна. Зэрлэг гахай (*Sus scrofa*), бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*), хар сүүлтий ба цагаан зээр (*Procapra gutturosa*, *Gazella subgutturosa*), хулан адуу (*Equus hemionus*) зэрэг нь ангийн махны гол эх үүсвэр болдог. Зарим шувууны махыг идэх, эмчилгээнд ашиглах зорилгоор мөн л агнаж байна. Ан агнуурын шувуунд хөтүү (*Tetrastes bonasia*)), цагаан ахууна (*Lagopus lagopus*), цэвдгийн цагаан ятуу (*Lagopus mutus*), дагуур ятуу (*Perdix dauurica*), хахилаг (*Alectoris chukar*), монгол нотруу (*Syrhaptes paradoxus*),

Эрт дээр үеэс Монголын зарим нутагт бүргэдийг анд хэрэглэдэг байв. Энэ Казак хүн Говь-Алтай аймагт залуу бүргэдийг ан хийхэд сургаж байгаа нь.
Фото: Пете Мидлтон, 2003

² Èi òòè èí nòòòí í ú òàààààá ú çéééçáýýn yèààòààà nòòànnèéí ýñdýà çéé=èèäýýoyé. Ýí ýí ú òàààòòí ýñdýà náéí çéé=èèèyá, àòè=èí àààñ àì èí òç=èççàèéá àí èí í òí ní ú òç=èççàèéá ò èèæèèòýá í òóòèààà í °í òóñí ù àèb èí cùí èí í óáí òòàòòí à í vñ vää: çéäyá (Wingfield & Romero, 2001).

Үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнасан цагаан зээрийг Чойбалсан хот руу ачаалах үед. 100000 орчим цагаан зээрийг олон улсын зах зээлд зарах гэж энэ агналтаар агнасан байв. Махны эрүүл ахуйн шаардлага хангалттай биш байсан учраас эдгээрээс ганцыг ч худалдаагүй байна. Фото: Хенри Микс

хур (*Lyrurus tetrix*), ердийн сойр (*Tetrao urogallus*), нургийн сойр (*Tetrao parvirostris*) болон бор галуу (*Anser indicus*) зэрэг шувууд орно. Уламжлалт эмчилгээнд ашигладаг шувуунд алтайн хойлог (*Tetraogallus altaicus*), хон хэрээ (*Corvus corax*), эгэл шар шувуу (*Bubo bubo*), дагуур ятуу (*Perdix dauuricae*), нөмрөг тас (*Aegypius monachus*), бор галуу (*Anser anser*), сохор элээ (*Milvus lineatus*), бор нугас (*Anas strepera*), болон хилэн гүеэ гахууна (*Gavia arctica*) зэрэг багтана.

Уламжлалт ашиглалтаас харвал ан хийх эрх эрт дээр үеэс анхаарлын төвд байсан нь гайхмаар зүйл биш юм. Ан авлах эрх, туршлагын албан ёсны практикийг 1206 онд Чингис хааны Их засаг хуулинд бичигджээ. Энэ хууль байгаль орчны хэд хэдэн асуудлууд, түүний дотор зэрлэг ан амьтны нөөцийн менежментийг хамарч чадсан. Чингис хааны зарлигаар ан хийх газар нутгийг тогтоож, тэнд ан хийх эрхийг тодорхойлж, ан агнуурыг зөвшөөрөх болон хориглох, хууль зөрчвөл шийтгэл (зарим үед хэтэрхий чанга шийтгэл) ногдуулах зэргийг бүгдийг заажээ. Гэвч төрөл зүйлийн агнуур худалдаа ихэнхдээ дотоодын хэрэгцээнээс давдаг байсан ч хуулийн субъект биш байсан нь Монголын зэрлэг ан амьтныг нэг биш удаа хямралд оруулахад хүргэсэн түүхийн цоорхой /гажуудал/ юм.

1755 оны эхээр Манжийн хаант улстай албан ёсоор худалдаа хийж байсны дотор үслэг амьтны худалдаа орж байжээ. (Scharf ба Enkhbold, 2002).

1911 оны Монголын анхны хувьсгал гарах хүртэл Хятад улсад жил бүр албан татварыг ойн булганы арьсаар (*Martes zibellina*) өгдөг байжээ. Жишээ нь ойн булга 1352 буюу еврази шүлүүсийн арьс 4066, шар үнэгний арьс 2704 буюу бараан хэрэмний арьс 54080 гэх мэт³. 20-р зууны эхнээс Хятадад болоод дэлхийд үслэг эдлэлийн эрэлт хэрэгцээ өссөн нь Монголын зэрлэг ан амьтанд маш хүнд дарамт үзүүлсэн. Худалдаалах гол амьтан нь монгол тарвага байсан. Худалдааны түвшингээрээ хамгийн дээд амжилт үзүүлсэн нь ардын хувьсгал гарахаас өмнөх жилүүдэд (1911 онд) жилдээ 2.5 сая үслэг ан худалдаалж байлаа. (Зураг 2).

1921 онд Монголд хувьсгал гарсан нь өмнөд хөршөөс хойд хөрш рүү худалдаа хийх болсон. Эрх мэдлийн өөрчлөлтийг дагаад худалдааны компаниуд тарж, оронд нь Зөвлөлт Холбоот Улсын хяналт бүхий аж ахуйгаар солигдсон. Тэд ан агнах, түүхий эд бүтээгдэхүүнээ зарах илүү эрх мэдэлтэй болсон. (Scharf ба Enkhbold, 2002). Монголчууд тарваганы арьс зарсаар л байсан албан ёсны худалдаанд зарим төрөл зүйлийг (шар үнэг, хярс үнэг, саарал чоно, хүрэн баавгай, цагаан зээр, бараан хэрэм) нэмж оруулсан нь түүхэнд их хэмжээгээр (1910 онд 3.2 сая, 1922 онд 1 сая, 1927 онд 2.5 сая) агнагдаж байсан тоонд дөхөж байжээ..

Дэлхийн II дайн зэрлэг ан амьтны хувьд сайнаар ч, бас муугаар ч нөлөөлсөн. Зарим газар худалдаа багасч зарим газарт огцом өссөн. Зүүн зүгт Япон улс 1931 онд Манжуурыг, 1937 онд Өвөр Монголыг эзлэн авсан нь Хятадтай хийж байсан худалдааг зогсоосон. Гэвч Монгол улс хойд хөрш рүүгээ маш их ангийн мах, арьс үс нийлүүлж эхэлсэн. 1930-1940-өөд онд зэрлэг ан амьтны худалдаа хоёр дахин өсөж, зарим төрөл зүйлийг ихээр агнаж байлаа. Тэдгээр амьтдын дунд цагаан зээр, монгол тарвага, саарал чоно их хувь эзэлж байв (Avirmed, 1999). 1920-1950 он хүртэл агнуурын хэмжээ өсөж, 1953 онд жилд 3 сая амьтныг худалдаалж байв.

Ямар ч хяналтгүй агнуур, худалдааг хязгаарлах хэрэгтэйг мэдэрч 1921 оны дараахь 10 жилд хууль эрхзүйтэй холбоотой маш олон үйл ажиллагааг явуулсан. 1924 онд зэрлэг ан

³ Scharf ба Enkhbold. 2002, citing D. Avirmed, "Hunting and Wild Animal Conservation in the History of the Mongols" [Report], 1999.

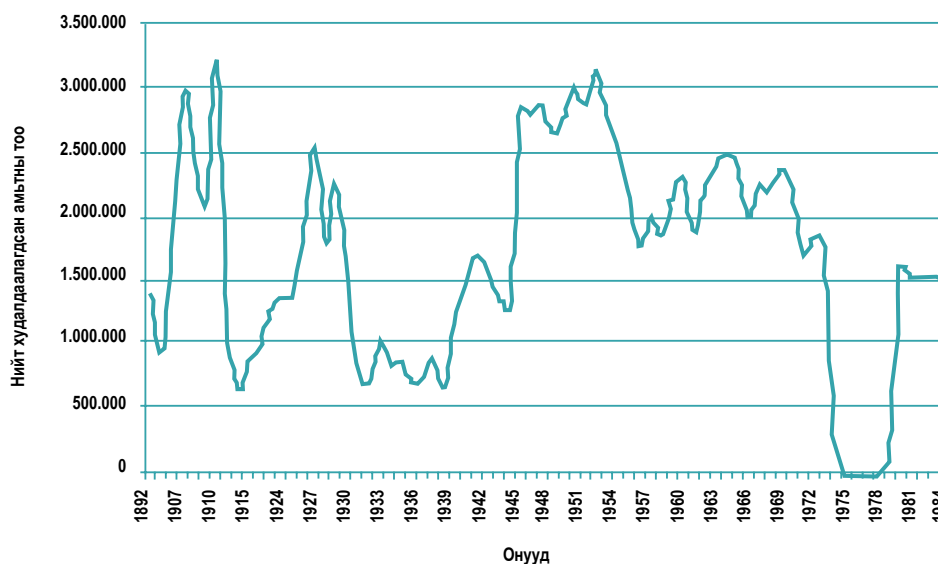
амьтныг хамгаалах, зохистой ашиглах ерөнхий шийдвэрийг гаргаж, 1925 онд дотоодын болон трофи ан агнуурын лицензийн зөвшөөрлийг тогтоон мөрдсөн. 1926 нэмэлт өөрчлөлт оруулсан. Нэг жилийн дараа тарваганы мах, арьсыг худалдан авах, худалдаалах эрхийг нэг хоршоо буюу Монгол ардын худалдааны хоршоонд олгосон. 1930-аад онд ховор ан амьтан ба загасыг агнах хориг тавьж, цэргийн зориулалттай буу зэвсэг ашиглах буюу машинаар хөөж алахыг хориглосон юм.

Гэвч 1950 он хүртэл зэрлэг ан амьтны агнуур болон худалдааг үндэсний хэмжээний менежментийн системийн хэлбэрт оруулж чадаагүй байлаа. Менежментийн бага зэрэг өөрчлөлтийг хийсний дараа анчид аажмаар бригад болон нэгдэж, аймаг сум бүрт үйл ажиллагаа явуулж эхэлсэн. Тэднийг Анчдын нийгэмлэг удирдан зохицуулж байсан. Ангийн бригад албан худалдаанд зориулан ан агнах, болон хулгайн анг илрүүлэх, шийтгэх эрхтэй байсан. Өнөөдөртэй харьцуулбал тэд үнэхээр сайн зохион байгуулалттай байжээ. Хэнтий аймаг гэхэд л дангаараа 604 гишүүнтэй 12 ангийн бригадтай, ан хийх болон эргүүл хамгаалалт хийх санхүүжилттэй болсон байлаа. (Scharf ба Enkh-

bold, 2002). Дайны жилүүдтэй харьцуулахад энэ үед ан агнуурын хэмжээ бараг 50%-аар буурсан юм. 1940, 1950 оны их хэмжээний ан агнуур саяхан болтол дахин давтагдаагүй байлаа. Шар үнэг, цагаан зээр, зэрлэг гахай зэрэг амьтнаас бусад бүх амьтад 1960 онд ихээр өссөн юм.

Олон жил анг хэтрүүлэн хийж, ямар ч хяналтгүй худалдаалж байсан нь Монгол улсын Засгийн газарт 1970-аад оны эхэнд бүх төрөл зүйлийг гадаадад худалдаалахад хориг тавихад хүргэсэн. Зэрлэг ан амьтны тоо толгойн судлагаа хийх, ан агнуурын менежментийг шинэчлэхэд туслалцаа авахаар Унгар, Зүүн Германаас шинжээчдийг урьж авчирдаг байжээ. 1981 онд ардын их хурлаар бүх төрлийн загас, шувуу, хөхтөн амьтны тоо толгойн судалгаа хийхэд шаардлагатай нилээд том хуулийг баталсан юм. Зарим төрөл зүйлийн хувьд албан ёсны худалдааг дахин хэзээ ч хийлгээгүй юм. Хятад, Орос хоёр улсын хоорондын харилцаа сайжирч эхэлсэн учраас өмнөд хөрш рүү эмийн бүтээгдэхүүний худалдаа хийх боломж дахин нээгдэж, үүнд халиун бутын цусан болон ясан эвэр, сүүд, засаа, үүдэн шүд, болон цаа бутын цусан эвэр (Scharf ба Enkhbold, 2002, мэдээллийг анчдын нийгэмлэгээс авав) худалдаж байсан.

Зураг 2: Монгол улс 1926-1985 онуудын хооронд жилд худалдаалж байсан зэрлэг ан амьтны нийт бүтээгдэхүүн

Эхийг Монголын Шинжлэх ухааны академи, Биологийн хүрээлэн, Худалдааны түүхийн мэдээлэл, 1926-1984, Я. Адъяа, 2000

Тодорхой хэдэн төрөл зүйлийн худалдаа буурч, 1970 онд ан агнуурт хориг тавьсан хэдий ч зэрлэг ан амьтны худалдаа эдийн засагт чухал үүрэг гүйцэтгэсээр байлаа. Монголын Анчдын нийгэмлэг бүтээгдэхүүн нийлүүлэх шинэ зах зээл олонгуут туршлагатай, зохион байгуулалт бүхий ан агнуурын нэгжүүд бусад төрөл зүйлийг хайн үйл ажиллагаа явуулж байлаа. 1950-аад оны сүүлчээс Монгол улс албан ёсоор үслэг эдлэл худалдаалах жагсаалтандаа бор гөрөөс, бараан хэрэм, еврази шүлүүс, үен, малар мануул, усны булга, өмхий хүрнэ, боролзой туулай, огдой, цагаан зээр зэрэг амьтдыг нэмж оруулжээ. Польш, Унгар, Болгар, Румын зэрэг орнуудтай худалдааны түншлэл тогтоосон. Зарим нэгэн ан амьтныг нутагшуулахыг ч хичээж байлаа. Жишээ нь зүүн хязгаарын тал нутагт Нохой элбэнх (*Nyctereutes procyonoides*) заарт ондоотор (*On-datra zibethicus*)-ын колоныг Монголын том гол мөрнүүдийн дагуу нутагшуулсан болно (Scharf ба Enkhbold, 2002). 1981 онд Монголын валютын

5 хувийг еврази шүлүүс, голын минж, заарт ондоотор, шар үнэг, монгол тарвага зэрэг амьтны үсийг экспортлон олж байлаа (BBC, 1982).

Харамсалтай нь Монгол улс байгалийн нөөцийн үнийг нэмэгдүүлж чаддаггүй байсан байна. Өнөөдөр хүртэл амьтны үсийг боловсруулах чадавхи бага учраас зах зээлээс доогуур үнээр худалдаалж байна. Жишээ нь монгол тарваганы арьсыг 7 рубль буюу 0.19 ам.доллараар худалдаалж байсан (Scharf ба Enkhbold, 2002). Гэхдээ асар их хэмжээгээр худалдаалдаг учраас эдийн засагт гол үүрэг гүйцэтгэсэн хэвээр байсан. Худалдааг бүртгэж эхэлсэн 68 жилийн дотор Монгол улс нийтдээ 119 сая арьс, 13 сая ангийн мах, 1.5 сая халиун бугын эвэр хойд болон өмнөд хөрш рүү нийлүүлж байжээ. Бүтдийг нийлүүлэн сунгавал бараг дэлхийн 45-р өргөрөгтэй (Монголын өргөрөг) параллелаар дэлхийг амархан тойрохоор буюу 34000 км хүртэл хэмжээтэй болох жишээтэй.

3. Зэрлэг ан амьтны агналт ба худалдааны өнөөгийн байдал

Зөвлөлт Холбоот Улс 1990 онд задарч социалист худалдааны сүлжээ нурсан нь Монгол улсын зэрлэг ан амьтдын худалдааг хянах урт удаан хугацааны хүчин чармайлт унахад хүргэсэн. Эдийн засаг 50 хувиар буурч, инфляци тэнгэрт тултлаа өсөж, орлого бараг тэглэхдээ тулж, дэлгүүрийн лангуунууд хоосорч байсан юм. Монголын биологичид гэнэт санхүүжилтгүй болсон учраас ердөө хэдхэн жилийн өмнө тодорхойлсон менежментийн зорилгоо биелүүлэх боломжгүй болж үйл ажиллагаагаа мэдээлэхэд шаардлагатай судалгаа ч явуулж чадахгүйд хүрсэн юм. Ямар ч бензин шатахуунгүй, цалингүй, буу зэвсэггүй болсон хуучны ангийн бригад (Монголын хулгайн ангийн эсрэг үйл ажиллагаа явуулж байсан) тарсан. Үслэг эдлэлийн нийлүүлэлт буурч, Оросын хил дээр худалдааны тарифгүй болсноос Монгол улсын үслэг эдлэл боловсруулах төв үйл ажиллагаагаа удаан хугацаанд явуулах боломжгүй болсон. Монгол улсыг хөгжүүлэхээр хичээж байсан систем богино хугацаанд задран унасан.

Үүний үр дүнд зэрлэг ан амьтны худалдаа буурах магадлалтай байсан хэдий ч бүр мөсөн зогсоогүй билээ. Үнэн хэрэгтээ хүн бүр гэнэтийн ядуурлаас гарах арга замыг хайж байсан бөгөөд ямар ч хамгаалалтгүй байсан зэрлэг ан амьтан үүний хариулт болсон юм. Бага гарын гэгдэх жижиг худалдаачид зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг өмнөд буюу хойт хил рүү хялбархан нуун аваачиж болох зүйлийг зөөж эдийн засгийн хоосролыг нөхөж эхэллээ. Хятадын хамгийн алслагдмал, холбоо харилцаа муутай хот болох Эрээн

хот Монгол наймаачдаар дүүрч эхэлсэн юм. Худалдааны бусад постууд Хятадын хил дагуу нээгдэж Монголчуудын хувьд 70 гаруй жилд анх удаа тийм том зах зээлд тухтай худалдаа хийх боломжтой болгосон юм. “Буу зэвсэг эзэмших тухай” хуулийн заалт өөрчлөгдсөн болон зах зээлийн үнэ өссөн нь ан хийх сонирхолыг улам бүр нэмэгдүүлсэн. Энэхүү судалгаагаар ойролцоогоор тооцоолон гаргахад 250000 Монголчууд хувийн хэрэгцээндээ ашиглах, дотоод, гадаадад худалдаалах зорилгоор ан идэвхитэй хийж байна гэсэн тооцоо гарсан. Нэг сая гаруй Монголчууд зэрлэг ан амьтныг ямар нэг хэлбэрээр ашиглаж, ан амьтны худалдааны хэмжээ, үнэ ханш ч тэнгэрт тултлаа өсөж байлаа. 2004 онд нийт 100 сая ам. долларын худалдаа хийжээ. Монгол орны нэн ховордсон амьтад цоохор ирвэс, хүрэн баавгай, халиун буга, тул загас, саарал чоно, баданга хүдэр, аргаль хонь, хулан адуу, идлэг шонхор, борцгор хотон, тоодог зэрэг амьтад худалдаанд илүү өртөж байна.

Халиун бугын эвэр зөөвөрлөж буй ачааны машин.
Фото: Майкл Мухлинбург.

Монголын ачааны машин Хятадын хойд хилийн Эрээн хотод бараа хүргээд буцаж буй. Фото: Зиа Юа.

Энэ судалгаагаар хамгийн ихээр агнадаг амьтдын тоонд халиун буга, монгол болон алтайн тарвага, шар үнэг, хярс үнэг, цагаан зээр, хар сүүлтий, молцог хандгай, бараан хэрэм, ба алтайн хойлог зэрэг бүртгэгджээ.

Менежментийн өөрчлөлт

1921 онд орчин үеийн Монголын төр эмхлэгдэн байгуулагдсанаас хойш зэрлэг ан амьтны агнуурын болон худалдааны менежмент хэд хэдэн удаа өөрчлөгдөөд байна. Улсын үйлдвэрлэлийн нэг бүрэлдэхүүн хэсгийг нэгтгэсэн Үйлдвэр худалдааны яам ан агнуурын зохицуулалт хийдэг, Гадаад хэргийн яам экспортын ажлыг хариуцдаг байсан байна. 1970-аад онд тэдгээр үүргийг Үйлдвэр худалдааны яамны мэдэлд нэгтгэж, хожим Монголын Анчдын нийгэмлэг хариуцах болсон байна. Энэ байгууллага 1980 оны сүүлч хүртэл уг үүргийг хариуцан ажиллаж байгаад БОЯ байгуулагдаж цаашид ангийн менежментийг зохицуулах болсон. Түүнчлэн зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүний экспортод тавих хяналт Гаалийн ерөнхий газарт шилжсэн. Ийнхүү олон дахин шилжиж, зохион байгуулалтын өөрчлөлтөнд орж байсан ч зэрлэг ан амьтны менежмент чухал бөгөөд шаардлагатай үе шатаар дамжин өнгөрсөн болно. Ихэнхдээ зэрлэг ан амьтны талаар удирдан зохицуулах институтийн бүтэц

1990 оноос өмнөх хэлбэрээс бага зэрэг л өөрчлөгдсөн. БОЯ, Шинжлэх ухааны Академиас гаргасан зөвлөмжийн дагуу агнуурын тоо хэмжээг тогтоох үүрэгтэй. Агнуурын тоо хэмжээг аймгийн захиргаанд тараан өгч эргээд орон нутгийн хэмжээнд хэрэгжүүлэх ба хууль сахиулах үүргийг хүлээнэ. Гаалийн ерөнхий газар болон улсын Хил хамгаалах ерөнхий газар хилийн боомт дээр хяналт тавьж, хууль

бус тээвэрлэлтийг хураан авах эрхтэй. Монгол улс 1996 онд “Зэрлэг амьтан ба ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай” конвенцид нэгдэн орсон ч энэ бүтцийг болон үндсэн үйл ажиллагааны функцийг өөрчлөөгүй. Шинжлэх ухааны Академи нь эрдэм шинжилгээний байгууллага бөгөөд менежментийн удирдлага бүхий БОЯ-д ан агнах, барих тоо хэмжээний талаар зөвлөмж өгдөг.

Гэвч өнөөгийн байдлыг өмнөхөөс ялгаатай болгож буй чухал онцлог зүйлүүд байна. Монгол улс социализмын үед (1921-1991 онд) ан агнуур нь менежменттэй байсан. Тоо толгойн судалгааг байнга хийдэг, агнасан амьтны тоо болон худалдааны үнэ ханшийг бичиж тэмдэглэдэг, буу эзэмших болон түүний нийлүүлэлтэд хяналт тавьдаг, орон нутгийн түвшинд ан агнуурын менежментийг сайн зохион байгуулдаг байсан. Гэтэл өнөөдөр “Ан агнуурын тухай” хууль нь менежментийн ерөнхий зарчмыг тогтоосон боловч худалдааг зохицуулах талаар бага хуульчилсан. Тоо толгой, нөөцийн судалгаа хийх хөрөнгө мөнгө байхгүй, ан амьтны худалдааг маш бага бүртгэдэг, ангийн буу эзэмшилтийн бүртгэлийг зөв хөтөлдөггүй, буу хямд, элбэг болсон, агнуурын хориг нь үр дүн багатай гэх мэт асуудлууд тулгараад байна. Жишээ нь тарвага агнахыг (2005-2006 онд) хорьсон боловч Гаалийн ерөнхий газар 2005 оны 8-р сард (ердөө хорио тавигдсанаас хойш гуравхан сарын дотор)

26000 ширхэг тарваганы арьс хураан авсан тухай мэдээлжээ. Ингэхээр одоогийн тогтолцоо хэтрүүлэн ан хийх явдалтай тэмцэх боломжгүй бөгөөд ямар ч хяналтгүй зах зээлийг бий болгож байгаа юм.

CITES-ийн гишүүн болсноор зарим нэг төрөл зүйлийг хамгаалахад үр дүн өгч байна. Гэвч Монгол улсын зэрлэг амьтны менежментийн практик энэ конвенциос гарах үр ашгийг хангалттай хүртэхгүй байгаа төдийгүй зөрчилтэй асуудлууд ч байгаа юм байна. Тус оронд байдаг амьтны 14 зүйлийг уг конвенцийн 1-р хавсралтаар, 47 зүйлийг 2-р хавсралтаар зохицуулжээ. Энэ 2 хавсралтаас 15 зүйлийг дотоодын болон гадаад зах зээл дээр идэвхитэй худалдаалж байна. Эдгээр төрөл зүйлийг олон улсад худалдаалахад Монголын шинжлэх ухааны Академиас тогтоосон агналтын тоо хэмжээний дагуу Монгол Улс экспортын зөвшөөрөл олгоно. Монголын шинжлэх ухааны академийн зөвлөсөн ангийн тоо хэмжээг удирдлага зохицуулалтын төрийн захиргааны төв байгууллага хэтрүүлэн олгосноор ан хийх нөхцөл бүрдүүлж, конвенциор хүлээсэн үүргээ зөрчиж байгаа юм. Төслийн явцад ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн зарим амьтан судлаачид, ан агнуурын компаниуд ойрын хэдэн жилд тоо хэмжээ зөвшөөрөгдсөн хэмжээнээс 2 дахин давуулсан гэж гомдол хэлж байсан.

Түүнчлэн 3-р хавсралтын заалтыг ашигладаггүй. Бусад орны статусыг үл харгалзан тухайн улс орны худалдааны санаа зовоосон асуудалтай төрөл зүйлийг 3-р хавсралтад оруулдаг. 3-р хавсралтад орсон төрөл зүйлийг худалдаалахад конвенцийн талууд жагсаалтад тухайн улсаас гараагүй гэж баталгаа өгөх гарал үүслийн гэрчилгээ шаарддаг. Хэдийгээр уг конвенци дотоод худалдааг зохицуулахгүй ч, гишүүн орнууд жагсаалтад орсон төрөл зүйлийг гадаадад

худалдаалахдаа конвенциор хязгаарласан худалдааг анзаарах ёстой. Уг конвенцийн хавсралтад ороогүй ч Монголын улаан номонд орсон эсвэл Амьтны тухай хуулинд нэн ховор, ховор гэж ангилагдсан төрөл зүйлийн хувьд 3-р хавсралт тохиромжтой. Үүнд янгир ямаа (*Capra sibirica*), молцог хандгай (*Alces alces*), хар сүүлтй, зэрлэг гахай, дагуур зараа (*Hemiechinus dauricus*), алтайн хойлог ба тул загас зэрэг орно. Мөн энэ хавсралтыг олон улсын худалдааны шууд үр дагавраас болж тоо толгой нь буурч байгаа төрөл зүйлийн худалдааг хянахад ашиглаж болно. Энэ жагсаалтад монгол болон алтайн тарвага, саарал чоно, шар үнэг, хярс үнэг зэрэг амьтад орж болно.

Шаардлагатай хууль эрхийн бүтэц, энэ зах зээлийг хянах, хяналт шинжилгээ хийх хүн хүч, хөрөнгө мөнгөгүй бол зэрлэг ан амьтны менежерүүд үүнтэй тэмцэх ямар ч боломжгүй билээ. Монголд хэд хэдэн амьтдын тоо толгой огцом буурч байгаа нь үүний хөдөлшгүй баримт, үр дүн юм.

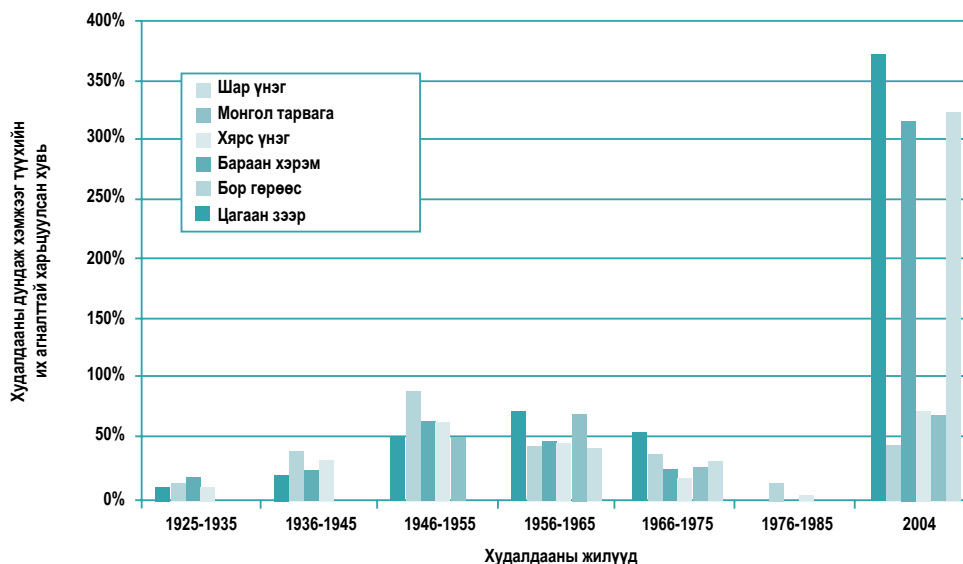
Агнуурын байдалд гарсан өөрчлөлт

1995 онд баталсан буу эзэмших тухай хууль болон бууны үнэ хямдарч нийлүүлэлт ихэссэн нь зэрлэг ан амьтныг их хэмжээгээр агнахад хүргэж байна. Энэ судалгаагаар ярилцлага өгсөн Монгол эрчүүдийн 30 гаруй (949 буюу 3119) хувь нь ан хийж байна гэсэн тооцоо гарсан. Насны ангилал, оршин суугаа нутаг дэвсгэр зэргээр

Ангийн хориотой байсан ч тарвага агнасаар байгаа нь, Төв аймаг.
Фото: Жэймс Вингард

Зураг 3: Түүхэнд ихээр агнагдаж байсан зарим амьтдын тоо хэмжээг 2004 оныхтой харьцуулсан нь

Эх сурвалж: Монголын ШУА, Биологийн хүрээлэн, Худалдааны түүхийн мэдээлэл ба Зэрлэг ан амьтны худалдааны тайлан

тооцвол 245000 Монголчууд ан идэвхитэй хийдэг байж болох бөгөөд энэ тоо нь социалист системийн үед анчдын нийгэмлэг 25000 гишүүн анчинтай ажилладаг байсантай харьцуулахад олон дахин их байгаа нь тодорхой. Тэгэхээр энэ тоо нь Монголын 10 хүн тутмын 1 нь ан хийдэг байж болох бөгөөд Монголын ан хийдэг буюу ан хийдэггүй хүмүүсийн харьцаа бусад орнуудтай харьцуулахад өндөр гарч байна (20-р хүснэгт). Асуулгад оролцогчдын бараг 96% нь (949-өөс 911) буутай гэж үзвэл 240000 хүн буу эзэмшиж байна. Цагдаагийн газраас албан ёсоор буу эзэмших бүртгэлийг хийхдээ татвар авдаг болохоор үндэсний хэмжээнд ердөө 30000 буу эзэмшдэг гэсэн бүртгэл байна. Хэдийгээр анчдын ашиглаж эзэмшдэг урхи, хавхны тоо, төрлийн талаар албан ёсны мэдээ байхгүй ч 70000 гаруй хүн урхи хавх эзэмшдэг бололтой. Өнөөдөр Монгол анчдын ихэнх хувь нь буу зэвсэг, ердөө 8% нь урхи, хавх ашигладаг байна.

Анчдын насны байдлаас харвал бараг тал хувь (44%) нь 15-28 насны, 30 хувь 29-42 насны, 26 хувь нь 43 түүнээс дээш насны хүмүүс байна. Ихэнх анчид 2 түүнээс дээш төрөл зүйлийн

ан амьтан агнадаг (36 хувь нь 2 буюу түүнээс дээш төрөл зүйл, дээд тал нь 12 амьтан). Анчид хамгийн ихээр агнадаг амьтдын тоог үзүүлбэл: анчдын ихэнх нь (61% буюу 139000) монгол тарвага; 40% (75000) нь саарал чоно агнадаг; 28% (44000) нь шар үнэг; 24% (34000) нь цагаан зээр; 16% (29000) нь зэрлэг гахай; 15% (25000) нь хярс үнэг; 12% (29000) нь бор гөрөөс; 15% (>20000) нь загас (ихэнхдээ тул, зэвгэ, сибирийн хадран, ба цагаан загас) агнадаг байна. Бусад төрөл зүйлийг анчид багаар буюу 10% нь боролзой туулай; ердөө 5% нь алтайн тарвага; 4% нь бараан хэрэм; 2% нь халиун буга; 2 хүрэхгүй хувь нь хулан адуу, янгир ямаа, хүрэн баавгай; 1 хүрэхгүй хувь нь аргаль хонь агнадаг. Гэвч эдгээр анчдыг нь бага хэмжээтэй байна гэж үзэж болохгүй, яагаад гэвэл ихэнхдээ нэн ховор, ховор төрөл зүйл агнадаг байна.

Анчдын болон агнасан амьтны тоог гаргаснаар судалгаанд орсон ихэнх ан амьтны нийт агнуурын хэмжээг тооцох боломжтой болсон. Тухайлбал монгол тарвагыг хамгийн ихээр агнадаг болохыг тогтоосон. 2004 онд 100000 тарвага агнах зөвшөөрөл өгсөн ч дунджаар нэг

анчин 53 монгол тарвага, 46 алтайн тарвага хамгийн олон нь 1000 тарвага агнасан тухай нэг хүн ярьж байсан. Тэднийг хэтрүүлэн хэлсэн гэж үзсэн учраас ийм том тоог ерөнхий тооцоонд оруулаагүй. Бид судалгаагаараа 2004 онд 3 сая гаруй монгол болон алтайн тарвагыг авлажээ гэсэн тооцоо гаргасан юм. Энэ тоо 1999 онд 1 - 1.5 сая тарвага агнасан байна гэсэн тооцоотой харьцуулахад харьцангуй их байна (ESBP, 1999). Мөн бусад зүйлүүдийн агналтын тоо ч их байсан. Нэг анчин 4.7 шар үнэг агнасан бол нийтдээ 2004 онд 185000 шар үнэг агнажээ. Хэдийгээр цөөн тооны анчин хярс үнэгийг агнадаг боловч шар үнэгнээс илүү олноор (арьс үсний үнэ нь өндөр байдгаас шалтгаалж) агнасан байна. Нэг анчин 10 хярс үнэг агнасан гэвэл нийтдээ 200000-аас давж гарна. Нэг анчин 6.5 цагаан зээр буюу 2004 онд нийт 250000 цагаан зээр агнажээ. Энэ тооцоо нь 2004 онд Дорнодын талд хийсэн Зэрлэг амьтдыг хамгаалах нийгэмлэгийн судалгаагаар нэг айл 8.3 цагаан зээр буюу нийтдээ 150000 - 200000 цагаан зээр агнасан (K. Olson, аман мэдээ) болон 1998 онд энэ нутагт хийсэн Рыдинг нарын (1998) судалгаагаар нэг анчин 4.8 цагаан зээр агнадаг гэсэн тоотой харьцуулахад ойролцоо байна. Нэг анчин дунджаар 27.2 бараан хэрэм, хамгийн олон нь нэг анчин 150 бараан хэрэм агнадаг гэж үзвэл, нийт 170000 гаруй бараан хэрэм агнасан байна.

Эдгээр тоог өмнөх жилүүдийн агналтын хэмжээтэй харьцуулбал өнөөдрийн нөхцөл байдал ижил төдийгүй, илүү их хэмжээгээр агнаж худалдаалж байна. 1965 онд хамгийн их буюу 49487 шар үнэг худалдаалсан ба худалдааны нийт хэмжээ хамгийн дээд тал нь 75%-иас илүү байсан. Энэ судалгаагаар 2004 онд хийсэн худалдаа өмнөх жилүүдээс 270%-иар хэтэрсэн гэсэн тооцоо гарчээ. Хярс үнэг ч мөн адил, 1947 онд хамгийн олон нь 62926 хярс үнэг худалдаж байсан бол 2004 онд хийсэн худалдаа өмнөх жилүүдээс 220%-иар их болжээ. 1962 онд 77700 цагаан зээр худалдсан бол 2004 онд 200%-иар давсан байна. 1926–1985 оны хооронд 10, 10 жилээр хичнээн хэмжээний ан агнасан хэмжээг 2004 оныхтой харьцуулан харуулав (Зураг 3).

Энэхүү судалгаагаар ямар ч төрөл зүйлийг агнах хамгийн эхний аргаас өөр ямар нэгэн өөрчлөлт гарсан эсэхийг илрүүлж чадаагүй юм. Ихэнх хөхтөн амьтан шувуудыг буугаар агнадаг хэвээр байна. Зарим үед тарвага (50% орчим нь алтайн

тарвага, зөвхөн 14% нь монгол тарвага), заарт ондоотор (40%), хярс үнэг (37%), шар үнэг (18%), халздай дорго (10%), саарал чоно (7%), цагаан зээр (5%) зэрэг амьтдыг урхи, хавхаар агнадаг. Цоохор ирвэс ба сүүлэрхэг зурамыг заримдаа урхи, хавхаар агнадаг гэж бид бодсон боловч анчдаас хэн нь ч энэ аргыг хэрэглэдэг гэсэн хариулт өгөөгүй.

Машин тэрэг /мотоцикл/-ний эзэмшил анчны хол явж ан хийх болон ан агнуурын ерөнхий тооцоог гаргахад нөлөөлөх магадлалтай боловч үр дүн нь төрөл зүйлээс ихээхэн хамаарч янз бүр гарсан. Жишээ нь мэдээнд анализ хийснээр машинтай анчин (жилд 5,63) машингүй анчнаас (жилд 4,67)⁴ илүү олон саарал чоно авладаг нь харагдсан. Үүнтэй адил машинтай анчны (жилд 7,68) авласан шар үнэгний тоо машингүй анчнаас (жилд 6,71) илүү байна. Цагаан зээрийн хувьд машинтай анчин (жилд 5,58) машингүй анчнаас (жилд 7,26) бага хэмжээгээр агнасан нь гайхал төрүүлж байсан. Энэ нь хөдөө газар машинтай анчид цөөн, эсвэл агнасан ангаа хамт тээвэрлэдэг зэргээс шалтгаалсан байж магадгүй. Цагаан зээрийг машин буюу мотоциклоор хөөж агнадаг. Монгол тарваганы ан зарим тодорхой газруудад (Дорнодын талд) илүү их байна. Машинтай анчин жилд 6213 монгол тарвага агнаж байхад машингүй нь 4235 монгол тарвага агнаж байна. Машингүй анчид жилд 1093 хярс үнэг агнадаг бол машинтай нь 1593, харин хүрэн баавгайг машинтай анчин 1000, машингүй нь 730 агнаж байна.

Худалдаанд гарсан өөрчлөлт

Зэрлэг ан амьтны худалдааны зах зээлийг нээсэн нь Монголын агнуурын менежментийг замбараагүй болгож, эдийн засгийн хувьд чухал ач холбогдолтой ан амьтны худалдааг нээлттэй ил тод болгоход нөлөөлсөн. Ийм нээлттэй зах зээл зэрлэг ан амьтны эрэлт хэрэгцээг өсгөн, дотоод болон гадаад худалдааны төрөл зүйл, хэмжээг мөн нэмэгдүүлсэн.

Монголын гадаад худалдааны өсөлт 1990 оноос хойш нэмэгдэж, 2003 онд анхны бүртгэлээр 600 сая доллараас хол давжээ. Хэмжээг нь бүрнээр

⁴ - Энэ анализийг саарал чонон дундаж агналтын тоо асуулгын хариултан дээр үндэслэсэн ба энэ тоо бүрэн зөв биш байх магадлалтай

Эмээлт захын гадаа монгол тарвага, шар үнэг, хярс үнэг ба саарал чонын арьс зарахаар сурталчилж байгаа нь тарвага агнах хорио, шар үнэг, хярс үнэгний агналтын тоо тодорхой бус гэх мэтэй тэрсэлдэж байна.
Фото: Ж. Винагд, 2005 оны 8-р сар

хэзээ ч бүртгэж байгаагүй ч зэрлэг ан амьтны худалдаа ч энэ өсөлтөд орж байна. Социалист систем устаж үгүй болсноос хойш 1.2 тэрбум хүн амтай, жилд 8%-иас илүү эдийн засгийн өсөлттэй Хятад улс Монголын хамгийн том гадаад худалдааны түнш болох болжээ. Судалгаанд оролцсон хүмүүс ан амьтны ихэнхийг Хятад, цөөн хэсгийг Орос, Солонгос, Япон зэрэг улсад худалдаалдаг гэж ярьж байсан.

Монгол улсын гадаад худалдаанд гарсан томоохон өөрчлөлт гэвэл худалдаалдаг амьтны зүйл, тоо хэмжээ өссөн явдал юм. Социалист системн хяналтан дор Монгол улс цөөн тооны төрөл зүйл дээр худалдаа хийдэг байсан бөгөөд (24 зүйл) ихэнх нь үслэг эдлэлийн зориулалтаар (17 зүйл); дэлхийн 2-р дайны үед богино хугацаагаар ангийн мах нийлүүлж байсан (4 зүйл); болон цөөхөн зүйлийг эмчилгээний зориулалтаар (3 зүйл) тус тус худалдаалдаг байжээ. Гэвч өнөөдөр Монгол дэлхийд нэн ховор 34 төрөл зүйлийн ан амьтныг олон улсын зах зээлд санал болгож байна. Үүнд 14 зүйлийн хөхтөн: бараан хэрэм, усны булга, ойн булга, хадны суусар (*Martes foina*), голын минж, заарт ондоотор, еврази шилүүс, сүүлэрхэг зурам, халздай дорго, шар үнэг, хярс үнэг, монгол тарвага, алтайн тарвага, болон цоохор ирвэс

ордог байна. Монгол бөхөн, хүрэн баавгай ба баданга хүдэр гэсэн 3 зүйлийг эмийн зориулалтаар ашигладаг. Трофи ангийн амьтад аргаль хонь, янгир ямаа 2 юм. Халиун буга, саарал чоно хэд хэдэн чиглэлээр худалдаалагдаж байдаг байна. Халиун бугыг олон улсын спорт агнуурт, түүний эвэр, согооны сүүл зэргийг эмчилгээнд ашиглах зорилгоор агнаж байна. Саарал чонын арьсыг гоёл чимэглэлд, мах, шагай, шүд зэргийг эмчилгээнд ашиглах зорилгоор агнаж байна.

Худалдааны хэмжээг өсгөж байгаа нэг гол шалтгаан нь худалдаалагчид урьд өмнө байгаагүй өндөр үнэ хэлдэгт байгаа юм. 1980-аад онд монгол тарваганы арьсыг Оросод 0.19 ам.доллараар зардаг байсан бол өнөөдөр Хятадын хил дээр 50 дахин их үнээр зарж байна. Саарал чонын сайн арьс 20 жилийн өмнө 5 ам.доллар байсан бол одоо 250 ам.доллар болж өссөн байна. Сүүлийн 10 жилд шар үнэгний арьс 4 ам.доллараас 18 ам.доллар болтлоо өсчээ. Хярс үнэгний арьсны үнэ ханш мөн л 1 ам.доллар байснаа 28 ам.доллар болсон байна. Хятадын зах зээлд зэвгэ болон сибирийн цагаан загасыг нэг кг-ийг нь 3 ам.доллараар худалдаж байна. Халиун бугын ясан эвэр нэг кг нь 18 ам.доллар, цусан эвэр кг нь 70 ам.доллар, сав нь 30 ам.доллар, сүүл 30 ам.долларын үнэтэй байна. Баданга хүдэрийн заарыг 100 г нь 45 ам.доллараар зардаг. Хүрэн баавгайн цөс 250 ам.доллар, арьс нь 100 ам.доллар, нэг сарвуу нь гэхэд 50 ам.долларын үнэ хүрчээ. Еврази шилүүсний арьс 30 ам.доллар хүрдэг бол идлэг шонхор амьдаараа зах дээр 2500 ам.долларын үнэтэй. Харьцангуй бага үнэд хүрдэг амьтан нь заарт ондоотор (Хятад, Оросын зах зээл дээр арьс нь 1-2 ам.доллар), малар мануулын арьсыг Монголын зах зээл дээр 3 ам.доллараар зардаг байна. Монголын амжиргааны доод түвшинд амьдарч байгаа хүмүүсийн тоо 1990 оноос хойш (1995 онд 13%, 2000 онд 35%-иар өссөн)⁵ өсөж байгаа учраас зэрлэг ан амьтныг худалдаалах тоо хэмжээ бас дагалдан өсөж байна.

Монголчууд хаалттай байсан хилээ нээсэн нь гадаадын хууль ёсны болон хууль бус худалдаа хийхэд ихээр нөлөөлж байна. Монгол улс улирлын чанартай 10 хилийн боомтоор өмнөд

⁵ - Тоон мэдээлэл нь UN Common Database www.globalis.gvu.unu.edu-аас авсан

хөрш рүү эдийн засгийн болоод экологийн чухал ач холбогдолтой ан амьтан, түүний түүхий эдийг гаргаж байна. Хамгийн гол нь тэдгээр боомтуудын ихэнх нь алслагдмал, албан хаагчид дутмаг байдаг. Судалгааны үр дүнгээр эдгээр боомтоор зэрлэг ан амьтны худалдааг илүү ихээр хийдэг нь харагдсан. Хууль бус худалдааг бууруулахын тулд Гаалийн ерөнхий газар тухайн хилийн нээгдэх, хаагдах хуваарийг хэвлэн гаргадаггүй байна. Гэхдээ л энэ нь хилийн хоёр талд холбоотой ажилладаг, нэг боомт нээгдэх болонгуут нөгөө рүүгээ гар утсаар утасдаж дохио өгдөг худалдаачдын зохион байгуулалттай сүлжээг хянахад хангалтгүй байдаг байна (Хойд Хятадад зэрлэг ан амьтны худалдаачинтай хийсэн аман яриа). Нутгийн хойд талд 9 байнгын ажиллагаатай хилийн боомт байдаг боловч мөн л тоног төхөөрөмж хангалтгүй, ажилтан дутмаг байна. Хамгийн их хууль бус наймаа хийдэг боомт Хөвсгөл нуурын хойд талд байрлах Ханхын боомт юм. Тэнд гаалийн ажилтнууд дутмаг байдгаас хууль бус худалдаа хамгийн ихээр явагдах гол шалтгаан болж байна. Албан ёсоор 21 хилийн боомт байдгийн ердөө 2-хон буюу өмнө зүгт Замын-Үүд, хойд зүгт Алтанбулаг боомт хууль бус худалдааг шалгах, хянах чадвартай байна. Хятадын ангийн худалдаачид Замын-Үүдийн гаалиас зугтааж чаддаг гэгцгээж байлаа. Хойд талд Ханхын боомтоор хамгийн их худалдаа хийгддэг боловч бусад боомтууд ч худалдааны урсгалд нөлөөлж байна.

Гадаад худалдаа дотоодын зэрлэг ан амьтны зах зээлийг улам өргөжүүлж байна. Хуучин бартерийн систем байгаа ч гэлээ эдийн засгийн шинэ боломжууд аж ахуй эрхлэгчдийг зэрлэг ан амьтны худалдаа хийх сонирхолыг улам ихээр татаж байна. Хот, хөдөөний ядуу хүмүүс бараг Монголын 329 сумын хар зах, нийслэл орчимд байх хэд хэдэн том захуудад ангийн мах, үс, эмийн зориулалтын эд эрхтнийг худалдах боломжтой байна.

Дотоодын зах зээл дээр хэд хэдэн зүйлийн загас худалдаалж байна. Үүнд тул загас, алгана (*Perca fluviatilis*), хар мөрний цулбуурт (*Parasilurus asotus*), цурхай (*Esox lucius*), зэвгэ (*Brachymystax lenok*), цагаан загас (*Coregonus lavaretus*), давжаа загас (*Oreoleuciscus potanini*), булуу цагаан (*Cypripus carpio*), хадран (*Thymallus arcticus*) ба хорхой

загас (*Lampetra japonica*). Хар сүүлтий, цагаан зээр, шивэр молцог хандгай, зэрлэг гахай, бор гөрөөс, боролзон туулай болон саарал чоно, шар үнэг, хярс үнэг гэх мэт зэрлэг ан амьтны мах элбэг олддог бараа болоод байна. Аргаль хонины эвэр, янгир ямааны эвэр, шивэр молцог хандгайн олзворыг хүрэн баавгайн арьс, цөс, сарвуу, цоохор ирвэсний арьс, еврази шүлүүсний арьс, ойн булга, голын минжний арьс, бор гөрөөсний арьс ба цус, дагуурын зараа амьдаараа болон хүмж барагчин зэрэг амьтны бүтээгдэхүүнийг (эмийн зориулалтаар) орон нутгаас худалдан авч болно. Мөн дотоодын зах зээл дээр шувууны зарим төрөл зүйлийг худалдаалж байна. Алтайн хойлог болон ятууны махыг эмийн зорилгоор ашигладаг. Үүнээс гадна тоодог, хур, сойр ба дагуурын ятуу ангийн махны эх үүсвэр болдог. Бусад төрөл зүйлд бүргэдийн чихмэл болон хошуу, хон хэрээ, элээ, борцгор хотонгийн хошуу, цэвдгийн ууль зэргийг янз бүрийн зориулалтаар худалдаалдаг.

Гадаад зах зээлийн адил дотоодын зах зээлийн үнэ ханш ч мөн сүүлийн арав гаруй жилд өссөөр байгаа нь ашигтай бизнес болгож байна. Жишээ нь тарваганы махны зах зээлийн үнэ 2004 онд 1 кг нь 1.50 ам.доллар байсан бол 2005 онд тарвага агнахыг хориглосноос хойш үнэ нь хоёр дахин өсөөд байна. Хулан адууны махны зах зээлийн тодорхой үнэ нь мэдэгдэхгүй боловч өнөөдөр сумын төв, хар зах, орон нутгийн зарим чингэлгэн дэлгүүрүүдэд 1 кг-ийг 0.80 ам.доллараар худалдаалж болно. Бор гөрөөсний цус, хярс үнэгний мах, шивэр молцог хандгайн мах болон бусад олон зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнүүд өнөөдөр зах дээр зарагдсаар байна. Улаанбаатар хотын ресторанд тул загасны махтай нэг таваг хоолыг 10.00 ам.доллараар зарж байна. Судалгааны үед нэгтгэсэн зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний жагсаалт болон үнийг 16-р хүснэгтээс үзнэ үү.

Агнах болон худалдаалах хэмжээ, чанараар нь агнуурын амьтдыг зэрэглэх нь

Дараахь 6 үзүүлэлтээр агналт, худалдаагаараа хамгийн эхний 10 төрөл зүйлийг зэрэглэсэн:

- 1) тухайн төрөл зүйлийг агнадаг анчдын тоо;
- 2) жил бүр агнасан амьтны дундаж тоо;
- 3) 2004 онд агнасан нийт ан;
- 4) амьтан бүрийн дотоодод

худалдаалах үнэ ; 5) 2004 оны худалдааны хэмжээ; 6) Трофи ангийн зөвшөөрөл болон лицензийн төлбөр. Мэдээллийг 16, 17, 21-р хүснэгтээс авсан.

Монголын зэрлэг ан амьтны худалдааны гол төрөл зүйл нь бараг зэрэглэл бүрт харагдаж байна. Үүнд монгол тарвага, саарал чоно, хярс үнэг, шар үнэг, цагаан зээр, бор гөрөөс, ба бараан хэрэм зэрэг орно. Сонирхолтой нэг зүйл нь саарал чоно л ганцаараа дотоодын худалдааны үнэ ханш зэрэглэлд орсон. (4-р хүснэгт). Төрөл зүйлийн зэрэглэлийн гол түлхүүр нь тоо хэмжээ юм. Хэдийгээр харьцангуй бага үнэ ханштай байсан ч зарим зүйлийг хэдэн мянгаар маш их хэмжээгээр агнаж байна. Дотоодын зах зээлд өндөр үнэтэй төрөл зүйл мөн л тийм хэмжээний орлого анчинд оруулж байна.

Хоёрдугаар харьцуулалтаар (4, 6-р хүснэгт), монгол тарвагыг хамгийн ихээр агнадаг бөгөөд хамгийн их худалдаалагддаг. Үүний дараагаар агнуурын байдлаар 2-т ордог амьтан нь алтайн тарвага. Энэ амьтан нь бусад зэрэглэлүүдээрээ ч дээгүүр орохгүй байгаа нь энэ зүйлийн тоо

Монголд цөөн байдагтай холбоотой билээ (баруун Алтайн нуруунд). Энэ зүйлийг зах зээл дээр ихээр шаарддаг боловч тоо хэмжээгээрээ их жижиг популяци болохоор устгах нөлөөлөлд амархан орох жишээтэй байдаг. Саарал чоныг Монголд маш ихээр агнадаг ба захын үнэ өндөр байдаг болон агналтын тоо их байдаг зэрэг нь худалдаанд их өртдөг амьтдын нэг зайлшгүй болж байна. Бидний мэдээгээр нэг анчны жилд агнах ангийн хэмжээ, нийт агнуурын болон худалдааны хэмжээгээр саарал чоно 8-рт орж байна. Гэвч энэ судалгаагаар гаргасан саарал чоно агнасан тоо хэмжээ нь Монголд байж болох саарал чонон тоо толгойноос илүү гарах шинжтэй байсан учраас бид энэ тоог эцсийн тооцоонд оруулаагүй болно. Хярс үнэгний тоо хэмжээ нь зэрэглэлээр авч үзэхэд 2-рт орж байгаа бөгөөд саарал чонотой төстэй шалтгаанаар бас их хэмжээгээр агнагддаг байна. Хярс үнэгний агналтын тоо хэмжээ жил бүр ихэссээр байгаа нь агналтын хэмжээгээр 5-р байранд, үнэ хүрэх байдлаараа 2-р байранд орж байна.

Хүснэгт 1: Зүйлүүдийн агнуурт өртөж байгаа байдлын тооны зэрэглэл

Но.	Латин	Монгол нэр	анчдын тоо
1.	<i>Marmota sibirica</i>	Монгол тарвага	139000
2.	<i>Canis lupus</i>	Саарал чоно	75000
3.	<i>Vulpes vulpes</i>	Шар үнэг	44000
4.	<i>Procapra gutturosa</i>	Цагаан зээр	34000
5.	<i>Capreolus pygargus</i>	Бор гөрөөс	29000
6.	<i>Vulpes corsac</i>	Хярс үнэг	25000
7.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай	20000
8.	<i>Sciurus vulgaris</i>	Бараан хэрэм	6500
9.	<i>Cervus elephus</i>	Халиун буга	5000
10.	<i>Lynx lynx</i>	Еврази шүлүүс	3000

Хүснэгт 2: Нэг анчны жилд агнадаг амьтны дундаж тооны зэрэглэл

No	Латин нэр	Монгол нэр	Агнасан амьтны дундаж тоо
1.	<i>Marmota sibirica</i>	Монгол тарвага	53.6 ⁶
2.	<i>Marmota baibacina</i>	Алтайн тарвага	46.8
3.	<i>Sciurus vulgaris</i>	Бараан хэрэм	27.2
4.	<i>Vulpes corsac</i>	Хярс үнэг	10.2
5.	<i>Procapra gutturosa</i>	Цагаан зээр	6.5
6.	<i>Ondrata zibethicus</i>	Заарт ондоотор	5.3
7.	<i>Vulpes vulpes</i>	Шар үнэг	4.7
8.	<i>Equus hemionus</i>	Хулан адуу	4.2
9.	<i>Gazella subgutturosa</i>	Хар сүүлтий	3.0
10.	<i>Capreolus pygargus</i>	Бор гөрөөс	2.7

⁶ - Зүүн бүсийн жилийн дундаж агналтын тоо. Хүснэгт 21-т үзүүлснээр гадны нөлөөлөл багатай газар нутагт тохируулсан дундаж агналтын хэмжээ 23.6 байв.

Хүснэгт 3: Зүйлүүдийн нийт агналтын тооцоолсон зэрэглэл, 2004 он

No	Латин нэр	Монгол нэр	Худалдсан хэмжээ
1.	<i>Marmota sibirica</i>	Монгол тарвага	3000000
2.	<i>Procapra gutturosa</i>	Цагаан зээр	250000
3.	<i>Vulpes corsac</i>	Хярс үнэг	200000
4.	<i>Vulpes vulpes</i>	Шар үнэг	185000
5.	<i>Sciurus vulgaris</i>	Бараан хэрэм	170000
6.	<i>Capreolus pygargus</i>	Бор гөрөөс	100000
7.	<i>Marmota baibacina</i>	Алтай тарвага	66000
8.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай	30000
9.	<i>Cervus elephus</i>	Халиун буга	6000
10.	<i>Equus hemionus</i>	Хулан адуу	4500

Хүснэгт 4: Зүйлүүдийн дотоодын худалдааны үнийн зэрэглэл⁷

No	Латин нэр	Монгол нэр	Дотоодын үнэ (ам.доллар)
1.	<i>Pelicanus crispus</i>	Борцгор хотон	2000.00
2.	<i>Ursus arctos</i>	Хүрэн баавгай	1340.00
3.	<i>Cervus elephus</i>	Халиун буга	985.00
4.	<i>Alces alces pfizenmayeri</i>	Шивэр молцог хандгай	900.00
5.	<i>Ovis ammon</i>	Аргаль хонь	515.00
6.	<i>Alces alces cameloides</i>	Уссурын молцог хандгай	400.00
7.	<i>Canis lupus</i>	Саарал чоно	310.00
8.	<i>Equus hemionus</i>	Хулан адуу	300.00
9.	<i>Uncia uncia</i>	Цоохор ирвэс	272.00
10.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай	200.00

⁷ - Зүйлээс гаралтай бүх бүтээгдэхүүний үнийг оруулсан бөгөөд бусад хэрэглээний зориулалтын үнийг оруулаагүй. Жишээ нь, халиун бугын цусан эврийн үнийг оруулсан боловч чихмэлийн үнийг оруулаагүй. Махны жишиг үнийг бас оролцуулсан. жишээ нь, зэрлэг гахайн мах зах дээр харагдаагүй боловч, гэрийн малын махыг орлох буюу ангийн мах болгож хэрэглэдэг.

Хүснэгт 5: Зүйлүүдийн худалдаалах үнийн тооцоолсон зэрэглэл, 2004 он

No	Латин нэр	Монгол нэр	Тооцоолсон худалдааны үнэ ⁸ (ам.доллар)	Бүтээгдэхүүн
1.	<i>Marmota sibirica</i>	Монгол тарвага	30000000	Арьс
2.	<i>Procapra gutturosa</i>	Цагаан зээр	8500000	мах
3.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай	6000000	мах
4.	<i>Vulpes corsac</i>	Хярс үнэг	5600000	Арьс
5.	<i>Cervus elephus</i>	Халиун буга	4900000	Эмчилгээ
6.	<i>Marmota baibacina</i>	Алтайн тарвага	4600000	Арьс
7.	<i>Capreolus pygargus</i>	Бор гөрөөс	4500000	мах
8.	<i>Vulpes vulpes</i>	Шар үнэг	3500000	Арьс
9.	<i>Equus hemionus</i>	Хулан адуу	900000	мах
10.	<i>Sciurus vulgaris</i>	Бараан хэрэм	360000	Арьс

Хүснэгт 6: Трофи агнуурын зөвшөөрөл ба лицензийн үнийн зэрэглэл

No	Латин нэр	Монгол нэр	Зөвшөөрөл, лицензийн үнэ (ам.доллар)
1.	<i>Ovis ammon ammon</i>	Алтайн аргаль хонь	18000.00
2.	<i>Ovis ammon darwini</i>	Говийн аргаль хонь	9000.00
3.	<i>Falco cherrug</i>	Идлэг шонхор	4600.00
4.	<i>Capra sibirica</i>	Янгир ямаа	1000.00
5.	<i>Cervus elephus</i>	Халиун буга	900.00
6.	<i>Alces alces pfizenmaryeri</i>	Шивэр молцог хандгай	900.00
7.	<i>Capreolus pygargus</i>	Бор гөрөөс	900.00
8.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай	400.00
9.	<i>Canis lupus</i>	Саарал чоно	400.00
10.	<i>Procapra gutturosa</i>	Цагаан зээр	300.00
11.	<i>Gazella subgutturosa</i>	Хар сүүлтий	300.00
12.	<i>Hucho taimen</i>	Тул	150.00 – 300.00

⁸ - Монголын зах зээлийн бүтээгдэхүүний (ихэвчлэн мах болон арьс) үнэ дээр тулгуурласан ба тусгай зориулалтын ангийн үнэ ороогүй. Жишиг үгийн тайлбарыг Хүснэгт 16-аас харж болно.

Худалдааны чиглэл, захууд болон хэрэгжүүлэх боломжууд

Бид Монгол улсад дараахь 5 төрлийн худалдааны идэвхтэй сүлжээ байгааг олж тогтоосон: 1. анчин дотоодын эцсийн хэрэглэгчид шууд нийлүүлэх, 2. анчин дотоодын зах зээлд нийлүүлэх; 3. анчин дотоодын боловсруулагчид нийлүүлэх; 4. анчин хил боомтын зах зээлд нийлүүлэх, 5. анчин олон улсын худалдааны сүлжээнд нийлүүлэх (Зураг 4).

Худалдааны сүлжээ 1: Эхний болоод хамгийн богино сүлжээ нь анчин ба зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг эцсийн хэрэглэгчид шууд нийлүүлдэг зуучлагч хоёроос тогтоно. Зарим үед албан бус сүлжээ гэгдэх энэ гинжин холбоо нь ан хийдэг найз нөхөд, хамаатнуудаасаа зэрлэг ан амьтны бүх төрлийн бүтээгдэхүүнийг (арьс үс, ангийн мах, эмийн бүтээгдэхүүн) авдаг хувь хүмүүсээс ч бүрдэнэ. Энэ нь магадгүй тус орны зэрлэг ан амьтны худалдааны хамгийн эртний хэлбэр байж болох бөгөөд өнөөг хүртэл монгол тарвага, шивэр хандгай, халиун буга болон нэлээд зүйлийн загас, алтайн хойлог зэрэг хэд хэдэн төрөл зүйлийн худалдааны томоохон хэсэг байсаар байна. Гэвч зах зээлийн эдийн засагт шилжсэнээр загасчид хэрэглэгчдэд шууд зарах боломж олгосон. Энэ худалдааны сүлжээг хянахад хамгийн хэцүү. Хэмжээ бага худалдаа нь гол төлөв хянах боломжгүй хөдөө орон нутагт явагддаг. Гэвч энэ худалдааны хоёр дахь төрөл нь авто зам дээр явагддаг учраас хянах бүрэн боломжтой.

Худалдааны сүлжээ 2: Дотоодын зах зээл улам бүр өсөж байгаа нь хоёр дахь худалдааны сүлжээг бий болгосон. Хэрэглэгчдэд шууд нийлүүлэхийн оронд анчид зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнээ (загас, арьс, мах) бага зэрэг боловсруулаад орон нутгийн жижиг зах юм уу рестаронуудад зардаг. Ихэнхдээ барааг тээвэрлэх зардал, мөн эрсдэл нь төв газар бэлэн худалдан авагч, хэрэглэгчдэд зарсан ашгаас хамаагүй их байдаг. Гадаа ил захын ихэнх нь тарваганы мах зардаг. Мөн цагаан зээр, хар сүүлтий, хулан

адуу, алтайн хойлог, тул загас төдийгүй хэд хэдэн зүйлийн загас ч зах дээр элбэг байдаг. Мөн энд олон амьтны бүтээгдэхүүн шар шувуу, баавгайн тос, мах, тарваганы тосыг ч худалдаалж байна. Худалдааны хоёр дахь сүлжээнд зарим бүтээгдэхүүнийг (жишээ нь саарал чоно, еврази шилүүс, шар үнэг, цоохор ирвэсийн арьс, аргаль хонь, янгир ямааны эвэр зэрэг) гадаадын жуулчид худалдаж авч явдаг. Хяналт шалгалтын эдгээр ажил худалдааны хэлбэрээр дамжуулан явуулах нь тохиромжтой. Зарим жижиг захуудад хяналт тавих цэгтэй байхад томоохон захуудад байцаагч ажиллуулдаг. Гэвч хууль хэрэгжүүлэлт харьцангуй сул байна. Цоохор ирвэсний арьс, баданга хүдэрийн заар зэрэг хууль бус худалдааны ан амьтнаас бусад бүх төрлийн арьсыг чөлөөтэй дэлгэн тавьж үзүүлдэг. Зарим худалдаачид зөвхөн зах дээр төдийгүй гэртээ эсвэл контейнерт зэрлэг амьтны арьсыг их хэмжээгээр нөөцөлж хадгалсан байна. Тарвага агнахыг хориглосон нь Улаанбаатарын төмөр замын буудал дээрх зах зээлд л бага зэрэг нөлөөлсөн.

Зэрлэг ан амьтны гаралтай хууль бус бүтээгдэхүүнийг жуулчдын гадагш тээвэрлэхэд хийх хяналт шалгалтын хялбар аргуудыг хэрэгжүүлэх боломжтой. Жуулчид ихэнх тохиолдолд худалдаачин биш хүмүүс байдаг ба хил дээр хүндрэлтэй байдалд орох сонирхолгүй байдаг. Худалдааны журам, зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг хилээр оруулах тухай холбогдох

Орхон гол дээр залуу худалдаачид загас зарж байгаа нь.
Фото: Ж. Вингард, 2005.6-р сар.

Эмээлт зах. Монголын нийслэл Улаанбаатар хотоос баруунтаа 45 км-т оршдог баруун аймгуудаас ирж байгаа зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнийг худалдан авдаг том төв болно. Фото: Ж. Вингард, 2005 оны 8-р сар.

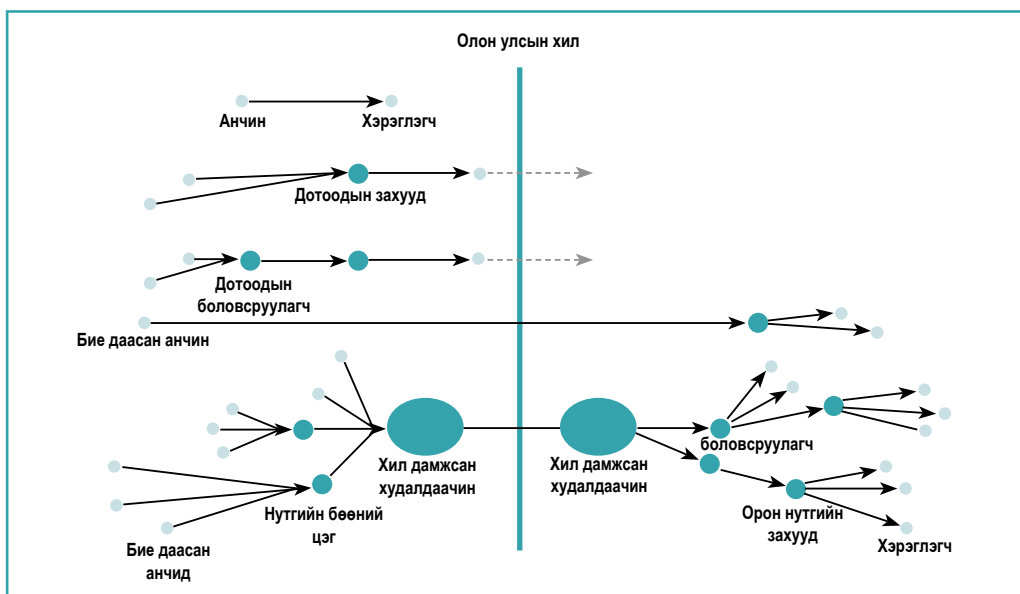
мэдээллийг жуулчдад зориулсан дэлгүүр, аялдаг газруудад тавих нь эерэг нөлөөтэй. Энэ төрлийн худалдаанд хяналт шинжилгээ хийхэд гаалийн ажилтнуудыг хангалттай бэлтгэдэг.

Худалдааны сүлжээ 3: Гурав дахь худалдааны сүлжээ нь дотоодын хэрэгцээнд зориулж орон нутгийн зах дээр худалдаалдаг эргээд дотоодын үйлдвэрлэгчдийг тэжээдэг. Энэ бол тус оронд явагддаг худалдааны аль ч төрлийн ердөө ганцхан нэмүү өртгийн сүлжээ юм. Өнгөрсөн хэдэн жилд Улаанбаатарт амьтны арьсыг авч, үслэг эдлэл хийдэг үйлдвэрийн тоо өсөж байна. Үйлдвэрлэсэн эдлэлээ жуулчдад зориулсан дэлгүүр, хар зах, гадаадын жуулчдад зардаг. Энэ сүлжээнд “Ан агнуурын тухай” хуулиар ховор гэж ангилж, хувийн болон арилжааны зориулалтаар агнах болон худалдахыг хориглосон хэдий ч хулан адууны махыг зарж, боловсруулж (хиам хийдэг) байгаа нь гайхалтай. Энэ сүлжээ нь хоёр дахь сүлжээний адил хэсгээс бүрддэг ба хууль сахиулах арга хэмжээ нь ижил.

Худалдааны сүлжээ 4: Дөрөв дэхь гинжин холбоо нь Орос, Хятадын зах зээлд хил

дамжуулан шууд зардаг хувь хүмүүсээс тогтоно. Тэдгээр худалдаачид анчдаас бага хэмжээгээр цутлуулж, баавгайн доньт, хандгайн гэдэс, бугын цусан эвэр зэрэг эмийн бүтээгдэхүүнийг нууж байгаад нилээд их болсны дараа зардаг. Судалгаанд хамрагдсан хүмүүс зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний худалдаа Хятад улс руу ихээр чиглэдэг гэж хэлж байсан. Хилийн дагуух дэлгүүрүүдээс авсан судалгаа ч энэ замыг баталсан юм. Солонгос болон Японы худалдаачид эмийн бүтээгдэхүүнийг бага хэмжээгээр авдаг. Гэхдээ Улаанбаатар хот орчмын худалдааны төвүүдээс авдаггүй мэт харагдаж байсан учир судалгааны хариулт бага байсан. Хятадын хилийн дагуух хотуудын дэлгүүрийн эзэд Монголоос зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнээ бага багаар гол төлөв намар, өвөл авдаг гэж ярьж байлаа. Энэ худалдааг хянах хэцүү учраас Монгол худалдаачдын хууль бус барааг Хятад руу гаргадаг ба хилийн хоёр талд аль аль хяналттай байхад ч гаргах боломж байдаг байна. Гэхдээ ихэнх нь албан ёсны хилийн боомтоор дамждаг. Өнөөдөр худалдаачид их хэмжээний бараа бөөгнөрсөн, хяналтын техник муутай хилийн боомтуудаар

Зураг 4: Монголын ангийн түүхий эдийн худалдааны сүлжээний диаграмм

4-р зургийн нэмэлт тайлбар: Энэ зураг нь зэрлэг ан амьтны худалдааны судалгааны худалдааны 5 сүлжээг харуулсан. Зургийн зүүн талд зэрлэг ан амьтны худалдаа эхлэж байгааг жижиг саарал бөөрөнхийгөөр анчдыг тэмдэглэсэн. Баруун талд гадаадын зах зээлийн элементүүдийг харуулсан. Шулуун зураас бүр нь дээр тайлбартай байгаа. Бөөрөнхий дүрсийн хэмжээ нь худалдааны сүлжээний хэмжээтэй холбоотой байхаар зурагласан.

болон гаалийн ажилтнуудтай ч хуйвалдан эд барааг хилээр хууль бусаар гаргах тохиолдлууд байсаар байна.

Худалдааны сүлжээ 5: Энэ худалдааны сүлжээнд хөдөөнөөс зэрлэг ан амьтан агнаж, түүнийгээ худалдааны цэгүүдэд авчирдаг мэргэжлийн болон сонирхогч анчид орно. Тэр жижиг худалдааны цэгүүд нь Улаанбаатар зэрэг том зах зээлд тэдгээрийг тээвэрлэж авчран, тэндээс төмөр зэрэг хүнд барааны дор нууж баглан гадаад руу гаргадаг. Бараагаа хилээр л давуулчихвал түүнийгээ боловсруулагчдад дараа нь эцсийн хэрэглэгчдэд хүргэх маш түргэн. Энэ цэг дээр бараа болон үүний эх сурвалжийг мөрдөх боломжгүй болдог байна. Асар өргөн уудам нутагт эргүүл хамгаалалт хийж, дамжин өнгөрч байгаа барааг мөрдөж мөшгих нь хүндрэлтэй учраас зөвхөн худалдааны зах зээл болон ченжийн цэгүүд, хилийн боомт дээр л хяналт, шалгалтыг сайн төвлөрүүлдэг.

Монгол улсын хэмжээнд зэрлэг ан амьтны худалдааны хэд хэдэн том захууд, ченжийн буюу худалдаж авдаг цэгүүд бий. Бараг сумын төв болгонд тухайн газартаа зэрлэг ан амьтныг

цуглуулж авдаг хүнтэй. Ихэнх худалдаа нь хууль бус байдаг ч цаана нь хэн, хаана байдаг нь нууц биш. Том захуудын 3 нь Улаанбаатар хотод байдаг. Хот доторхи түүхий эдийн хамгийн том зах нь Цайз юм. Үүнээс гадна Улаанбаатар хот орчмын томоохон 3 зах (Нарантуул, Хүчит шонхор, Хархорин) зэрлэг ан амьтны худалдаанд багагүй үүрэг гүйцэтгэж, дотоодын зах зээлд болон гадаадын жуулчдад ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнийг зарж борлуулж байна. Улаанбаатарын төмөр замын буудлын ойролцоо байдаг өөр нэг зах ангийн ялангуяа тарваганы мах зардаг. Хориг тавьсан хэдий ч энэ байдал үргэлжилж, нуун зарж байна. Худалдаачдын хувьд ангийн мах олдоц багатай болсноос үнэ нь өсөж байна. Цайз захын дараа орох том захууд нь хотоос зүүн тийш 45 км-т орших Налайх, баруун талд орших Эмээлтийн зах юм. Эдгээр хоёр зах нь баруун, зүүн аймгуудаас ирэх зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг хүлээн авдаг хамгийн том газрууд болжээ. Үүнээс гадна Чойбалсан, Багануур, Түнхэл, Говь-Алтай, Төв аймгийн Мөнгөнморьт, Эрдэнэсант зэрэг газруудад том зах байрладаг. Тэдгээр зах болгон хил рүү шууд тээвэрлэдэг ченжийн том цэгүүд болж байна.

Эдгээр зах зээлээр дамжиж байгаа зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүний хэмжээ их байгаа боловч тоо хэмжээг нь яг тогтооход хүндрэлтэй. Цайз захын нэгэн худалдаачны хэлснээр 2004 онд нийт 500000–600000 тарваганы арьс, 50000 саарал чонын арьс, 50000 шар үнэг, хярс үнэгий арьс худалдаж авсан байна. Үүнээс гадна эмчилгээний зориулалтын бүтээгдэхүүнийг бага хэмжээгээр худалдан борлуулснаа тооцохгүйгээр энэ тоо гарсан тухай ярих. Судалгаагаар гарсан агнуурын хэмжээтэй харьцуулан дээрхи хэмжээг хир үнэн болгохыг шалгах боломж байхгүй. Энэ ярианаас үзэхэд саарал чонын арьсны худалдаанаас бусад нь үнэн байх талтай юм. Чонын агналтыг ойролцоогоор тооцоолон гаргахад хүндрэлтэй асуудалтай тулгарч байна. Оросоос чонын арьсыг Монгол руу оруулж худалдаалах хандлагатай болсон. Налайх, Эмээлт зэрэг захын худалдаачидтай хийсэн ярилцлага үр дүн муутай байсан. Хууль хяналтаас болж тэд олон асуултад хариулах дургүй байлаа. Гэвч худалдаачид бүх л төрлийн арьсыг хэдэн мянгаар зарсан гэж хариулсан юм. Монголын зэрлэг ан амьтны зах болон ченжийн цэгүүдийг хянахад харьцангуй хялбар. Учир нь тэд ихэнхдээ зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнийг ил задгай чөлөөтэй дэлгэн тавьж, сурталчилж байдаг. Баавгайн цөс, хүдэрийн заар зэрэг эмийн бүтээгдэхүүн, цоохор ирвэсийн арьс зэрэг өндөр үнэтэй бүтээгдэхүүн бага хэмжээгээр байдаг. Энэ худалдаагаа ихээр нууцалдаг. Захын гадаа байгаа харуулууд худалдаачдад дохио өгдөг. Зөвхөн сайн мэддэг, холбоо тогтоосон худалдан авагчтай наймаа хийдэг. Ингэснээр энэ худалдааны талаар асуух гэсэн оролдлого ерөнхийдөө амжилтгүй болсон.

Хил дамнан худалдаалах бүх төрөлд Монгол улс олон улсын нэмэлт тусламж дэмжлэг хамтын ажиллагааны боломжийг хайх хэрэгтэй. CITES нь улс орныг уг конвенцийн 3-р хавсралтад орсон амьтдын худалдааг олон улсын тусламжтай хянах механизмаар хангасан. Энэ хавсралтад орсон төрөл зүйлийг экспортлоход CITES-ийн Монгол дахь хэрэгжүүлэгч зөвлөл буюу БОЯ-наас экспортлох зөвшөөрлийг шаарддаг. Энэ нь Монголын шинжлэх ухааны академаас тодорхойлсон агнах хэмжээ болдог.

Конвенцид нэгдэн орсон талууд ямар нэгэн баримт бичиггүй бол энэ төрлийн амьтныг

Урумчи хотын зах дээр ардын эм зарж байгаа нь, Хятад улс, Фото: Др. Р. Рыдинг

худалдаалах нь хууль бус гэдгийг анхааралдаа авдаг. 3-р хавсралтыг үр дүнтэй ашиглаж чадвал Монголд хориг тавьсан болон хөрш Хятад зэрэг улс оронд хууль бусаар худалдаалагддаг төрөл зүйлд хяналт тавих боломжийг нэмэгдүүлнэ.

Мэдэгдэж байгаа болон болзошгүй нөлөөлөл

Зэрлэг ан амьтны хууль бус худалдаа нь тоо толгойн бууралтын гол шалтгаан болж байна. Өнөөдөр зэрлэг ан амьтдын худалдааны судалгаанаас үзэхэд зэрлэг ан амьтныг нөхөн сэргэх, тэтгэх боломжгүй болгож байна гэж Монголын анчид, худалдаачид, биологчид нар бүгд бараг нэгэн дуугаар хүлээн зөвшөөрч байна. Бусад хүчин зүйлсийг тооцохгүйгээр зэрлэг ан амьтдын тоо толгойн бууралт түүний худалдаатай шууд холбоотой нь харагддаг.

Энэ бууралтын учир шалтгаан нь нилээд хэдэн хүчин зүйлсэд тухайлбал дэд бүтцийн хөгжил, хөдөө аж ахуйн зориулалтаар ан амьтны байршил нутгийг өөрчилсөн, бэлчээрийн талхлагдал, идэш тэжээлийн өрсөлдөөн болон уул уурхайн зориулалтаар газар нутгийг ашиглах зэрэгтэй холбоотой боловч хамгийн ноцтой бөгөөд маш богино хугацаанд бууруулж байгаа гол аюул занал нь хэтрүүлэн агнах, ялангуяа ихэнх нь хууль бусаар ан хийх явдал юм. Монгол улсад дэд бүтэц хэдхэн суурин газруудад бага зэрэг хөгжсөн. Энэ нь зэрлэг ан амьтдын байршил нутагт тийм ч хамааралтай биш. Газар тариалангийн зориулалтын газар ашиглалт өсөж байгаа нь төрөл зүйлийн бууралтад нөлөөлөх

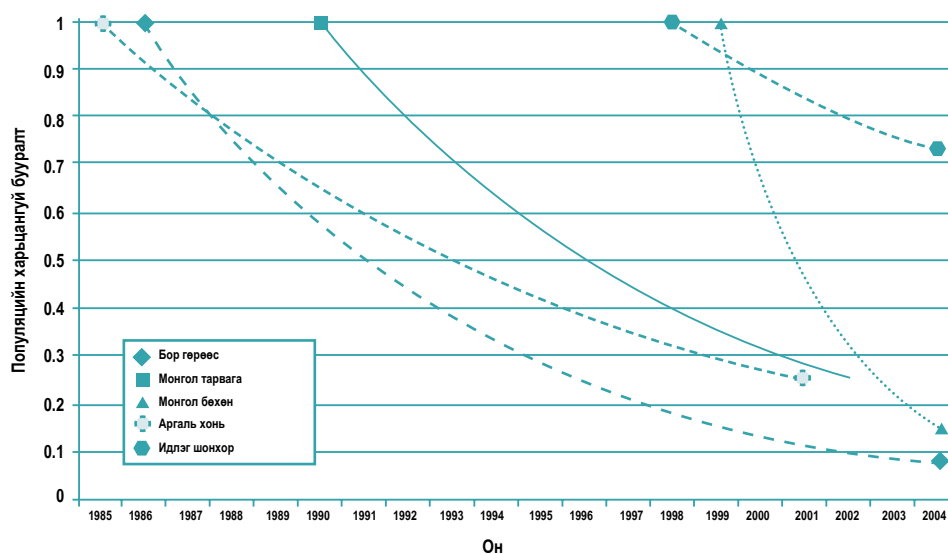
магадлал бага байдаг. Яагаад гэвэл Монгол улс хуурай бүсэд хамаардаг бөгөөд нийт газар нутгийнх нь 1 хүрэхгүй хувь газар тариалан эрхлэхэд тохиромжтой байдаг бөгөөд тэр газар нутгийн ихэнх нь Сэлэнгэ мөрний ай савд багтдаг. Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зорилгоор тохиромжтой бүх газрыг хувиргаж ашиглалаа гэхэд Монгол орны ямар ч биологийн төрөл зүйлийн байршил нутагт нөлөөлөхгүй бөгөөд зарим төрөл зүйлийн 50-90 хувийн тоо толгой цөөрөлттэй ч холбон тайлбарлах учир шалтгаан болж чадахгүй.

Өнгөрсөн 15 жилд малын тоо толгой өссөн нь тодорхой учир шалтгаан мөн боловч хэдхэн судалгаа л бэлчээрийн талхлагдалт болон идэш тэжээлийн өрсөлдөөн хоёрын аль нь зэрлэг ан амьтдад нөлөөлж байгаа талаар үнэлгээ хийсэн байна. Гэрийн хонь ямаа нь аргаль хоньтой (G. Wingard 2005) мөн цагаан зээртэй идэш тэжээлээр давхацдаг (Campos-Arceizi *et. al.* 2004) болохыг тус тус судалгаагаар тодорхойлсон. Гэхдээ дээрх судалгаанууд дээр идэш тэжээлийн давхцлын нөлөө нь өрсөлдөөнд хүргэж байж магад гэж тэмдэглэснээс яг зэрлэг ан амьтны популяцид сөргөөр нөлөөлж байна гэж дурдаагүй байна.

Энэ судалгаагаар ойролцоогоор тооцоолон бодоход 220000-250000 Монголчууд хувийн хэрэгцээндээ болон дотоод, гадаадын зах зээл дээр худалдаалах зорилгоор зэрлэг ан амьтдыг идэвхтэй агнаж байна гэсэн тооцоо гарсан. Ийнхүү Монголын зэрлэг ан амьтад хэдэн саяар агнагдаж байна. 1 сая гаруй Монголчууд зэрлэг ан амьтныг ямар нэгэн хэлбэрээр ашиглаж, худалдааны хэмжээ, үнэ хоёр тэнгэрт тултлаа өсөж, 2004 онд Монголын эдийн засагт 100 гаруй сая амдолларын ашиг оруулсан байна. Үүнд жил бүр 3 сая тарвага, 250000 цагаан зээр, 200000 хярс үнэг, 185000 шар үнэг, 170000 бараан хэрэм, 100000 бор гөрөөс, 30000 зэрлэг гахай, 6000 халиун буга, 4500 янгир ямаа ба 3000 хулан адуу өртдөг байна.

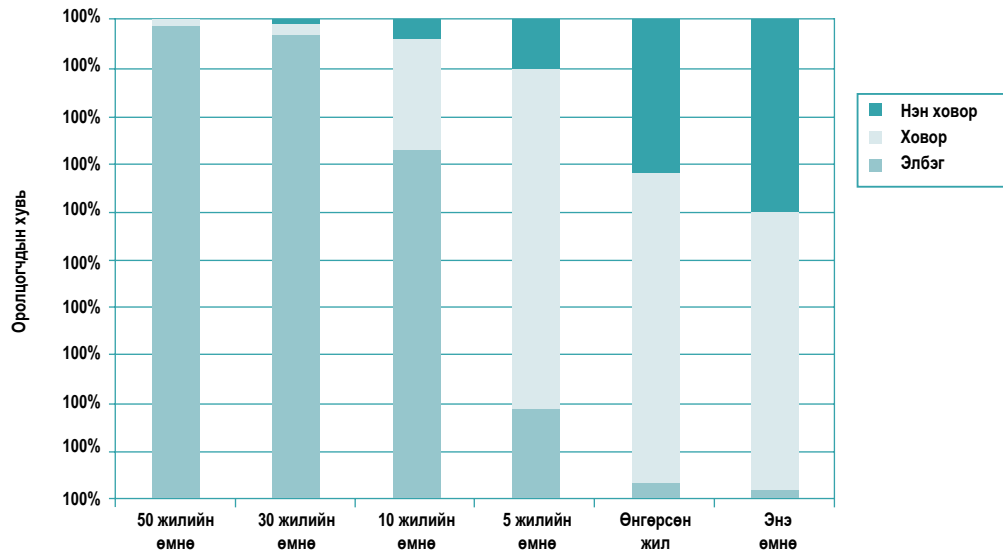
Зэрлэг ан амьтны тоо толгой огцом буурсаар байна. Өнгөрсөн 30 гаруй жилд явуулсан популяцийн судалгаагаар эдийн засгийн өндөр ашиг бүхий олон төрөл зүйлийн тоо толгой бууралт эрчтэй явагдаж байгааг харуулжээ. 1940 онд 40 саяар тоологдож байсан монгол тарвага 2002 онд хэдхэн сая болтлоо багасаад байна. (Batbold 2002). Нэгэнтээ сая саяар тоологдож байсан тарвага Дорнод монголын хээрт 2005 онд ердөө 170000 тарвага тоологдсон байна

Зураг 5: Тоо толгой нь цөөрч байгаа зарим зүйлүүдийн харьцаа

Эх сурвалж: Батболд, 2002, Шагдарсүрэн болон бусад 2004, Лхагвасүрэн 2001, Дуламцэрэн 1970.

Зураг 6: Олон нийтийн санал асуулга - Монголын зэрлэг ан амьтны нөөцийн статус

Ахуйн хэрэгцээний судалгаа сүүлийн 50 жилд хүмүүсээс зэрлэг ан амьтны нөөцийн тухай асуусан үр дүн, 3860 хүн оролцсон.

(Townsend and Zahler *in press*). 1986 онд 130000 гаруй халиун буга бүртгэгдэж байсан юм. 20 жилийн дараа ердөө 8000-10000 болтлоо буурсан нь 18 жилд 92 хувиар хорогдсон гэсэн үг юм. Аргаль хонины тоо толгой 1985 онд 60000 байна гэж бүртгэгджээ. 2001 онд аргаль хонь 15000 болсон нь 16 жилийн дотор 75 хувиар буурчээ. 1998 онд 2500-аар тоологдож байсан монгол бөхөн 7 жилийн дотор 50 хувиар буурчээ (WWF 2004, Амгалан аман мэдээ.) 1999 онд идлэг шонхор шувуу 3000 үржлийн хос байсан бол 2004 гэхэд 2000 болтлоо буурсан байна (Shagdar-suren et al. 2004). (Зураг 5)

Аман болон ажиглалтын мэдээллээр зэрлэг амьтны төрөл зүйлийн популяцийн тоо толгой их хэмжээгээр буурч байгаа бөгөөд судалгаа хийгдээгүй бусад ан амьтдад бас адилхан тохиолдож байгаа гэдэгт Монголчууд санаа зовж байна. Энэхүү судалгааны явцад анчид бараан хэрэм ойд үзэгдэхээ байлаа, шар үнэг, хярс үнэг таарах нь ховордож бор гөрөөс, хүрэн баавгай, молцог хандгай, хар сүүлтий, болон баданга хүдэр зэрэг нь бас алга болж байна. Нэгэн цагт зэрлэг ан амьтдын дуу шуугиантай байсан газар нутаг өнөөдөр эл хуль ямар ч чимээ аниргүй хоосон тал нутаг болж байна гэж гомдоллож

байсантай байнга таарч байлаа. Зэрлэг ан амьтдын нөөц хэр байгаа бол гэж асуухад анчин нь ч, анчин биш хүмүүсийн аль аль нь ямар ч хязгаарлалтгүй ан хийж газар нутгаа хоосолж, цөлмөж байгаад санаа зовдгоо илэрхийлж байсан юм. Энэ судалгааны асуулгад оролцогчдын ихэнх нь (96%) Монголын зэрлэг ан амьтны нөөц хомсдож байна гэдгийг хүлээн зөвшөөрч байгаа нь бидний популяцийн мэдээлэлтэй байгаа хэд хэдэн зүйлүүдийн статустай таарч байгаа билээ (Зураг 6).

Олон нийтийн ойлголтод хоёр зөрчилтэй зүйл байна. Эхнийх нь чонын тоо толгой өссөн гэж ойлгосон явдал. Гэвч саарал чонын идэш тэжээл болж байсан зэрлэг ан амьтад үгүй болоход мэдээжээр чоно гэрийн мал руу дайрна гэдгийг олон монголчууд ойлгож байгаа бөгөөд энэ байдал нь саарал чонын тоо толгой өссөн мэт харагдуулж байгаа бололтой. Яг үнэндээ, агнагдаж байгаа амьтны тоог судлаачдын тооллогын тоотой харьцуулахад цөөрч байгаа бололтой байна. Энд нэг жишээг дурдахад говьд саарал чонын тооллого хийх гэж байсан олон улсын төслийнхэн тооллогоо хийхээ больсон шалтгаан нь тэр нутгийн саарал чоныг бүгдийг агнаж устгасан гэдгээс болсон байна (C. Walzer *аман мэдээ*). Бас нэг жишээ нь Дорнод аймагт

Монголын Дорнодын талд хоосорсон маш том тарваганы колони. Тарвагаар дүүрэн байсан энэ тал дээрх нүхнүүд одоо эзэнгүй болсон. Фото: К. Олсон

саарал чонын тооллого хийх гэсэн боловч судалгааны үеэр 3 хоногийн дотор 53 саарал чоно агнасан байсантай таарсан байна (К. Олсон аман мэдээ).

Настай хүмүүс 30-40 жилийн өмнө зэрлэг ан амьтны нөөц маш их багассан гэдгийг хүлээн зөвшөөрсөн. 1970-1980 онуудад ан амьтны нөөц ихэссэн гэж хүмүүс хариулж байсан ба үнэндээ сүүлийн жилүүдэд ан амьтныг маш ихээр агнаж дахин цөөрч байна. Иймэрхүү мэдээлэл, сурталчилгааг ард түмэнд хүргэх хэрэгтэй бөгөөд зөвхөн сүүлийн жилүүдийн тухай мэдээллийг биш зэрлэг ан амьтны худалдааны түүх, амьтдын популяцид нөлөөлөх нөлөөлөл болон менежментийн явцад алдсан алдаа сурсан шинэ зүйлсийг бас сурталчлах хэрэгтэй байна

Зэрлэг ан амьтны тоо толгой огцом буурч байгаа нь Монгол орны экосистемд шат дараалсан нөлөө үзүүлж болзошгүй байна.

“Шат дараалсан нөлөөлөл” гэдэг нь тухайн төрөл зүйлийн тоо толгойн бууралт буюу устаж үгүй болох нь эдгээр зүйлүүдээс хамааралтай буюу байршил нутгаа хамтран эзэмшдэг өөр бусад зүйлүүдэд нөлөөлөхийг хэлнэ. Энэ нөлөөлөл нь цөөрч байгаа болон устаж үгүй болж байгаа төрөл нь бусдын идэш эсвэл амьдрах орчин болж, ургамалжилтын бүтцийг өөрчлөх, бусад төрөл зүйлд амьдрах боломж олгох зэрэг экосистемд үүрэг гүйцэтгэж чадахгүйд хүрнэ. Ан амьтны төрөл зүйл буурах нь махчин амьтад гэрийн малд халдахад хүргэнэ. Жишээ нь саарал чоно зэрлэг ан амьтнаас илүү мал руу дайрдаг. Нөгөө талаар

саарал чоно мэт махан идэшт амьтад ихээр хорогдвол махан идэшт жижиг амьтад элбэгшиж, улмаар тэдгээрийн хоол тэжээл болдог жижиг мэрэгч амьтдын тоо толгойг бууруулдаг.

Дэлхийн олон оронд шат дараалсан нөлөөллийг тэмдэглэсээр байна. Монгол орны тарваганы өнөөгийн нөхцөл байдалтай адил жишээг дурдвал Хойд Америкт *Synotus* spp.-ийн 95 хувь устсан байдаг. Тухайлбал 9 өөр төрөл зүйл энэ зүйлээс шууд хамааралтай байсан бөгөөд 137 өөр төрөл (Kotliar et al. 1999) зүйл ямар нэгэн байдлаар холбоотой байжээ. *Synotus* spp устсан нь *Mustela nigripes* бараг бүр мөсөн устах шалтгаан болжээ. Түүнчлэн АНУ-ын Шар чулууны байгалийн цогцолбор газарт чоно нутагшуулсан нь шат дараалсан нөлөөллийн ач холбогдлыг болон харилцан уялдаатай гэдгийг тодотгон харуулсан. 16 сээр нуруутан амьтдад экологийн чухал нөлөө үзүүлсний дотор махан

Тул загас. Фото: Зеб Хогран

идэшт жижиг амьтны (*Canis latrans*) тоо толгой цөөрч, амьтны сэг ихэссэн, ургамалжилтын бүтэц (нуга намгийн) өөрчлөгдсөнөөр бугын тархалт бэлчээр нутаг өөрчлөгдсөн. Үүнтэй холбоотойгоор дууч шувуудын тоо толгойн нягтшил ихэссэн (Berger and Smith 2005).

Тарваганы тоо толгойн бууралт нь *Synotus spp* устсанаар гарсан шат дараалсан үр нөлөөтэй адил болох төлөвтэй байна. Тарвага хээрийн болон уулын экосистемийн ерөнхий бүтэц, тогтвортой байдалд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг түлхүүр зүйл болдог байна (Puzansky 2004, Zahler et al. 2005). Тарвага нүхээ ухахдаа газрын доорх хөрсийг дээш нь гаргаж, шимт байдлыг нөхөж, хөрсийг сийрэгжүүлж агаар, чийгийн солилцоог сайжруулж өгдөг. Тэрхүү ухсан нүх нь сүүлэрхэг зурам, огдой, зараа, шар үнэг ба малар мануул (Adiya 2000, Zahler et al. 2005) зэрэг төрөл зүйлийн хувьд амьдрах орчин болдог. Мөн тэдний идэш тэжээлийн байдал нь ургамалжилтын төрөл зүйл бүтцэд бүрэлдэхүүнд нөлөөлдөг. Олон тооны махан идэшт амьтны тухайлбал, тас, бүргэд, сар, саарал чоно, цоохор ирвэс, шар үнэг, өмхий хүрнэ ба хүрэн баавгайн гол идэш тэжээл болно.

Монгол тарвага ландшафтыг тодорхойлоход зарим шувууд болон хөхтөн амьтдын амьдрах орчныг бүрдүүлж өгдөг, махан идэшт амьтдын идэш тэжээл болох зэрэг гол үүрэг гүйцэтгэдэг. Тарваганы тоо толгой ихээр буурч байгаа нь Монголын биологийн төрөл зүйлд ихээхэн нөлөө үзүүлэх магадлалтай. Бусад төрөл зүйлийн бууралт ч Монгол орны экосистемд шат дараалан гарч болзошгүй.

Зэрлэг ан амьтны тоо толгой огцом буурч байгаа нь Монголын засгийн газраас нэн шаардлагатай менежментийн арга хэмжээнүүдийг авахад хүргэж байна. Эдгээр арга хэмжээнүүд нь цогц асуудлуудыг шийдэхэд зардал их гарах ба амжилт гарах нь бас удаан байдаг.

Өнөөгийн агналтын хэмжээ нь 1970-аад онд зэрлэг амьтны агнуурыг зогсооход хүргэсэн хэмжээтэй төстэй буюу түүнээс ч их байгаа ба Монголын Засгийн газар нэн шаардлагатай менежментийн арга хэмжээг авахад хүргээд байна. 2001 онд цагаан зээрийг үйлдвэрлэлийн

Өвөр Монголын Эрээн хотод зэрлэг ан амьтны арьсыг дууриалган хийж зарахаар өлгөсөн байгаа нь.
Фото: Ж. Вингард, 2005

зориулалтаар агнах мөн тарвага агнахыг 2005 онд хоёр жилийн хугацаатайгаар, халиун бугын трофи болон ахуйн зориулалтын агналтыг 2000 онд хориглосон. Мөн тул загасыг ч агнахыг хорих талаар яригдаж байна. 1995 оноос Монгол улсын хуулийн нэн ховор гэсэн ангиллын бүх төрөл зүйлийг агнахыг хориглосон. Ийнхүү агнах хориг тавьсан хэдий ч хүрэн баавгай, цоохор ирвэс, молцог хандгай, монгол бөхөн, баданга хүдэр зэрэг нэн ховор амьтныг худалдаалсаар байна. Мөн хуулиар ховор гэж ангилсан төрөл зүйлийг ахуйн хэрэгцээнд агнахыг хориглосон. Гэтэл халиун буга, хадны суусар, хар сүүлтий, зэрлэг гахай, янгир ямаа, еврази шилүүс, аргаль хонь ба хулан адуу зэрэг амьтныг худалдаалсаар байна.

Тэгэхээр дан ганц хориг тавих нь хангалттай арга хэмжээ биш юм гэдгийг эдгээр жишээнүүд бүрэн нотолж байна. Хууль эрх зүйн арга хэмжээнүүд авч байгаа ч анчид монгол тарвага, цагаан зээр зэргийг үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнасан хэвээр байна. Монгол тарвага ичээнээсээ гардаг 6 сарын гуравхан сар дотор л 26000 тарваганы арьс Хил хамгаалах

ерөнхий газар хураан авчээ. Монгол тарвага, цагаан зээрийн махыг ямар ч хараа хяналтгүй орон нутгийн зах дээр худалдсаар байна. Монгол бөхөнгийн эвэр, хүрэн баавгайн цөс, баданга хүдэрийн заар, халиун бугын эвэр, засаа, согооны сүүл зэргийг Монголоос нууцаар гарган Хятадын хилийн дагуу дэлгүүрүүдэд зарж байна. Уг төслийн нэгэн судлаач Хятадын баруун хойд хилийн хотод 13 цоохор ирвэсний арьсыг илрүүлжээ. Энэ үед мөн Оросын гаальчид Монгол Алтайн нуруунаас орж ирсэн цоохор ирвэсний 15 арьс хураан авсан байна. Хулан адууны махыг орон нутагт хэрэглэхээс гадна Улаанбаатар хотод мах боловсруулах үйлдвэрт хиам хийхэд ашиглаж байна. Ярилцлага өгсөн бүх анчдын 16 хувь нь жил бүр нэг зэрлэг гахай агнадаг гэжээ. Хар сүүлтий, янгир ямаа, аргаль хонины махыг ашиглахаар хууль бус ан их хийдэг. Еврази шилүүсний арьсыг Монголын захуудаас маш хялбархан олж болно.

Зэрлэг ан амьтдын гаралтай бүтээгдэхүүн зардаг захуудын үйл ажиллагааг зогсооход менежментийн олон арга хэмжээг авах шаардлагатай. Зэрлэг ан амьтны тоо толгойн бууралтыг зогсооход маш хүчтэй сайн зохицуулалт шаардлагатай. Үүнд ан агнуурын болон худалдааг удирдан зохицуулах зорилготой хуулийг гаргах, олон нийтийг байгалийн нөөцийн менежментэд оролцуулах, Хил хамгаалах ерөнхий газар, Мэргэжлийн хяналтын газар, БОЯ, Гаалийн ерөнхий газар зэрэг холбогдох бүх байгууллагуудын ажилтнуудыг сургах, тоног төхөөрөмжөөр хангах хэрэгтэй.

Монгол орны асар уудам нутагт эргүүл хамгаалалт хийхэд хүндрэлтэй. Сургалтанд хангалттай хамрагдаагүй, машин унаагүйгээр хяналт шалгалт хийх боломжгүй юм. Монголын хууль сахиулах байгууллагын ажилтнуудын чадавх сул байна. Орон нутагт ажилтан хүрэлцээгүй, бага цалинтай, тоног төхөөрөмж муу байдаг. Монгол орны Тусгай хамгаалалттай бүх газруудын байгаль хамгаалагч нь хэдэн мянган км газарт эргүүл хийх үүрэгтэй байдаг. Зарим тохиолдолд эргүүл хийхийн тулд бараг бүх цалингаа (сард 37 хүрэхгүй ам.долларын цалин авдаг) бензинд зарцуулах хэрэгтэй болдог. Байгаль хамгаалагч машинтай, тэгээд эргүүл хийхэд хамаг цалингаа зарцуулаа гэхэд

бензиний үнэ өндөр учраас маш бага буюу сард ердөө 200 км газар явах боломжтой, өөрийн хариуцсан нутаг дэвсгэртээ бараг нэг бүтэн эргүүл хийхэд ч хүрэлцэхгүй. Хууль сахиулах зарим төрийн байгууллагуудад санхүүжилт, тоног төхөөрөмж сургалт дутагдалтай байна.

Гэвч орон нутгийн иргэдийг байгаль хамгаалахад татан оролцуулахгүй л бол зөвхөн хууль сахиулах байгууллагын ажилтнууд дангаараа хийх нь үр дүн багатай. 1.5 сая км² нутаг дэвсгэртэй ердөө 2.5-хан сая хүн амтай Монгол улс дэлхийн хамгийн нягтшил багатай орнуудын нэг. Орон нутгийн иргэдийн туслалцаагүйгээр хичнээн олон хууль сахиулах ажилтан байлаа ч асар өргөн нутгийг хамарч ажиллах боломжгүй. Энэ зорилгыг хэрэгжүүлэхэд хамгийн чухал зүйл нь олон нийтэд зэрлэг ан амьтны нөөцийг зөв ашиглахад урамшууллын хөшүүрэг бий болгох, хуулийг хэрэгжүүлэхэд туслалцаа авах явдал юм. Өнөөдөр Монгол улсын хуулиар орон нутгийн захиргаанд зэрлэг ан амьтны менежментийг явуулах эрхийг олгосон боловч олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлэх ямар нэгэн урамшууллын хөшүүрэг байхгүй байна.

Худалдаанд хяналт тавих менежментийн хангалттай механизмыг хэрэглэхгүй бол зэрлэг ан амьтны тоо толгой цаашид үргэлжлэн буурах төдийгүй Монгол улсын биологийн төрөл зүйл хомсдоход хүргэнэ.

Хэрэв Монгол улс менежментийн буурь суурьтай, бодитой компани ажлыг эхлэхгүй бол зарим зүйлүүдийн экологийн болон бүрэн усталтанд хүрэхээс өмнө зогсооно гэдэг итгэл найдвар бүтэхгүй байх. Үүнээс гадна зүйлүүдийн эдийн засгийн ашигтай агналт үгүй болсон байх магадлалтай. Энэ тохиолдолд зүйлийн бууралтыг зогсоох аргагүй оройтсон асуудал болдог гэдгийг санах хэрэгтэй. Зэрлэг ан амьтны тоо толгойг нөхөн сэргээхэд саад болох хэд хэдэн хүчин зүйл байна. Үүнд ган, зуд /хатуу өвөл/, генийн солилцоо бага, бэлчээр нутаг багасах буюу доройтох, амьтны зан авирт өөрчлөлт гарах (Milner-Gulland et al. 2003) гэх мэтийг дурдаж болно. Мэдээж хэрэг амьтны эдийн засгийн мөхөл төрөл зүйлийг бүрэн устахаас хамгаалах аргагүй болдог. Үүний тод жишээ: Хойд Америкийн таргаа нь (*Ectopistes migratorius*) хамгийн ихээр

тоологддог шувуу байсан бөгөөд 1870-аад оны үед жилд нэг сая гаруйг агнаж байсан ба 1914 онд сүүлчийн шувуу тэжээврээр байж байгаад устсан байна. *Alca impennis* нь 1 м шахам өндөр, нисдэггүй тэнгисийн шувуу байсан ба өдийг дэр, гудсанд хэрэглэх гэж агнасаар устгаж үгүй болгосон байна.

Ийм хурдтай бууралтыг зогсооход маш их хөрөнгө оруулалт шаарддаг. Монгол улсад ч ийм бэрхшээл аль хэдийнэ тулгараад байна. 1960-аад онд тахь адуу (*Equus przewalski*) устаж үгүй болсон. 1990-ээд оноос хойш засгийн газар болон олон улсын хэд хэдэн байгууллагууд тахийг сэргээн нутагшуулахад (С. Walzer *аман мэдээ*.) хэдэн сая долларыг зарцуулсан, өнөөдөр ч мөн зарцуулж байна. Үүнд үржлийн хөтөлбөр, нутагшуулах хөтөлбөр (тээвэрлэх, хашаа, мал эмнэлгийн үйлчилгээ, ажилчид авах гэх мэт.), нутагшуулсны дараагаар урт удаан хугацаанд мониторинг хийх зэрэг зардлууд орж байна.

Харамсалтай нь зэрлэг ан амьтны тоо толгой буурсан ч худалдааны хэмжээ дараахь 2 шалтгаанаас болж багасдаггүй. Нэгдүгээрт, төрөл зүйлийн тоо буурвал үнэ улам бүр өсдөг. Агнах зардлаас ашиг нь багасах тусам хууль бус агнуур хийх нөхцөл болдог. Энэ чиг хандлага ч Монгол улсад ажиглагдаж байна. Нийлүүлэлт буурахын хирээр хэд хэдэн төрөл зүйл тухайлбал саарал чоно, шар үнэг, хярс үнэгний арьс, халиун бугын эд хэсгүүд, монгол бөхөнгийн эвэр, тарваганы арьс, махны үнэ зогсолтгүй өссөөр байгаа юм.

Одоохондоо энэ бууралт зэрлэг ан амьтны борлуулалт буюу түүний худалдаанд ноцтой хохирол учруулахгүй байгаа мэт харагдаж байна. Монголын анчид тарвагыг үзэгдэхээ байчихаж гэж ярьдаг ч гэлээ өнөө хир ихээр агнасаар л байна. Энэ нь үнэндээ анчдын олноор агнадаг бүх ан амьтны хувьд үнэн юм. Хэдийгээр түл загасыг хуулиар онцгойлон хамгаалж байгаа ч ресторанууд хоолны зэсэндээ санал болгосоор л байна. Баданга хүдэр, хүрэн баавгай, шивэр хандгай болон бусад ан амьтны тоо толгой цөөрч байгааг мэдсээр байж мөн л агнасаар байна.

Хоёрдугаарт, Монголын анчид хэзээ ч ангаа хийсээр л байх болно. Үүнээс гадна бас өөр нөөцийн ашиглалтыг илрүүлж шинэ зах зээлийг бүрдүүлэх болдог. 1960-1970 аад оны

үед ангийн бригад ажиллуулж байхад агнуурын зарим төрөл зүйл ховордоход агналтаа зогсоох биш харин улам нэмэх тохиолдол гарч байжээ. Үүнтэй төстэй үйл явдал одоо бас тохиолдож байна. Жишээ нь монгол бөхөнгийн нөөц багасахад цагаан зээрийн эврээр орлуулж байгаа, ингээд орлуулах төрөл зүйл дуусахад хуурамч бүтээгдэхүүнээр солигдох бололтой.

Хятадын зах зээл үүнд нэг их санаа зовохгүй, ямар ч хамаагүй юм шиг харагдаж байна. Зэрлэг ан амьтны худалдааны цаашдын байдлын талаар асуухад Хятад худалдаачид нийлүүлэлт буурч байгааг мэдэж байгаа, гэхдээ тийм ч санаа зовохгүй байна, яагаад гэвэл тэдний хувьд цорын ганц наймаа нь биш шүү дээ гэж ярьж байсан юм. Тэд хэрвээ нийлүүлэлт зогсвол өөр зүйл рүү орно доо гэж тайлбарлаж байлаа. Тэр өөр зүйл гэдэг нь зэрлэг ан амьтны хуурамч бүтээгдэхүүнийг зарах гэнэ. Нийлүүлэлт багасангуут Хятадын хилийн хотуудад зэрлэг ан амьтны арьс, монгол бөхөнгийн эвэр, саарал чононы шагай, янгир ямааны эвэр болон бусад эд хэсгүүдийг дууриамлаар хийн зарж байна.

Эцсийн дүнд зэрлэг ан амьтны худалдаанаас олсон бага ашгаас ан амьтны хомсдол илүү алдагдалтай болно.

Одоохондоо орон нутгийн анчид зэрлэг ан амьтан агнаж худалдаалан ашиг олж байна. Ойролцоогоор тооцоолсноор 100 сая долларын худалдаа хийгдсэн гэж үзвэл тэн хагасыг улсын хэмжээний хувь анчид хийж байна. Нэг хүнд ногдох хэмжээгээр анчин бүр жилд дунджаар 200 долларын ашиг олж байгаа нь 4-5 сарын цалинтай тэнцэнэ. Худалдаанаас олсон бусад ашиг Монголын том жижиг хэмжээний захын худалдаачдын болон рестораны эздийх болдог. Тус улсад ойролцоогоор 10000 хүрэхгүй худалдаа эрхэлдэг наймаачид байна гэж үзвэл хангалттай их орлого. Ийм худалдаанаас худалдаачдын олсон орлогыг нэг хүнд ногдох хэмжээгээр тооцвол жилд 5000 ам.доллар, ойролцоогоор орон нутгийн хүмүүсийн жилийн дундаж цалингаас 10 дахин их мөн жилд ноогдох үндэсний нийт бүтээгдэхүүний жилийн дунджаас 1800 ам.доллар (2003 оны тооцоо) бараг 3 дахин их байна.

Эрээн хотын дэлгүүрийн эзэн бугын цусан эврийг нарийн зүсэж эмчилгээний зориулалтаар зардаг тухай үзүүлж байгаа нь. Фото: Ж. Вингард, 2005 оны 7-р сар.

Гэвч өнөөгийн хэрэглээний үнэ өссөөр байхад энэ ашиг нь хэрэгцээнд хүрэлцэхгүй болох төлөвтэй. Өнгөрсөн 10 гаруй жилд агнасан хэмжээ нь ан амьтан эргэн нөхөгдөж тэтгэгдэх чадавхиас түрүүлээд байгаа нь тодорхой юм. Популяцийн тооллого ба аман мэдээллээс үзвэл нэлээд олон зүйлүүдийн тоо толгой ихээр буурч бүрэн устахад хүрээгүй юмаа гэхэд эдийн засгийн болон орон нутгийн хэмжээнд устахад хүрээд байна. Жишээ нь хэрэглээний түвшин энэ хэвээр байвал дараагийн 10 жилд хулан адуу устаж үгүй болно гэж эрдэмтэд урьдчилан таамаглаж байна (Asiatic Wild Ass Conference 2005). Нөөцийн судалгааны явцад хүрэн баавгайн тоо толгой цөөрч байгаа нь Орос руу баавгайн цөс гаргаж байгаатай холбоотой юм. Судалгааны үеэр ярилцлага өгсөн анчдын дунд зэрлэг ан амьтны олдоц цөөрсөн тухай ярьсан хүн ч олон байлаа. Монгол бөхөн эдийн засгийн ашиггүй болоод байна. Тус улсад байгаа 800-1500 монгол бөхөнгийн ойролцоогоор 25 гаруй хувь нь ооно, маш бага хувь нь нас бие гүйцсэн ооно байна. Бөхөнгийн нийт тоо толгойг 1500 гэж тооцвол

үүнээс агнаж болох амьтны тоо 38-аас илүүгүй болно. Монголын зах зээл дээр бөхөнгийн эвэр тус бүр нь 30 ам.доллар (UB Post April 2004) хүрдэг байна гэвэл нас бие гүйцсэн монгол бөхөнгийн ооны эдийн засгийн үнэ хүрэх байдал 60 ам.долларын үнэтэй болно. Ингээд тооцоолж гаргасан агнаж болох бөхөнг бүгдийг агнавал зах зээлийн нийт үнэ нь 2200 ам.доллар болно. Хэрэв эврийг нь үхсэний дараа авбал эвэр нь цусгүй болж дээрхээс бага үнэ хүрэх жишээтэй. Бөхөнг машинаар хөөж дайрч унагаагаад амьдаар нь эврийг нь авдаг болохоор агнуурын бусад төрлөөс илүү их зардал ихтэй, бензин их шаардлагатай болно. Ялангуяа харьцангуй цөөн тооны монгол бөхөн асар өргөн уудам нутагт (2860 км²) идээшилдгийг нь авч үзвэл үнэний талтай. Гэвч зах зээлийн энэ тооцоо санаандгүй явж байгаад хийгдсэн анд хамааралгүй.

Худалдааны эсвэл ахуйн хэрэглээнээс шалтгаалан төрөл зүйл хомсдож байгаа нь Монголын эдийн засаг болон соёлд сөрөг нөлөө үзүүлэх болно.

Ан амьтнаас авдаг хэрэгцээт уургийг нөхөхийн тулд малчид малаа гаргаж идэх эсвэл орон нутгийн захаас малын мах худалдаж авахад хүргэдэг байна. Захаас мах худалдаж авна гэдэг нь бэлэн мөнгө зарцуулах хэрэгтэй байдаг ба хөдөө орон нутагт бэлэн мөнгө дутагдалтай байдаг билээ. Малаа ингэж ихээр хэрэглэх нь малын ноос, үсний үнэ, малын ашиг шим болох сүү цагаан идээ, тэдгээрийн үр төлийн алдагдал гэх мэт их хэмжээний алдагдалд хүргэдэг болно.

Зэрлэг ан амьтны нөөцийн хомсдол нь улсын нийт эдийн засагт маш их нөлөөлөх ба харьцуулж хэлэхэд итгэлийн сангийн нөөц хомсдохтой адил төстэй байх юм. Монгол улсын зэрлэг ан амьтны нөөцийг итгэлийн сан гэж үзэхэд амьтны популяциуд хөрөнгийн эх үүсвэр болох жишээтэй. Зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнээс эмчилгээ, хоол хүнс, болон арьс ширэн бүтээгдэхүүн хэлбэрээр орлого оруулах боломжтой. Их хэмжээний агналтыг үндсэн хөрөнгө болон бусад орлого аль алийг хэрэглэж байна гэж үзэж болох бөгөөд ингээд бүгд дуусаж хэрэглэх зүйлгүй болдог. Богино хугацаанд зэрлэг ан амьтдын агнуураас олох ашиг их бөгөөд бага багаар (орлогоос) олон жилийн турш ашиг олохтой харьцуулахын аргагүй билээ.

Дээрх санааг дараахь маш энгийн жишээгээр тайлбарлахыг хичээе. Тооллогоор тухайн (Х) зэрлэг ан амьтны тоо толгой 50 жилийн дотор 40 саяас 5 сая хүртэл буурсан нь жилд дунджаар 1.5 саяыг агнаж байсан гэж бодъё. Ингээд тооцоо хийхэд Х төрөл зүйлийн итгэлийн сангаас жилд 700000 амьтан алдаж байгаа буюу энэ сангийн хөрөнгийн хэмжээ жилд 87%-аар буурч байна гэсэн үг. Ирээдүйд агналтын хэмжээ энэ түвшинд явагдаж жилд 1.5 саяыг агнавал 3 жилийн хугацаанд ан амьтны сан хоосрох болно. Эцэст нь хэлэхэд 53 жилийн турш туйлын их агналтаар (үндсэн хөрөнгийн сан ба орлогын үүсвэрээ хэрэглэж дууссан) 79.5 сая амьтан агнасан байх тооцоотой. Хэрвээ эдгээр амьтан бүрийн зах зээлийн үнийг 5 ам.доллар гэж үзвэл энэ төрөл зүйлийн амьтны сан дуустал 397 сая долларын ашиг олсон байх юм.

Хэрвээ тогтвортой агналт хийж тухайн амьтны сангаас зөвхөн орлогыг ашиглавал олон жилийн үр дүн нь ямар байхыг дараахь жишээгээр тайлбарлая. Жишээг хялбар болгохын тулд тухайн төрөл зүйлийн шинжлэх ухааны үндэслэлтэй агнуурын тоо хэмжээг тогтоох зэрэг асуудлыг энд авч үзсэнгүй, харин энэ төрөл зүйлээс олсон орлогын хэмжээг 800000 гэж бодъё. Үүнийг дээрх жишээ шиг 53 жилийн турш хэрэглэвэл 42.4 сая амьтныг 212 сая долларын ашигтай байх болно. Энэ хэмжээ нь дээрх жишээтэй харьцуулахад зөвхөн тал хэмжээтэй байгаа ч энэ тохиолдолд бусад гадны хүчин

зүйлүүдийг оролцуулахгүйгээр тооцож үзэхэд тухайн амьтны итгэлийн сангийн хөрөнгийн хэмжээ харин хөндөгдөөгүй хэвээр хадгалагдаж байх болно. Энэ хувилбар нь маш их хэмжээгээр агнах дээрх хувилбартай харьцуулахад илүү ашиг өгөх боломжтой байна. Ингээд дээрх жишээнд дурьдсанаар ирэх 3 жилд тухайн амьтны нөөц дуусаж тэг долларын ашиг олж байхад харин орлогыг хэрэглэх зарчмаар ашиглавал улсын эдийн засагт 4 сая долларын ашиг оруулах бололцоотой байна. Энэ маягаар Монголд агнаж байгаа олон төрөл зүйлийн тооцоог гаргаж болох юм.

Дээрх бэрхшээлүүдээс үзэхэд хууль журмын зохицуулалт нь улсын одоогийн болон ирээдүйд олж болох үр ашигт сөрөг нөлөөлөл үзүүлж байна. Хэрвээ Монгол улсыг нэг компани гэж бодоход, их хэмжээний агналтыг тус компани худалдаа хийх бус харин үндсэн хөрөнгөө худалдаж байна гэсэн зарчимтай харьцуулж болох юм. Энэ энгийн жишээгээр хэрэглээд дууссан гэдэг ухаарлыг олохоос гадна одоогийн их хэмжээний орлогод хууртан ирээдүйд хоосон сууж байхгүй нь дээр гэж сануулах байна. Зэрлэг ан амьтны худалдаанаас олсон ашиг, ихэнх нь хууль бус хийгдсэн ч Монгол улсын эдийн засагт нэмэр болсон байх учиртай. Гэвч энэ хурдацтайгаар үргэлжилбэл зэрлэг ан амьтдын тоо цөөрөхөөс гадна устаж үгүй болно. Худалдаа эрхлэгчийн хувьд хаалгаа барих цаг болж болох юм.

4. Зэрлэг ан амьтны менежментийг бий болгох

Монгол улс 1994 оноос хойш хууль бус ан агнуурт хяналт тавих үүднээс олон бүрэлдэхүүн хэсэг бүхий хуулиудыг боловсруулан идэвхтэй ажилласаар иржээ. Эдгээр хуулиудыг хэрэгжүүлэх, мөрдүүлэхэд хөрөнгө мөнгө, санхүүгийн болон ажилтнуудын чадавхи дутагдалтай байгаагаас хэд хэдэн гол бэрхшээлүүд тулгарч байна.

Бүтцийн бэрхшээл

Бүтцийн хувьд тулгардаг хамгийн гол бэрхшээл нь тогтоосон хуулийг хэрэгжүүлэх, мөрдүүлэх үүргийг хүлээсэн бүрэн эрх мэдэл бүхий агентлаг улсын хэмжээнд ч, орон нутгийн түвшинд ч байхгүй байна.

Монгол Улсын Засгийн газар, БОЯ, ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн зэрэг байгууллагууд нь зэрлэг амьтны менежментийн асуудлуудыг шийдвэрлэдэг. Биологийн хүрээлэн нь зэрлэг ан амьтдын талаар судалгаа хийж ан агнуурын тоо хэмжээг тогтоох зөвлөмж боловсруулдаг. Зэрлэг ан амьтны худалдааны судалгаагаар 31 зүйлийн хөхтөн, 18 зүйлийн шувуу, 4 зүйлийн загас өртдөг болохыг тогтоолоо. Монголын 1.5 сая хавтгай дөрвөлжин нутаг дэвсгэрт эдгээр төрөл зүйлүүдийн зарим нь таруу тархацтай байдаг. Сургалт семинарт хангалттай хамрагддаг ч цөөн тооны

биологич нар улсын хэмжээний агнуурын төрөл зүйл байтугай агнуурын бус амьтдыг ч судалж хянах ямар ч боломжгүй юм. Цөөн тооны олон улсын байгууллага, их дээд сургуулиудын хэдэн оюутнууд зэрлэг ан амьтны судалгааны ажлыг идэвхтэй дэмжин хамтран ажилладаг бөгөөд судалгаа шинжилгээний өнөөгийн шаардлагад хүрч чадахгүй байна.

Тус хүрээлэнгийн чадавхи сайжирсан ч санал болгосон ан агнуурын тоо хэмжээг өөрчлөх эрх бүхий БОЯ хэтрүүлэн тогтоох явдал хэвээр байх юм. Гэвч БОЯаманд иймэрхүү шийдвэр гаргах, эргэн хянах туршлагатай боловсон хүчин байхгүй. Үүнээс гадна БОЯ шийдвэр гаргах эрх мэдэлтэйн зэрэгцээ орлого ашгаа өсгөх сонирхолтой байгаа нь тоо хэмжээг

Саарал чоно. Фото: К.Олсон

хэтрүүлэн ан амьтныг агнахад хүргэж байгаагаар илэрхийлэгдэж байна. Жишээ нь 2004 онд биологич нар аргаль хонь агнах тоо хэмжээг ердөө 40 гэж санал болгосон байхад БОЯ түүнийг 80 болгон хэтрүүлэн тогтоожээ. БОЯ-ны туршлага, чадавхи нилээд дутагдалтай төдийгүй тус яамны шийдвэр гаргах процесс нь ан агнуурын хэмжээг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй тогтооход хүндрэл учруулж байна.

Трофи агнуурын тоо хэмжээний талаар шийдвэр гаргах эрх бүхий Засгийн газарт Биологийн хүрээлэн ба БОЯ аль аль нь санал өгдөгөөрөө адил юм. Энэхүү дамжлага шат нь трофи агнуурын асуудалтай холбоотой авилгалын эсрэг арга хэмжээ авахыг хичээсэн хэдий ч энэ нь БОЯ, Засгийн газраас ан агнуурын тоог ихээр тогтоож батлахын эсрэг “хаалт” болж чадаагүй байна. Тэрхүү шийдвэрийг эргэн харах, зөв зүйтэй шийдвэр гаргах туршлагатай боловсон хүчин БОЯ-д байхгүй байна. Энэ илүү дамжлагын хэрэг байна уу гэдэг асуулт урган гарч байна. Хамгийн гол нь энэ илүү дамжлага ан агнуурын тоо хэмжээг тогтооход шинжлэх ухааны үндэслэлээс тусгаарлагдсан улс төрийн процесс болжээ.

Судалгаа болон ан агнуурын тоо хэмжээг тогтоох нь байгаль орчны бэрхшээлт асуудлуудын хамгийн эхлэл юм. Эдгээр асуудлуудыг хэрэгжүүлэх, мониторинг хийх, хяналт шалгалт хийх ажлыг орон нутгийн захиргаадад хариуцуулсан байдаг.

Сургалт семинарт бага хамрагдсан заавар зөвлөмж, гарын авлага хязгаарлагдмал буюу байхгүй, санхүүгийн дэмжлэг багатай, олон давхар үүрэгт ажилтай, орон нутгийн байгууллагуудаас хувь хүмүүс болон аж ахуйн нэгжүүдтэй ангийн нөөц газар байгуулах, ангийн комиссын гэрээ байгуулах, үүнд менежмент хийхийг шаарддаг байна. Мөн тэд нийт нутагт “Ан агнуурын тухай” хууль дүрэм журмыг мөрдүүлэх, судалгаа явуулах, бүх суурь мэдээллийг бий болгох, тайлагнах ёстой болдог. Энэ олон үүргийг хүлээсэн ч сургалт семинар, тоног төхөөрөмжөөр хангагдаагүй байдаг нь зөв зохистой менежмент хийхэд хамгийн гол бэрхшээл нь болдог.

Эдийн засгийн бэрхшээл

Өмнөх хэсэгт дурдсанаар Монгол улсад зэрлэг ан амьтны менежментэд чадавхи ихээхэн хязгаарлагдмал бэрхшээлтэй тулгардаг. Жишээ нь сургалтад хамрагдсан, тоног төхөөрөмжөөр хангагдсан боловсон хүчин улсын болон орон нутгийн хэмжээнд дутагдалтай байна. Гэвч тэдгээр хүмүүс болон тэдгээрийн үйл ажиллагааг дэмжих санхүүжилт хангалтгүй бол энэ дутагдлыг засаж залруулах санал зөвлөмжүүд гаргасан ч нэмэргүй. Энэ хэсэгт Монголын эдийн засгийн бодит байдлыг тухайлбал, зэрлэг ан амьтны менежментийг хангалттай санхүүжүүлэхэд тулгардаг хууль эрхзүйн болон практик бэрхшээлүүдийн талаар дурдая.

Юуны өмнө, өнгөрсөн 10 жилийн хугацаанд Монгол улс эдийн засгийн ерөнхий байдлаа аажмаар сайжруулж байгааг тэмдэглэх нь зүйтэй. Энэ нь зэрлэг ан амьтан зэрэг байгалийн нөөцийн менежментэд асар их хөрөнгө оруулалт хийх боломжтой болгож байгаа юм. Үүнд 2003 онд дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 4.87 тэр бум болж өссөн, 2004 онд 10.6 хувиар өсөж 1800 доллар болсон, инфляцийн түвшин харьцангуй буурсан (2003 онд 4.7% буурсан), худалдааны хэмжээ 2004 онд анх удаа 600 сая доллараас давсан зэрэг олон амжилтуудыг дурьдаж болно⁹.

Байгаль орчны салбарт эдийн засгийн эргэлтийн хэмжээ нэмэгдэж, байгалийн нөөцийг ашигласны төлбөрийн орлого нэмэгдсэн хэдий ч зэрлэг ан амьтны менежментэд засгийн газрын хөрөнгө оруулалт ямар ч хангалтгүй хэвээр байна. Зэрлэг ан амьтны худалдаанаас олсон орлогыг авч чадахгүй байгаа нь асуудлыг цаашид улам хурцатгаж байна.

Зэрлэг ан амьтнаас олсон орлого

Тус улсын албан ёсны статистикийн мэдээнээс үзэхэд зэрлэг ан амьтны худалдаанаас олсон орлого нь улсын төсөвт орсон нь тусгагдаагүй байна. Гэтэл бидний хийсэн судалгаагаар зэрлэг ан амьтны худалдаанаас ойролцоогоор тооцоолсноор 100 сая орчим долларын орлого олж байгаа нь Монгол Улсын эдийн засагт уул уурхай, аялал жуулчлалын салбарын дараа орох

⁹ - АНУ-ын төрийн Зүүн Ази-Номхон далайн асуудал хариуцсан хэлтэс, <http://www.dstate.gov/r/pa/ei/dgn/2773.htm>

Хүснэгт 7: Байгалийн нөөцөөс улсад оруулсан орлого 1999-2003 он

	Эх үүсвэр	1999		2000		2001		2002		2003	
		mil. MNT	%	mil. MNT	%	mil. MNT	%	mil. MNT	%	mil. MNT	%
1	Ой	262.8	4.1	460.5	5.2	568.3	4.4	574.3	2.5	629.9	2.6
2	Газар	1256.6	19.6	3224.3	36.8	4996.4	38.8	6,077.2	26.8	6077.2	24.7
3	Ашигт малтмал	3302.1	51.5	3431.5	39.2	3707.5	28.8	11545.9	51.0	11545.9	46.9
4	Тос	499.6	7.8	469.2	5.3	450.9	3.5		0.0		0.0
5а	Агнуур	815.7	12.7	907.6	10.3	1975.4	15.3	2174.3	9.6	2174.3	8.8
5б	Идлэг шонхор		0.0		0.0	855.7	6.6	1408.5	6.2	2620.8	10.7
6	Байгаль орчны холбогдолтой лицензүүд ¹²		0.0	1.4	0.02	17.9	0.1	546.8	2.4	910.3	3.7
6а	Ус	205.0	3.2	200.9	2.3	231.6	1.8	234.9	1.0		0.0
6б	Элбэг ашигт малтмал ¹³	60.8	0.9	52.3	0.6	89.2	0.7	92.0	0.4		0.0
7	Бусад		0.0		0.0		0.0			636.8	2.6
Байгалийн нөөцийн нийт орлого БННО		6,402.6	100	8747.7	100	12892.9	100	22653.90	100	24595.2	100
Улсын нийт орлого		267764.0		279550.0		425372.0		409383.0		400000.0	
БННО улсын нийт орлогын % болох		2.4%		3.13%		3.03%		5.53%		6.15%	

Эх сурвалж: БОЯ, БСШУЯ, Нээлттэй хүрээлэн сайт.

боломжтой гэж тооцоолсон. Аялал жуулчлалаас жилд 159 сая долларын орлого¹⁰, хөдөө аж ахуйн экспортоос 65 сая, албан бус алтны уурхайгаас олсон 70 сая долларын ашигтай байна. Харин зэс, алт зэрэг төмөрлөгийн худалдаа дангаараа нийт экспортын 49 хувийг¹¹ эзлэж байна. (Грийесон 2004)

Зэрлэг амьтны худалдааны орлогын томоохон эх үүсвэрүүд одоогоор бүртгэгдээгүй боловч байгалийн нөөцийн орлого улсын нийт орлогын ихээхэн хувийг (6.15%) эзэлдэг. Энэхүү орлогын эх үүсвэр сүүлийн жилүүдэд ихээр нэмэгдэж байна. Энэ өсөлт нь зэрлэг ан амьтны орлого өссөнтэй шууд хамааралтай. 7-р хүснэгтэд 1999-2003 онд байгалийн нөөцөөс олсон улсын

орлогыг харуулсан байна. 5а ба 5б зураасууд 2003 онд ан агнуур болон идлэг шонхороос олсон орлого 2.17 болон 2.62 тэрбум төгрөг хүрснийг харуулжээ. Доллартай харьцах ханшаар 1 доллар 1167 төгрөгтэй тэнцэж байсан гэж бодвол орлогын хэмжээ 1.9 ба 2.2 сая доллар, нийлээд 4.1 сая доллар хүрчээ. Бусад нөөцийн ашиглалттай харьцуулбал зэрлэг ан амьтны худалдаа нь уул уурхайн лиценз болон газрын төлбөрийн дараа орох 3 дахь томоохон байгалийн нөөцийн ашигтай салбар юм (7-р хүснэгт).

Зэрлэг ан амьтны хамгаалах ажилд зарцуулах төсөв

Ан агнуур болон идлэг шонхор шувууны худалдаанаас маш их орлого олдог ч зэрлэг ан амьтны менежментэд оруулсан хөрөнгө оруулалт маш бага хэвээр байна. Үүнд 4 гол бэрхшээл тулгарч байна: (1) БОЯ тус улсын хамгийн бага санхүүжилттэй яам; (2) Зэрлэг ан амьтны хамгаалалтад зориулсан тусгай төсөв байхгүй; (3) Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн орлогоос байгаль орчныг хамгаалах,

¹⁰ - Энэ мэдээг Монголын аялал жуулчлалын албанаас авав. Энэ мэдээнд бүрдүүлсэн эх үүсвэрийг дурдаагүй бөгөөд зарим мөнгө нь аялал жуулчлалаас биш бизнесийн аялалаас орсон байж магадгүй.

¹¹ - 2003 онд 137 сая амдоллартай тэнцэх нийт бүтээгдэхүүн байна гэсэн албан ёсны тоо гарсан.

¹² - 2003 оны эхээр энэ ангилал усны, болон элбэг ашигт малтмалын лицензийг хамтруулсан байв. Энэ мэдээллийг тооцооны хувьд магадлал багатай байж магадгүй гэж үзэж байна.

¹³ - Энэ ангилал барилгын материалын элс, чулуу, шавар зэрэг орно.

Хүснэгт 8: Яамдуудын харьцуулсан төсөв 2002 - 2003 он

Яамнууд	2002 (мянган төг)	Нийт % -оос	2003 (мянган төг)	Нийт % -оос
Байгаль орчны яам	4424181.50	0.79	4294801.20	0.74
Худалдаа үйлдвэрлэлийн яам	2185187.20	0.39	2734677.30	0.47
Дэд бүтцийн яам	48590207.20	8.62	64440209.20	11.07
Хүнс хөдөө аж ахуйн яам	12001281.70	2.13	11091869.00	1.91
Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны яам	111810630.30	19.84	123318963.70	21.18
Санхүү эдийн засгийн яам	158555853.80	28.14	125259642.70	21.51
Хууль зүй, дотоод хэргийн яам	34915457.40	6.20	37158689.80	6.38
Эрүүл мэндийн яам	62197483.40	11.04	62067222.50	10.66
Батлан хамгалаах яам	18248169.90	3.24	17882426.90	3.07
Гадаад харилцааны яам	8202111.50	1.46	10612587.00	1.82
Нийгмийн байдал хөдөлмөрийн яам	102372216.90	18.17	123369978.60	21.19
Бүх яамдын нийт төсөв	563502780.80	100.00	582231067.90	100.00

байгалийн нөөцийг сэргээх арга хэмжээнд зарцуулах хөрөнгийн хувь, хэмжээний тухай хуулийг мөрдөггүй; (4) Төсвийн байгууллагын удирдлага санхүүжилтийн тухай хууль нь орон нутгийн санхүүгийн боломжийг нэмэгдүүлэхийг дэмжихгүй байна.

8 хүснэгтээс үзвэл БОЯ 2003 онд улсын төсвийн 0.74 хувийг хүлээн авсан. Хамгийн бага санхүүжилт авсан Үйлдвэр худалдааны яамны өмнө орсон болно. Гэвч энэхүү хүснэгтэд Үйлдвэр худалдааны яамны “өөрийгөө санхүүжүүлдэг” агентлагуудтай тухайлбал Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газрын хүлээн авсан ба зарцуулсан төсвийг тусгаагүй. Өөрийгөө санхүүжүүлдэг агентлагууд нь тусгай зөвшөөрлийн орлогоос санхүүжиж үйл ажиллагаа явуулдаг. Уул уурхайн салбарт эдийн засгийн үйл ажиллагаанууд их хэмжээгээр явагддаг учраас Үйлдвэр худалдааны яамны төсөв БОЯ-тай харьцуулбал их байх нь зайлшгүй. Тэгэхээр БОЯ хамгийн бага санхүүжилттай яам болж таарна.

Ан агнуур болон идлэг шонхороос олсон орлого 2003 онд БОЯ-ны нийт төсвөөс давж гарсан (Яамны 4.29 тэрбум төгрөгийн төсөвтэй харьцуулахад ан агнуур болон идлэг шонхор шувуунаас олсон орлого 4.79 тэрбум төгрөг болсон). Иймд байгалийн нөөцийн

менежмент хийхэд зориулж төсвөө нэмэгдүүлэх шаардлагатай байна.

БОЯ-ны төсөв сүүлийн үед өссөн хэдий ч зэрлэг ан амьтны менежмент хийхэд санхүүжилт дутагдалтай хэвээр. (9-р хүснэгт) Төсвийн байгууллагын удирдлага санхүүжилтийн хуулиар тооцооны журамд өөрчлөлт гарснаар ойрын жилүүдэд БОЯ-ны төсөв их хэмжээгээр өссөн, 2001 онд 2.3 сая байснаа 2004 онд 3.8 сая доллар болж өссөн нь харагдаж байна (65.2 хувийн өсөлт). БОЯ-ны төсөвт тухайлбал тусгай хамгаалалттай газар нутаг, аймгийн байгаль орчны алба, орон нутгийн ус цаг уурын станц зэрэг байгууллагуудын төсвийг нэмснээр БОЯ-ны нийт төсөв нэмэгдсэн юм шиг харагдаж байна.

Нөөцийг хамгаалахад агнуурын орлогын 50 хувийг зэрлэг ан амьтныг хамгаалахад зарцуулах журамтай ч БОЯ-ны нийт төсөв бага учраас зэрлэг ан амьтны менежментэд маш бага мөнгө зарцуулдаг.

2001-2004 оны төсвийн задаргаанаас үзэхэд (7-р хүснэгт) зэрлэг ан амьтны менежментэд зориулсан тусгай төсөв дутагдалтай байгаа ба бодит болон шаардагдах төсвийн хооронд их зөрүү байна (9-р хүснэгт). Байгаль хамгаалал, нөхөн сэргээх арга хэмжээний хүрээнд зэрлэг ан амьтныг хамгаалахад 2004 онд 670 сая /568000 ам.доллар/ төгрөг төсөвлөгдсөн. 2004

Хүснэгт 9: Байгаль орчны яамны төсөв 2001 - 2004 он

Зүйл	2001 Төсөв (мянган төг)	2002 Төсөв (мянган төг)	2003 Төсөв (мянган төг)	2004 Төсөв (мянган төг)
БОЯ- ны нийт төсөв	2754562.20	2784063.80	3817836.50	4408076.90
1 БОЯ захиргааны төсөв	472163.70	571596.40	572775.10	705448.60
1.8 Байгаль, ой, усны нөөцийн агентлаг	0.00	0.00	28514.60	52322.90
1.9 Үндэсний усны ай савын зөвлөл	0.00	0.00	6915.90	7316.50
2 Аймгийн байгаль орчны төсөв	0.00	0.00	2405141.40	2632820.90
2.1 Аймгийн цаг уурын газар	0.00	0.00	1410328.00	1702009.40
2.2 Аймгийн байгаль орчны алба	0.00	0.00	482893.40	452311.50
2.3 Орон нутгийн хамгаалалт ба нөхөн сэргээх	0.00	0.00	407500.00	245500.00
2.4 Ой хамгаалах орон нутгийн төсөв	0.00	0.00	104420.00	233000.00
3 Хамгаалалтын ба нөхөн сэргээх арга хэмжээ	910000.00	1110000.00	521000.00	670000.00
4 Тусгай хамгаалалттай газрууд	216098.50	259067.40	318920.00	399807.40
5 Цаг уурын нэгдсэн арга хэмжээнүүд	400000.00	0.00	600000.00	600000.00
6 Байгаль орчны нэгдсэн арга хэмжээнүүд	0.00	0.00	178800.00	350000.00
7 Байгаль хамгаалах сан	400000.00	400000.00	65000.00	100000.00
8 Байгаль хамгаалах хөрөнгө оруулах	356300.00	21000.00	65000.00	0.00
9 Ургамал хамгаалах нөхөн сэргээх ажлууд	0.00	0.00	35000.00	0.00
10 Усны нөөц хамгаалах ажлууд	0.00	0.00	45000.00	0.00

Эх сурвалж: БОЯ-ны санхүүгийн хэлтэс

оны төсвөөс 4 хувь нь ойжуулалт, үлдсэн 643 сая төгрөг нь зэрлэг ан амьтан, ургамал, газар, мод бэлтгэл, ус зэрэг бусад нөөцөд зориулагдсан.

Гэвч байгалийн нөөцийг ашигласны төлбөрийн орлогоос байгаль орчныг хамгаалах, байгалийн нөөцийг нөхөн сэргээх арга хэмжээнд зарцуулах хөрөнгийн хувь, хэмжээний тухай хуулийг дагаж мөрдвөл 2004 онд хуваарилсан төсөв өөр харагдах ёстой. Байгалийн нөөцийн (агнуур, ус, ой, газар) тухай хууль бүр “**ашиглагч нь төлөх**” зарчим дээр үндэслэсэн төрөл бүрийн ашиглалтын төлбөр тогтоосон дагалдах актуудтай. Эдгээр хуулиуд нөөцийг хамгаалахад зориулж, төлбөрийн тодорхой хувийг байгалийн нөөц хамгаалахад буцаан зарцуулахыг шаардсан заалтуудтай (10-р хүснэгт).

7-р хүснэгтэнд үзүүлснээр дээрх 5 нөөцийн (байгалийн ургамлын төлбөрийн мэдээ байхгүй байв) зөвхөн 4 нь 2003 онд 12.4 сая төгрөг оруулжээ. Байгалийн нөөц бүрийн орлогоос хуулиар шаардсан хувийг ашиглавал 2004 онд дараах төлбөрийг шаардахад хүргэсэн:

- Ан агнуур (4.8 тэрбум төгрөгийн 50%= 2.4 тэрбум төгрөгийн (2.1 сая доллар)
- Ой (630 сая төгрөгийн 85%= 535 сая төг (458000 доллар)
- Газар (6.1 тэрбум төгрөгийн 30% = 1.8 тэрбум төгрөг (1.6 сая доллар)
- Ус (246 сая төгрөгийн 35%= 86 сая төгрөг (73.6 мян доллар)¹⁴

¹⁴ - Усны лиценз Хүснэгт 7-д 2003 онд тусдаа бодогдоогүй

Хүснэгт 10: Байгаль хамгаалахад нөхөн төлбөрийн оруулах хувь

Байгалийн нөөцийн төлбөрийн хэлбэр	Хувь
Байгалийн ургамал ашигласны	30
Спорт агнуур	50
Газар ашигласны	30
Мод, түлээний мод (гоожин)	85
Ус ашигласны	35

Байгалийн нөөц хамгаалахад буцаан зарцуулах ёстой санхүүжилт олгогдсон бол 2004 онд БОЯ-д зэрлэг амьтныг хамгаалахад хамгийн багаар 4.8 тэрбум төгрөг байх ёстой байсан. Ойролцоогоор түүний 50% нь зэрлэг ан амьтныг хамгаалахад зориулагдах ёстой. Хэрэв дээрх санхүүжилт зэрлэг ан амьтны менежментэд бүтд зарцуулагдсан бол БОЯ-ны төсөв 2004 онд 73 хувиар өсөх байсан. Хэрэв зэрлэг ан

амьтны орлогыг бусад зүйлд тараавал, БОЯ-ны үйл ажиллагааны хагас нь зэрлэг ан амьтны менежментэд чиглэх ёстой. Бодит байдал дээр үнэндээ энэ байдалд ч ойртоогүй.

Зэрлэг ан амьтны судалгааг санхүүжүүлэх нь

Зэрлэг ан амьтны менежментийн гол бэрхшээл нь зэрлэг ан амьтанд зориулсан төсөв санхүүжилт дутагдалтай явдал юм. Шинжлэх ухаан технологийн бүх санхүүжилтийг Боловсрол Соёл Шинжлэх Ухааны Яам зохицуулдаг ба Монголын 45 судалгааны байгууллага, 9 сургалт, үйлдвэрлэлийн корпорацуудад төсвийг хуваарилдаг. Эдгээр байгууллагуудын 17 нь Монголын ШУА-д хамааралтай. Үүний нэг болох Биологийн хүрээлэн зэрлэг ан амьтны талаар судалгаа хийх үүрэгтэй. 11-р хүснэгтэнд 2001-2003 оны шинжлэх ухаан, технологийн нийт төсвийг харуулсан байна. 2003 онд ШУА

Хүснэгт 11: Судалгаа шинжилгээний харьцуулсан зардал 2001 - 2003 он

ШУ салбар	2001		2002		2003		% жилийн өсөлт төгрөгөөр	% жилийн өсөлт ам. доллараар
	(сая төг)	(мян. \$)	(сая төг)	(мян.\$)	(сая төг)	(мян. \$)		
Байгалийн ухаан	182.8	165.9	231.5	207.6	286.5	245.1	18.1	16.2
Хөдөө аж ахуй	491.7	446.2	590.9	530.0	583.0	498.7	7.8	5.3
Монголын шинжлэх ухааны академи	1011.8	918.1	1285.7	1153.1	1227.4	1050.0	8.8	6.3
Анагаах ухаан	351.2	318.7	390.4	350.1	438.1	374.8	9.9	7.5
Нийгмийн ухаан	180.8	164.1	200.5	179.8	165.7	141.7	-4.6	-7.9
Инженерийн	411.8	373.7	542.8	486.8	613.8	525.1	16.5	14.4
Бусад	191.4	173.7	279.9	251.0	466.5	399.1	29.5	28.2
Судалгаа шинжилгээний зардал	2821.5	2560.3	3521.7	3158.5	3781.0	3234.4	12.7	10.4
Нийт үндэсний үйлдвэрлэл (сая ам.доллар)		1028.0		1119.0		1200.0		
Судалгаа шинжилгээ % нийт үндэсний үйлдвэрлэлийн		0.25		0.28		0.27		

Эх сурвалж: БСШУЯ

1 сая долларын төсөв авсан нь 2001 оныхтой харьцуулбал 6.3 хувиар өссөн байна.

2005 онд Биологийн хүрээлэнгийн төсөв 108 сая төгрөг хүрсэн. Үүнээс 15.9 сая төгрөгийг хөхтөн амьтны судалгаанд, 9.6 сая төгрөгийг шувуу судлалд 9.8 сая төгрөгийг нуур судлалд зарцуулжээ. ШУА-ын нийт төсөвтэй харьцуулахад энэ тоо дөнгөж 3 хувь хүрэхтэй үгүйтэй юм. Тэгэхээр тус хүрээлэнгийн авч байгаа төсвийн ихэнх нь цалинд зориулагддаг ба биологчидын хээрийн судалгааны ажилд гадны санхүүжилт нилээд шаардлагатай байдаг.

Зэрлэг ан амьтны менежментийг орон нутгийн түвшинд санхүүжүүлэх нь

Ан агнуур зэрэг байгалийн нөөцийг ашигласны төлбөрийг орон нутгийн засаг захиргаа баяртайгаар хүлээн авдаг ч харин 2002 онд батлагдсан “Төсвийн байгууллагын удирдлага санхүүжилтийн тухай” хууль нь орон нутгийн түвшинд зэрлэг ан амьтныг хамгаалах ажлыг санхүүжүүлэхэд тус дам үзүүлж байна. Ан агнуур зэрэг байгалийн нөөцийг ашигласны төлбөрийг орон нутгийн засаг захиргаа бодитойгоор хүлээн авсан ч зарчмын хувьд, энэ шинэ системээр орон нутгийн засаг захиргааны байгууллага нь өөрсдөө санхүүжилтийн эх үүсвэр олж чадахгүй бол орон нутгийн санхүүжилтийг нэмэн олгож тэнцүүлэх гэж заасан байна.

Бодит байдал дээр шинэ хууль өөрийн нутаг дэвсгэр дээр байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийг орон нутгийн төсөвт оруулах гэж заасан ба үнэндээ хамгаалалтын үйл ажиллагаанд ямар ч хөрөнгийн эх үүсвэр тусгаагүй байна. “Ан агнуурын тухай” хуулинд агнуураас олсон ашгийг орон нутагт оруулах гэж заасан. Гэвч төсвийн байгууллагын удирдлага, санхүүжилтийн хуулиар орон нутгийн төсвөөс ангаас орох орлогыг хасаж өгдөг болсон байна. Ингээд Ан агнуурын хуулиар заасан нөөцийн менежмент хийх санхүүжилт алга болж, мөн орон нутгийн төсөвт нэмэр болохгүй байна.

Өмнө өгүүлснээр орон нутгийн байгаль орчны төсвийг БОЯ хуваарилдаг. Энэ төсөв нь шаардлагатай санхүүжилтийн зөвхөн хэсэг нь бөгөөд байгалийн нөөцийг ашигласны нөхөн төлбөрийн бас өчүүхэн хэсэг билээ. Энэ

санхүүгийн дутагдал нь орон нутгийн байгалийн нөөцийн татвар, төлбөрөөр нөхөгдөж байх хэрэгтэй байдаг. Үнэндээ төрийн захиргааны төв байгууллага нь юу хийхийг хэлж өгчихөөд харин хийх үйл ажиллагааны санхүүжилтийн зөвхөн бага хэсгийг өгдөг байна. Орон нутгийн санхүүгийн олон дутагдалтай асуудлын дотроос зэрлэг ан амьтны менежментийн асуудал бараг анхааралд өртдөггүй нэгэн болно.

Зэрлэг ан амьтны агнуур ба худалдааны хууль тогтоомжуудын товч

Монгол оронд зэрлэг ан амьтны ашиглалт, хамгаалалтыг дараахь 4 хууль зохицуулдаг. Монгол улсын “Ан агнуурын тухай” хууль нь ан агнуурын менежментэд, ховордсон төрөл зүйлийн хамгаалалтын талаар Монгол улсын “Амьтны аймгийн тухай” хууль, “Агнуурын нөөц ашигласны төлбөр, ан амьтан агнах, барих зөвшөөрлийн хураамжийн тухай” хууль нь зөвшөөрөл, лицензийн хураамжийн талаар, “Зэрлэг амьтан ба ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенцийг хэрэгжүүлэх тухай” хуулиар нэн ховордсон төрөл зүйлийн олон улсын худалдаа хийх талаар (CITES-ийг хэрэгжүүлэх хууль) дотоодын журмын зохицуулалтад тус бүрдээ чиглэсэн хуулиуд юм.

“Ан агнуурын тухай” Монгол улсын хуулийн зорилго нь ан амьтан агнах, барих болон ангийн нөөцийн ашиглалтыг зохицуулах явдал юм. Хуулиар зэрлэг ан амьтны агнуурыг үйлдвэрлэлийн, ахуйн, тусгай зориулалт, шинжлэх ухааны гэж 4 ангилалд хуваадаг. Монгол орны байгалийн нөөц баялгийн тухай бусад хууль тогтоомжуудын адил “Ан агнуурын тухай” хууль нь орон нутгийн хэмжээнд, засаг захиргаадад удирдлага зохицуулалтын гол үндсэн арга хэмжээг авах болон засгийн газарт агналтын тоо хэмжээг, трофи ан агнуурт хяналт тавих зэрэг үүргийг хариуцуулдаг байна. Ан агнуурын төрөл зүйлийн тодорхойлолт, өөрчлөгдөн хувирч буй байгалийн нөөцөд тохирон өөрчлөгдөж байх хуулийн уян хатан байдал, хөдөө орон нутгийн түвшинд менежментийн болон хууль хяналтын чадавхи сул, эдийн засгийн урамшууллын хөшүүрэг болон торгууль шийтгэл хангалтгүй, орон нутгийн ард иргэд байгалийн нөөцийн ашиглалтаас ашиг

хүртэх ямар нэгэн үндэс байхгүй зэрэг олон гол дутагдалтай зүйлүүд илэрч байна.

“Амьтны аймгийн тухай” Монгол улсын хууль нь ховордсон төрөл зүйлийг зохицуулдаг хууль юм. Хууль нь гол утгаараа популяцийн байдалд үнэлгээ хийдэг шалгууруудаас хамааран төрөл зүйлийг “нэн ховор” ба “ховор” гэж ангилдаг. Нэг алдаа нь энэ ангилалд ороогүй бол бусад бүх төрөл зүйлийг “элбэг” гэж тодорхойлохоос гадна эдгээр амьтдыг агнуурын амьтад гэж үздэг бөгөөд энэ нь “Ан агнуурын тухай” хуулийн дан ганц субъект болдог. Гэхдээ бусад орнуудын ховордсон төрөл зүйлийн тухай хууль тогтоомжоос ялгаатай нэг зүйл нь Монгол улсын хуулийн дагуу төрөл зүйлийг ангилах үйл явцыг УИХ-аар баталдаг бөгөөд үүнд илүү уян хатан байдал хэрэгтэй байгааг ч үл хайхран, уг процессыг санаатайгаар бус улс төржүүлдэг нь хачирхалтай.

“Агнуурын нөөц ашигласны төлбөр, ан амьтныг агнах, барих зөвшөөрлийн хураамжийн тухай” Монгол улсын хууль ан агнах зөвшөөрөл болон лицензийн үнийг тогтоодог. 1995 онд батлагдсан энэхүү хуулийг өнөөдрийг хүртэл дахин шинэчлээгүй байна. 2005 онд бидний хийсэн судалгааны үеэр зохиогдсон Монголын зэрлэг ан амьтны худалдааны олон улсын бага хурал дээр энэ талаар ихээхэн шүүмжлэлүүд гарч байсан. Зах зээлийн өөрчлөлтийг тусгах чадваргүй хуулиудын тухай, нөөцийн ашиглалтын төлбөрийг улсад нөхөн төлөх, хууль бус үйл ажиллагаанд шийтгэл үзүүлэх зүйлийн эдийн засгийн тохирсон үнэлгээтэй болох гэх зэрэг санал шүүмжлэлүүд гарч байлаа.

Монгол улс “Зэрлэг амьтан ба ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай” (CITES) конвенцид нэгдэн орсноор тус улсын Засгийн газар олон улсын өмнө хүлээсэн үүргээ биелүүлэхийн тулд дотооддоо дүрэм, журам зохицуулах зохих хууль эрх зүйн актыг боловсруулах үүрэгтэй. Монгол улсын CITES-ийн хуулиар БОЯ-ыг экспортын зөвшөөрлийг олгох менежментийн зөвлөл, Монголын шинжлэх ухааны академийг уг конвенцийн Хавсралт 2-т орсон төрөл зүйлд агнуурын тоо хэмжээ тогтоох үүрэг бүхий эрдэм шинжилгээний зөвлөлөөр томилжээ. Гэвч шинжлэх ухааны зөвлөл нь худалдаанд

зөвшөөрөгдсөн тогтоосон тоо хэмжээг хянах ёстой гэсэн шаардлагатай хуулийн зарим заалтууд зөрчилтэй байгаагаас маргаан үүсч Монголын менежментийн зөвлөл нь агналтын тоо хэмжээг хэтрүүлж байгаа нь конвенцийн шаардлагыг зөрчиж байгаа юм.

Саяхан “Байгаль орчныг хамгаалах тухай” Монгол улсын хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулсан нь орон нутгийн ард иргэдийг ан амьтан болон бусад байгалийн нөөцөө ашиглах, түүнээс ашиг хүртэх эрхийг хангаж өгсөн боловч шинэ заалтууд цаашид зохицуулах шаардлагатай маш олон нарийн зүйлүүдтэй буюу ерөнхий хүрээтэй болжээ.

Зэрлэг ан амьтны агнуурын зохицуулалт

Зэрлэг ан амьтны агнуур нь дээр дурьдсан 4 хуулиас 3-аар нь ихэвчлэн зохицуулагддаг. Үүнд “Ан агнуурын тухай” хууль, “Амьтны аймгийн тухай” хууль болон “Зэрлэг амьтан ба ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай” конвенцийг хэрэгжүүлэх тухай хуулиуд орно. Эдгээр хуулиуд бүгд ан агнуурт хязгаарлалт хийх удирдлага зохицуулалтын 6 механизмд тулгуурладаг. Үүнд: 1) нийт хориг, 2) хориотой газар нутаг, 3) хориотой хугацаа, 4) агналтын тоо хэмжээ, 5) хориотой техник, 6) ан зохицуулах оролдлого зэрэг механизм орно.

Эдгээр хуулиуд дараахь хоёр гол зохицуулалтыг тусгаагүй нь харагдаж байна. 1. хүйсийн зохицуулалт 2. тоо хэмжээний хязгаарлалт. Эдгээрийн аль аль нь ан агнуурын менежментийн хуулийн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг юм. Хүйсийн зохицуулалтаар тухайн анчны агнах эр болон эм амьтны тоог хязгаарлах бөгөөд энэ арга нь популяцид учруулах агнуурын нөлөөг эрс бууруулах боломжтой. Тоо хэмжээний хязгаарлалтыг загас агнуурын зохицуулалтад гол төлөв хэрэглэдэг боловч эврийн том бага байх хэмжээг тодорхойлж болох халиун буга зэрэг бусад төрөл зүйлд ашиглаж болно. БОЯ-ны сайдын тушаалаар тул загасыг тусгай зориулалтын агнуур болгон агнахдаа барьсан загасныхаа хэмжээн дээр тулгуурлаж үнийг тогтоох заалттай боловч ямар хэмжээтэй хэдэн ширхэг загас барьж болохыг заагаагүй байна

Хулан адуу. Фото: К. Валцер

(мөн загас бариад буцааж тавих загасчлалын талаар зохицуулсан заалт байхгүй байна).

Бүрэн хоригийг 2 замаар хэрэгжүүлнэ. Эхнийх нь “Амьтны аймгийн тухай” хуулиар нэн ховор гэж ангилсан төрөл зүйлд бүрэн хориг тавина. Энэ жагсаалтад 12 зүйлийн хөхтөн, 5 зүйлийн шувуу, 4 зүйл загас орж байгаа юм. Хоёр дахь нь тоо толгой нь хомсдож буй төрөл зүйлд хориг тавьж болох юм. Энэ үндсэн дээр саяханаас халиун буга, монгол тарвага, алтайн тарвага гэх мэт амьтныг агнахыг бүрэн хориглосон.

Хориотой бүс /газар нутаг/-ийг 3 механизмаар хэрэгжүүлж болно. Нэгдүгээрт Монголын бүх Тусгай хамгаалалттай газар нутагт ан хийх хориотой нутаг дэвсгэр юм. Байгалийн цогцолбор газрын 2 бүсэд л зөвхөн ахуйн зориулалтаар загасчлахыг зөвшөөрдөг.

Хоёрдугаарт орон нутаг өөрийн нутаг дэвсгэртээ 3 жил хүртэл хугацаагаар ан хийхийг хориглох эрхтэй. Эцэст нь Засгийн газар агнуур зохион байгуулалт явуулаагүй аймгуудад зэрлэг ан амьтны популяцийн судалгаа явуулахыг шаардах үүднээс ан хийхийг хориглох эрхтэй. “Ан агнуурын тухай” хуулиар судалгааны аргачлал болон стандартыг гаргаагүй мөртлөө төрөл зүйлийн тархалт, тоо толгой, бүтэц, үржлийн түвшин, агнаж болох нөөц зэргийг судалгаагаар үнэлж, тодорхойлохыг шаардсан байдаг.

Иймэрхүү судалгааг нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд 4 жил тутамд нэг удаа явуулах ёстой бөгөөд үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ан хийсэн жил тутам судалгаа явуулна. Үйлдвэрлэлийн зориулалттай ан агнуурын судалгаанаас бусад ан агнууртай холбоотой судалгааг улсын төсвөөс санхүүжүүлнэ.

Судалгаа хийхэд хоёр гол бэрхшээл тулгарч байгаа юм. Нэгдүгээрт популяцийн тооллого цөөхөн хийгдэж байгаа нь үр дүнтэй менежементийн шийдвэр гаргахад хангалтгүй юм. Манайд популяцийн тоо толгой мэдэгдэхүйцээр буурч тохиолдоц багасах болон хулгайн ан хэтэрхий ихсэх үед л популяцийн тооллого явуулах жишээтэй. (Зураг 5). Халиун буга, тарваганы тоо толгойн бууралтаас харахад тухайн төрөл зүйлийн тоо толгой хэдийнээ 15-20% буурсны дараа зөвхөн нэг л удаа популяцийн тооллого хийгдсэн байна. Нэг удаагийн судалгаагаар цаашдын чиг хандлагыг тодорхойлох боломжгүй. Дараачийн судалгааг популяци аль хэдийнээ 30-40% буурчихсан хойно л хийх жишээтэй. Энэ үед популяци маш ихээр хорогдсон байдаг бөгөөд төрөл зүйлийг дахин гүйцэж нөхөгдтөл ан хийхийг хязгаарлах зайлшгүй шаардлагатай байдаг. Судалгааг тогтмол явуулахгүй бол чухал чиг хандлагууд орхигдох болон менежементийг хямралд оруулах

өндөр эрсдэлтэй. Хоёрдугаарт үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ан хийсний дараа судалгааг явуулах асуудал бүхэлдээ орхигддог. Нөөцийг ашиглахаас өмнө судалгаа явуулж, шинжлэх ухааны үндэстэй ангийн тоо хэмжээ тогтоож, менежментийн зохих үйл ажиллагааг зааж өгөх ёстой. Монголд үйлдвэрлэлийн зориулалтын ан агнуураас асар их ашиг олдог. Ан хийхээс өмнө судалгаа явуулах нь зүйтэй бөгөөд судалгаа хийх нь ан амьтны нөөцийн хамгаалалтыг сайжруулах ач холбогдолтой.

Үйлдвэрлэлийн болон ахуйн зориулалтаар ан агнахад хориотой улирлын хугацаа ижил байдаг бөгөөд үүнээс гадна 2 хүндрэлтэй асуудал тулгардаг. Нэгдүгээрт тухайн төрөл зүйлийн нэрийг тодорхой заагаагүй байгаа нь менежментийн төөрөгдөл бий болгоход хүргэж байна. Жишээ нь шувууны жагсаалт ердөө 9 зүйлийг нэрлэсэн боловч ойлгож болох утгаасаа хамаараад 30 гаруй зүйлийг багтааж болох юм. Мөн хуулинд ямар ч тодруулга, хязгаарлалтгүйгээр “нутас” ба “бусад ус намгархаг газрын шувууд” гэж заажээ. Үүнтэй нэгэн адил загасны жагсаалтад зөвхөн 4 зүйлийг нэрээр нь тодорхойлсон. Гэтэл тодорхойгүй ангилалд орсон 46 зүйлийн загас байна. Хөхтөн амьтны хувьд энэ хүндрэл арай бага байна (тарваганы 2 зүйлийг хамтран оруулсан байдаг). Хоёрдугаарт нь зэрлэг ан амьтны менежерүүд нь хуулиар заасан ан хийх хугацааг шаардлагатай үед өөрчлөх зэрэг уян хатан зохицуулалт хийж чадахгүй байна. Агнуурын үргэлжлэх хугацааг тохируулах нь хамгийн түрүүнд анчны агнах үйл ажиллагааг хянах зорилготой. Ан хийх хугацаа урт байх тусам ангийн хэмжээ ихэсдэг бөгөөд популяцийг зайлшгүй бууруулах шаардлагатай үед хэрэглэвэл зохино. Агнах хугацаа богино байх нь ан авлалтын хэмжээг бууруулдаг төдийгүй буурч буй төрөл зүйлд учруулах нөлөөллийг хязгааралахад тустай. Аль ч тохиолдолд популяцийн менежментийн тодорхойлсон зорилтыг биелүүлэхийн тулд менежментийн дэглэмийн чадавхи болон зэрлэг ан амьтны тоо толгойн хэмжээнд учрах нөлөөллийг үнэлэх зорилгоор агнуурын хугацааны асуудлыг жил бүр авч үзнэ. Гэвч Монгол улс хуулиндаа агнуурын хугацааг шууд заасан учраас УИХ-ын тогтоолоор 1995 онд анх батлагдсанаас хойш зөвхөн нэг л удаа

өөрчлөгдсөн байна. Энэ журмыг өөрчлөхгүй бол үүнийг үр дүнтэй ашиглах болон өөрчлөгдөж буй нөөцөд цаг үеэ олсон хариу үйлдэл үзүүлэх боломжгүй хэвээр байх болно.

Тогтоосон ангийн тоо хэмжээ нь мөн л агнаж болзошгүй амьтны тоог хязгаарлах бөгөөд бүрэн хоригийг ч орлоно. Монгол улс социалист нийгэмд байснаас хойш агнуурын тогтоосон тоо хэмжээ өөрчлөгдөөгүй бөгөөд орон нутгаас гаргасан санал дээр үндэслэн доороос дээш чиглэсэн аргаар биш дээд газруудаас доошоо чиглэсэн арга нь хэвээр байна. “Элбэг” амьтдын хувьд ШУА-иас гаргасан зөвлөмжийн дагуу БОЯ лимитээ тогтоож, цааш нь аймгийн удирдлагад олгож, тэд сумын захиргаандаа мөн лимит тогтооно. “Ховор” төрөл зүйлийн хувьд эцсийн шийдвэрийг Засгийн газар гаргадаг ба БОЯ-наас зөвшөөрлийг олгодог байна. Уг хуулиар аливаа төрөл зүйлийн агналтын тоо хэмжээг ямар үндсэн дээр, хэрхэн тогтоох ёстой вэ гэдгийг зааж өгөөгүй. Гэвч өнгөрсөн 20 гаруй жилд цөөн зүйлийн судалгаа хийсэн ба төсөв мөнгөний бэрхшээл их байсан учраас ихэнх амьтдын судалгаа хийгдээгүй бөгөөд энэ нь маргаантай асуудал болсоор байна. 1990 оноос хойш ангийн тоо хэмжээг тодорхойлох шийдвэр гаргах үед зэрлэг ан амьтны судалгаа хийгдээгүй болохоор бүх төрөл зүйлд тогтоосон ангийн тоо хэмжээ таамгаар буюу хуучирсан мэдээлэл дээр үндэслэсэн байна. Түүнчлэн бидний хийсэн энэ судалгаанаас өмнө тус улсад энэ талаар хэзээ ч хангалттай судалж байгаагүй бөгөөд агнуурын тоо хэмжээг тогтооход хууль бус агнуурын байдлыг одоо хир тусгадаггүй байна. Хэдийгээр хуулинд илэрхий заагаагүй ч агнах тоо хэмжээ эрх олгохгүй байх нь зарим талаар агнуурын бүрэн хоригийн адил үр дүнтэй юм. Олон жилийн практикаас харвал орон нутгийн захиргаа тогтоосон хэмжээтэй, хэмжээгүй зөвшөөрлийг худалдаалж, илэрхий хохиролтойгоор ангийн тоо хэмжээг байнга хэтрүүлдэг нь тодорхой байна. Жишээ нь 2002 онд хийсэн тарваганы зөвшөөрөлтэй худалдааг үнэлэхэд дунджаар лицензийг нэг хүнд 18 дахин хэтрүүлэн олгосныг харуулжээ (Scharf ба Enkbold 2002).

Дэлхийн улс орнуудын ан агнуурын тухай олон хуулиудын нэгэн адилаар, Монгол улсын “Ан

агнуурын тухай” хууль ан амьтныг маш ихээр хөнөөх чадвартай янз бүрийн зэвсэг техникийг хэрэглэхийг хориглосон. Тэдгээрийн дунд автомат буу зэвсэг ашиглах, амьтныг машинаар хөөх, үүр, ноохойг сүйтгэх, урхи, буу, загасны тор, химийн хорт бодис, тэсрэх бөмбөг буюу бусад техникийг ашиглахыг хориглосон. Гэвч бодит байдал бичигдсэн хуулиас тэс ондоо байна. Амьтныг хөөж алахад машиныг хамгийн ихээр ашигладаг. Машин ашигладаг нэг онцгой тохиолдол нь монгол бөхөн бөгөөд учир нь амьд байх үед нь эврийг авахын тулд хөөж бахардуулахаас гадна машинаар мөргөж унагаадаг байна. Харин хулан адууг машинаар хөөж байх үедээ цонхоороо ойр зайнаас буудаж агнадаг. Өргөн уудам тал дундуур машинаар чоно хөөж алах нь нийтлэг заншил. Автомат буунаас авахуулаад бүх төрлийн буу зэвсэг ашигладаг. Хэдийгээр хориотой ч гэлээ загасыг тор хэрэглэн ахуйн болон худалдааны зорилгоор агнадаг байна. Хууль эрх зүйн хувьд дээрх заалтуудыг маш тодорхой хориглосон байдаг. Ердөө хууль хэрэгжүүлэх чадавх дутагдаж байгаагаас хуулийг бүрэн хэрэгжүүлэх боломжгүй болгож байна.

“Ан агнуурын тухай” хуулинд оруулсан ан хийх оролдлогыг зохицуулахын тулд ахуйн хэрэгцээнд зориулж ан хийхээр хязгаарласан байдаг. Энэ нь ан агнуурын бүх төрөл зүйлийг ашиглах ач холбогдолтой ба цаашид өргөжүүлэн хөгжүүлэх хэрэгтэй. Энэ төрлийн хууль тогтоомж нь тухайн газарт агнуурын хугацааг хязгаарлана. Иймээс ан ховор байхад хүмүүс олон өдөр хоногоор явж зөвшөөрсөн тооны ангаа агнах болдог байна. Агнуурын хугацааг хязгаарласнаар агнуурын амьтны тоог автоматаар хязгаарлаж, мөн популяцийн өөрчлөгдөж буй хэмжээг ангийн улирал эхлэхээс өмнө таамаглах боломжгүй байдаг зэргээс ангаа авч чадахгүйд хүрдэг байна. Ер нь энэ төрлийн хуулийн заалтыг хэрэгжүүлэхэд үүнтэй адил зорилго бүхий ан хийх хугацааг хэрэгжүүлэхээс илүү хүнд байдаг. Ан хийх нь анчны хувийн хэрэг бөгөөд зөвхөн хувь хүний үйл ажиллагаанд хяналт шинжилгээ хийх хангалттай арга байгаа тохиолдолд л хэрэгжүүлэх боломжтой. Тусгай зориулалтын ангийн хувьд хялбархан хэрэгжүүлэх арга бий. Монгол орны асар уудам нутагт ахуйн хэрэгцээгээр агнадаг бүх анчдад мониторинг

хийх нь бараг л боломжгүй бөгөөд судалгааны үеэр ч энэ ойлголт орон нутгийн анчдад байхгүй байсан.

Ерөнхийдөө энэ хэсэгт тодорхойлсон менежментийн механизмыг олон нийт ихэнхдээ ойшоодоггүй байна. Энэ судалгаанд тэмдэглэгдсэнээр анчид байнгын болон түр зуурын хоригийг үл хайхран олон төрөл зүйлийг агнадаг. Жил бүрийн агнасан амьтны тоо олгогдсон тоо зөвшөөрөгдсөн хэмжээнээс хол давж гардаг ба хуулиар хориглосон улирлын үеэр ч зэвсэг техникүүдийг ашигладаг байна.

Зэрлэг ан амьтны худалдааны зохицуулалт

Зэрлэг ан амьтны худалдааны зохицуулалт “Ан агнуурын тухай” хуулийн цөөн тооны заалт болон зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнийг худалдаалахад гарал үүслийн гэрчилгээг шаардах БОЯ-ны шийдвэр зэргээр л хязгаарлагддаг. “Ан агнуурын тухай” хууль анх батлагдахдаа ан амьтны ашиглалт, эзэмшил, худалдаанд биш зөвхөн агнахад чиглэгдсэн байна. Өөрөөр хэлбэл ан амьтан буюу түүний гаралтай бүтээгдэхүүн зэрлэг ан амьтны худалдааны сүлжээнд орох л юм бол түүнийг хянах боломжгүй болдог байна. 2002 онд Монгол улсын их хурал хуулинд зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг худалдахад гарал үүслийн гэрчилгээ шаардах нэмэлт өөрчлөлт оруулсан юм. Дараа нь БОЯ энэ зорилгоор тусгай зүүлт ашиглахыг зөвшөөрсөн шийдвэр баталсан юм. 2003 онд уг систем үр дүнтэй хэрэгжиж байгааг Улсын мэргэжлийн хяналтын алба мэдээлжээ. Энэ энгийн механизм хууль хяналтын ажилтнуудад зөвхөн ан хийх газарт бүс зах зээл, ачаа тээврийн маршрутыг хянаж шалгах боломж олгож байна.

Худалдааг зохицуулахад гардаг өөр томоохон дутагдалтай асуудал нь үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ан агнах гэдгийг ойлгомжтой тодорхойлж, зохицуулж чаддаггүй явдал юм. Монгол улсын “Ан агнуурын тухай” хуулиар нь худалдаалах ан амьтныг агнах тухай зохицуулалт хийдэггүй харин үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ан амьтныг агнах гэдэг бөгөөд энэ заалт нь агнуурын бүртгэлтэй компаниуд ан амьтныг их хэмжээгээр тодорхой зах зээлд зориулан агнах

Хүснэгт 12: Монгол улсаас CITES-д орсон зарим зүйлүүдийн экспортын мэдээ. 1996 – 2004 он

Зүйлүүд	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Аргаль хонь	23	44 ¹⁷	2	13	44	44	69	67	68
Хүрэн баавгай	1	1	-	-	-	1	3		
Саарал чоно	526	111	16	15	60	69	164	87	136
Цоохор ирвэс	-	-	-	8	-	-	-		
Малар мануул	4	-	-	-	18	31	6	3	2
Еврази шүлүүс	1	41	55	1	-	-	-		
Идлэг шонхор	25	154	25	61	50	187	303	400	385
Нөмрөг тас					149	35	5	-	-

Эх сурвалж: CITES Trade Database at www.cites.org; Mongolian CITES report; Cabinet Ministry Orders for trophy hunting licenses; D. Shijirmaa, 2nd Symposium: Journal of Sustainable Use, 2000; Ministry of Nature and Environment, CITES Management Authority.

талаар зохицуулсан байдаг. Байгаль орчны бүх хуулиуд компаниудад маш их үүрэг хариуцлага тохоодог бөгөөд хууль зөрчвөл маш өндөр торгууль ногдуулдаг байна. Гэвч худалдаалах ан агнуур олон хэлбэртэй байдаг бөгөөд зохион байгуулалт бүхий компаниудад хязгаарлалт байдаггүй. Гэвч зэрлэг ан амьтныг агнасан хувь хүмүүсийг хуулиар маш хөнгөн шийтгэдэг. Ердөө л бүртгэлтэй компаниудад ногдуулдаг торгуулийн 10 хувиар торгодог байна. Жишээ нь “Ан агнуурын тухай” хуулийг зөрчсөн компанид 250 ам.доллар ногдуулдаг байхад ахуйн зориулалтаар агнасан хувь хүнд 25 ам.долларын торгууль ногдуулдаг.

Энэхүү хуулийн учир дутагдалтай заалтын дагуу үйлдвэрлэлийн зориулалттай агнуурын тоо хэмжээгээр зөвшөөрөл өгдөг бөгөөд агнагдаж байгаа төрөл зүйлүүдэд (хуулийн дагуу болон хууль бус) учрах нөлөөллийн үнэлгээгүйгээр үйлдвэрлэлийн болон ахуйн хэрэгцээнд агнуулсаар байна.

Нэн ховордсон төрөл зүйлийн олон улсын худалдааны конвенцийн зохицуулалт

1996 оны 4-р сард Монгол улс CITES (Зэрлэг амьтан ба ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенци)-д нэгдэн орсон 133 дахь орон болжээ. Тус улсын амьтны аймгийн жагсаалтад орсон төрөл зүйлээс 6 зүйлийг нэн ховор, 2 зүйлийг ховор гэж конвенцид ангилсан байна. “Элбэг” гэгддэг 5

төрөл зүйл уг конвенцийн 1-р хавсралтад¹⁵, мөн л элбэг гэж ангилсан өөр 47 төрөл зүйлийг 2-р хавсралтад¹⁶ оруулжээ.

2002 он хүртэл дээрхи конвенцийг хэрэгжүүлэх удирдлага зохицуулалтын зөвлөлийг Монголын Байгаль хамгаалах агентлагийн дарга удирдаж байсан. Энэ зөвлөл нь Хүнс хөдөө аж ахуйн яамны олон улсын худалдаа ба гаалийн асуудал хариуцсан ажилтан зэргийг оролцуулсан 8 гишүүнтэй. Конвенцийг хэрэгжүүлэх шинжлэх ухааны зөвлөлийг БОЯ-ны дэд сайд удирддаг бөгөөд Биологи, Гео-экологийн хүрээлэн болон Монгол улсын их сургуулийн 6 эрдэмтнээс бүрдэнэ. Олон янзын тайлан баримтуудад Монгол орны энэ конвенциор зохицуулагдсан төрөл зүйлийг экспортлох асуудалд зарим зөрөлдөөнтэй мэдээлэл бичигдсэн байдаг. Бид дээрхи хүснэгтийг хийхийн тулд хэд хэдэн мэдээ материал дээр (UNEP-WCMC CITES худалдааны мэдээллийн сан) тулгуурласан болно. Уг хүснэгтээр зөвхөн экспортлосон мэдээ олдож байсан төрөл зүйлийг харуулсан.

Монгол улс Зэрлэг амьтан, ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах конвенцийн гишүүн болсноор ан амьтныг хамгаалах асуудал болон ан амьтны менежмент

¹⁵ - CITES-ийн 1-р хавсралтанд багтаадаг зүйлүүдийн тайлбар харах

¹⁶ - CITES-ийн 2-р хавсралтанд багтаадаг зүйлүүдийн тайлбар харах

¹⁷ - Энэ тооны 28 нь аргаль хонины олзворын тоо, 16 нь хээрээс олдсон аргаль хонины толгойн ясны тоо юм. Монголын Засгийн газар 1998 онд хээрээс олдсон аргаль хонины толгой экспортлохыг хориглосон.

ялангуяа идлэг шонхорын худалдаанд ихээхэн ач холбогдолтой болсон. Уг конвенцийн 2-р хавсралтад орсон 10 зүйлийн шонхор шувуу Монгол оронд бий. Шонхор шувууны хууль бус экспорт хийх оролдлогууд их тохиолддог. Шонхор шувууны хууль бус экспортын 7 тохиолдол илэрсэн бөгөөд нийт 43 идлэг шонхорыг сулласан. Гадагш зөвшөөрөлгүйгээр 4 идлэг шонхорыг гаргахыг завдсан нэгэн гадаадын иргэнийг Сингапураас баривчилсан. Өөр гадаадын 2 иргэн 12 идлэг шонхорыг машинаар Монголоос авч гарахыг оролдсон байна. Тэднийг Оросын Тувагийн гаалийн ажилтнууд баривчилжээ. Хууль бус экспорт ихээр гарах аюулыг илрүүлж байгаа нь Конвенцид нэгдэн орсон талуудын хамтын ажиллагааны үр дүн юм.

Гэвч Монгол улс уг конвенцийг хэрэгжүүлэх зохицуулалт болон конвенцийн нөхцлийг зөрчиж байна. Уг конвенцийн 2-р хавсралтын төрөл зүйлийн худалдааны тоо хэмжээг тухайн улсын шинжлэх ухааны байгууллага бие даан шийдэх ёстой гэж онцгойлон шаарддаг. Гэтэл Монгол улсын төрийн захиргааны төв байгууллага болох БОЯ худалдааны тоо хэмжээтэй холбоотой маргааныг шийдвэрлэх эрхийг өөртөө олгосон бөгөөд зарим үед тоо хэмжээг хэтрүүлдэг. Ингэснээр энэ зохицуулалт

нь шинжлэх ухааны байгууллагын эрхийг хууль бусаар эзэмшиж, конвенцийн нөхцлийг зөрчиж байгаа юм. Зэрлэг ан амьтны худалдааны судалгааг хийх явцад Шинжлэх ухааны академийн биологичид болон ан агнуурын компаниуд ойрын жилүүдэд тоо хэмжээг санал болгосон хэмжээнээс бараг 2 дахин давж байгаа гэж санаа зовдогоо илэрхийлж байсан.

Үүнээс гадна Монгол улс уг конвенцийн 3-р хавсралтын дагуу авч болох арга хэмжээ, үүнээс гарах давуу талыг ашиглаж чадахгүй байсаар байна. Энэхүү хавсралтаар гишүүн орнууд үндэсний хэмжээнд тоо толгой нь цөөрч байгаа төрөл зүйлийг жагсааж, эдгээр төрөл зүйлүүдэд хязгаарлалт тавьсан тухай худалдааны статусын талаар анхааруулгыг бусад орнуудад өгөх эрхтэй байдаг байна. Хэдийгээр уг конвенци дотоодын ил худалдаа буюу хуулийг зохицуулахгүй ч 2-р хавсралтын төрөл зүйлийг худалдаалахад экспортын зөвшөөрөл шаарддаг учраас гишүүн орнууд уг жагсаалтад орсон төрөл зүйлийг олон улсын зах зээлд худалдаалахдаа конвенцийн хоригийг сайтар харах ёстой. 3-р хавсралтын жагсаалтанд CITES-д ороогүй бөгөөд Монголын улаан ном буюу “Амьтны аймгийн тухай” хуульд “ховор” болон “нэн ховор” гэж ангилсан төрөл зүйлүүдээс оруулж болох юм. Үүнд янгир ямаа,

шивэр молцог хандгай, уссурын молцог хандгай, хар сүүлтий, зэрлэг гахай, дагуурын зараа, алтайн хойлог болон тул загас зэрэг ордог байна. Мөн 3-р хавсралтыг олон улсын худалдааны шууд нөлөөгөөр тоо толгой нь огцом буурч байгаа төрөл зүйлийн худалдааг хянахад бас ашиглаж болно. Энэ жагсаалтад монгол болон алтайн тарвага, саарал чоно, хярс үнэг болон шар үнэг орж болох юм.

Угалз. Фото: Др. Рич Рыдинг

Трофи агнуурын зохицуулалт

Трофи ан агнуур нь Монголын хуулийн дагуу “тусгай зориулалтын” агнуурын ангилалд ордог. Үүнээс гадна трофи агнуурт судалгаа шинжилгээ ба соёлын зорилгоор агнах төрөл зүйлийн агналт орно. Трофи ан агнуур нь Монголын зэрлэг ан амьтны менежментэд чухал боломж болдог. Үүнийг үр дүнтэй удирдан зохицуулах нь тухайн төрөл зүйл болон бусад зэрлэг ан амьтны менежментийг дэмжих бололцоотой. Монгол улс янгир ямаа, зэрлэг гахай, халиун буга, хүрэн баавгай, шивэр хандгай, бор гөрөөс болон дэлхийн хамгийн том салмонид болох тул загас (*Hucho taimen*), дэлхийн хамгийн том зэрлэг хонь буюу Алтайн аргаль зэрэг хэд хэдэн тусгай зориулалтын ан амьтантай азтай орон билээ. Мэдээж авилгалаас урьдчилан сэргийлэх гэж тусгай зориулалтын ангийн шийдвэрийг Засгийн газрын түвшинд гаргадаг.

Трофи ан агнуурын системийн дутагдалтай талууд нь 3 үндсэн зүйлээс үүсэлтэй: тухайн төрөл зүйлд тодорхой менежмент байхгүй; судалгаа, мониторинг, хууль хэрэгжилтийн үйл ажиллагаа явуулах санхүүжилт хангалтгүй; орон нутаг, олон нийтийн дэмжлэг туслалцаа байхгүй. БОЯ бараг бүх трофи агнуурын амьтад (зарим нь тусгай зориулалтын биш амьтад, жишээ нь хярс үнэг)-ыг агнах зөвшөөрлийн төлбөрийг тогтоосон мөртлөө эдгээр амьтдад менежментийн төлөвлөгөө одоо хүртэл байхгүй. Зөвшөөрлийн үнийн хувьд 25000 ам.доллараас 100 ам.доллар хүртэл янз бүр бөгөөд нийт орлого 2 сая ам.доллар хүрдэг байна. Гэвч ийм их хэмжээний төлбөр авдаг ч гэсэн төлөвлөсөн төсөв нь хүрэлцээгүйгээс болж популяцийн судалгааг хангалттай сайн цаг тухай бүрд явуулах боломжгүй болгож байгаа нь одоо хэр хэвээр байна. Эцэст нь хуулиар трофи ан агнуураас олсон орлогоос нөөцийг хамгаалахад зарцуулна гэж заасан хэдий ч одоогийн байдлаас харахад орон нутгийн ард иргэдийг нөөцийг хамгаалахад оролцох болон орлогоос ашиг хүртэх боломжид саад болж байна. (Amgalanbaatar et al. 2002, Wingard and Erdene-Ochir 2004). Энэ нь орон нутгийн зарим удирдлагууд өөрийн нутаг дэвсгэртээ трофи ан хийхийг багасгахаар хөөцөлдөхөд хүргэж байна (Amgalanbaatar et al. 2002).

2002 онд төсвийн байгууллагын удирдлагын санхүүжилтийн шийдвэр гарахаас өмнө трофи анчдын төлсөн төлбөр 3 газар очдог байжээ: улсын төсөв; сумын төсөв; байгаль хамгаалах сан. Агнуурын нөөц ашигласны төлбөр, ан амьтан агнах, барих зөвшөөрлийн хураамжийн тухай хуулиар бол нөөцийг ашигласны төлбөр трофи ан амьтны өнөөгийн зах зээлийн ханшны 60-70% -иар тогтоосон. Лицензний хураамж амьтны зах зээлийн үнэ ханшийн 20-30% -тай тэнцүү байв. Мөн хуулиар нөөцийг ашигласны төлбөрийн 10%-ийг байгаль хамгаалах санд оруулах ёстой. 2000 онд байгалийн нөөцийг хамгаалах зорилгоор нөөцийг ашигласны төлбөрийн буцаан зарцуулах тухай шинэ хуулиар энэ хувь 50% болтлоо өссөн. Улсад өгөх төлбөрөөс илүү гарсан мөнгө ангийн компанид очдог ба үүгээр ангаа явуулдаг байна.

Аргалийн бизнес маш ашигтай учраас Монголд аргаль хонины агнуурын лицензтэй компаниудын тоо 1993 оноос хойш 14 дахин өссөн¹⁸. Тэдгээр компаниудын ихэнх нь ан хийх туршлага байхгүй (тухайлбал 2002 онд 70 аргаль хонины лиценз олгосны ердөө 12-ийг өмнө нь ан хийж байсан компанид өгчээ) бөгөөд бусад компаниуд түргэн ашиг олохын тулд илүү туршлагатай компаниудад дахин зарж, дамлан худалдаалах лиценз эзэмшдэг байна (Anonymous 2002, Kherlen 2002). Энэ үйл ажиллагаа трофи ангийн лицензийг шилжүүлэхгүй байх ба ан агнуурын мэргэжлийн компаниудыг сонгох шалгуурт хязгаарлалт оруулах хэрэгтэйг харуулж байна. Мөн эдийн засгийн энэ зөрүүтэй байдлыг арилгахын тулд лицензийн хураамжийн хэмжээг дахин үнэлэх хэрэгтэй байна.

Трофи ан агнуур ихээр хийгддэг газар нутагт энэ төрлийн ан орон нутгийн эсэргүүцэлтэй тулгарч байна. Трофи ан агнуур орон нутгийн зэрлэг ан амьтны популяцид нөлөөлж, нөгөөтэйгүүр сумын захиргаанд ямар нэгэн санхүүгийн дэмжлэг туслалцаа өгөхгүй байгаагаас энэ эсэргүүцэл үүсч байгаа юм. Асуудал нь олон талтай боловч түүнийг товчлон дурдвал 1. орон нутагт хүртэх санхүүгийн үр ашиг бага, 2. ан агнуурын компаниуд хууль бус үйл ажиллагаа

¹⁸ - 1993 онд 3 компани аргаль агнах зөвшөөрөл авч байсан бол 1999 онд 25 компани өргөдөл өгч 18 нь авсан байна. 2002 онд 112 өргөдөл ирснээс 43 компани зөвшөөрөл авчээ (Kherlen 2002).

явуулдаг (тухайлбал ан хийхийн тулд тусгай хамгаалалттай газар нутгаас ан амьтдыг үргээн гаргадаг) 3. төсвийн практик нь орон нутгийн ард иргэдийг нөөцийн ашиглалтаас хүртэхэд саад болдог гэх зэрэг гол бэрхшээлүүд тулгарч байна.

Статусын зохицуулалт буюу хамгаалах арга хэмжээ

Монгол улсын ховор болон нэн ховордсон амьтны аймгийг хамгаалахыг зохицуулсан (2004 оны байдлаар) дангаараа зориулагдсан ганц л хууль байна. Урдах хуулийн адил “Амьтны аймгийн тухай” хуулинд “нэн ховор” төрөл зүйлийн жагсаалт ордог бөгөөд Засгийн газрын тогтоолоор “ховор” төрөл зүйлийн жагсаалтыг баталдаг. Нэг алдаатай зүйл нь жагсаалтад ороогүй бусад төрөл зүйлийг “элбэг” гэж үздэг. Мөн “нэн ховор” ба “ховор” төрөл зүйлийн жагсаалт илүү уян хатан, шинжлэх ухааны үндэслэлтэй өөрчлөгдөж байх шаардлагатай байхад дээрх зарчмын дагуу ийм боломжгүй байна. Тухайн төрөл зүйлийн статусыг шинжлэх ухааны үүднээс тодорхойлох хууль ёсны дүрэм журам, зөвлөмж байдаггүй. Эцсийн дүнд төрөл зүйлийг жагсаалтанд оруулах шийдвэр Монгол улсын Их хурлаас гардаг бөгөөд энэ асуудал бүхэлдээ шинжлэх ухааны үндэслэлтэй байх ёстой ч улс төрийн шийдвэрээр сонгодог байна.

“Ан агнуурын тухай” хууль амьтны ашиглалтад харьцангуй их анхаарал тавьдаг бөгөөд цаашлаад агнуураас гадна ялангуяа ан амьтдын байршил нутгийг хамгаалах асуудлыг шаарддаг. Гэвч уг хуульд хамгаалах зорилтуудаа хэрхэн хэрэгжүүлэх вэ гэдэг талаар тодорхой заагаагүй байдаг. Зөвхөн үйл ажиллагаанууд байршил нутагт сөргөөр нөлөөлөх буюу төрөл зүйлд хохирол учруулахгүй байх ёстой гэж заасан. Орон нутгийн засаг захиргаа хуулийг хэрэгжүүлэх ажлыг санхүүжүүлэх үүрэг хүлээх боловч энэ үйл ажиллагааг бодитой болгоход шаардагдах ур чадвар, хөрөнгө санхүүгийн хувьд дутагдалтай байдаг.

Орон нутгийн олон нийтийн оролцоотой зэрлэг ан амьтны менежмент

Олон нийтийн оролцоотой байгалийн нөөцийн менежмент бол орон нутгийн ард иргэдийн амьдрал тухайн байгалийн нөөцөөс шууд хамааралтай бөгөөд байгалийн нөөцийн урт хугацааны менежментийг явуулахад чиглэсэн бас уян хатан, өөрчлөгдөх ойлголт юм. Олон нийтийн оролцоотой байгалийн нөөцийн менежмент нь тухайн нутгийн хүмүүсийн байгалийн нөөцийн менежментэд оролцох болон түүнээс гарах үр ашгийг хүртэх үйл ажиллагааны процессууд ба механизмуудыг тодорхойлоход оршино. Гэвч “Оролцоо” ба “олон нийт” гэсэн ойлголтууд нь соёл заншлын, газар нутгийн болон байгалийн нөөцийн онцлогоос шалтгаалсан байдаг болохоор яг иймэрхүү хэлбэрээр энэ арга хэмжээг явуулах нь амжилтанд хүргэнэ гэсэн боломжгүй байдаг.

Ингээд олон нийтийн оролцоотой байгалийн нөөцийн менежментийн хөтөлбөрийг боловсруулж хэрэгжүүлж байгаа туршлагаадаас суралцаж байгаа нь энэ ойлголтыг боловсронгуй болгоход тус дөхөмтэй байна. Өргөн утгаар ангилбал 1) бодлого боловсруулах болон шийдвэр гаргах үйл явцад ард иргэдийн бодит оролцоо; 2) олон нийтийн зохион байгуулалтын бүтэц, дотоод ажил, эрхийг оновчтой тогтоох; 3) олон нийт байгалийн нөөцийг ашиглах цогц тодорхой эрхийг хангасан байх; 4) хариуцсан байгууллага бүтэц ба төлөвлөлтийн шаардлага; 5) байгалийн нөөцийн зохистой ашиглалтыг дэмжих; ба 6) эрх үүрэг болон маргааныг байгууллага дотроо болон бусад харьцах талууд - хувийн сектор болон засгийн газар зөв шударга, үр дүнтэй хэрэгжүүлэх, шийдвэрлэх зэрэг асуудал орно.

Хөдөө орон нутагт амьдарч буй хүмүүс Монгол орны зэрлэг ан амьтны нөөцөөс шууд болон шууд бус замаар хамааралтай байдаг ба зэрлэг ан амьтны менежмент болон нөөцийг хамгаалах амжилтад чухал нөлөө үзүүлж чадах билээ. Энэ хэрэгцээг мэдэрч Монгол улсын Засгийн газар орон нутгийн ард иргэдийг зэрлэг ан амьтны нөөцийг хамгаалах, Монгол орны байгалийн нөөцийн менежментэд татан оролцуулах талаар дүрэм журмыг аль хэдийнэ боловсруулж

эхлээд байна. 2005 оны намар хүртэл хуулийн төслүүд гол төлөв ойн аж ахуйд чиглэж байсан боловч Байгаль орчныг хамгаалах хуульд нэмэлт өөрчлөлт орсноор байгалийн бусад нөөцийг оруулахын тулд хуулийн концепцийг өргөжүүлж байна. Харамсалтай нь олон нийтийн оролцоотой байгалийн нөөцийн тогтвортой менежментийг сайжруулахад оролцсон хуулийн мэргэжилтнүүд маш цөөхөн хэвээр байна. Мөн үндэсний хэмжээнд томилогдсон байгууллага хараахан байхгүй.

Өнөөдөр Монголын улсын орон нутгийн иргэд нөхөрлөл, бүлгүүдийг байгуулах, байгалийн нөөцийг ашиглах эрхтэй боловч энэ процессийг хэрэгжүүлэхэд нэмэлт зохицуулалтын ажил шаардлагатай байна. Үүнд:

Нэгдүгээрт, орон нутгийн иргэдийн бүлгүүд (жишээ нь нөхөрлөлүүд) нь хуулийн этгээд гэсэн эрх зүйн статустай болох хэрэгтэй байна. Байгаль хамгаалах хуулийн нэмэлт өөрчлөлтүүд болон Иргэний хуулийн 481-р заалтанд орон нутгийн иргэдийн бүлгүүд нь бүртгүүлэх шаардлагагүй гэж заасан байдаг. Иймд албан ёсны бүртгэлгүй бол нөхөрлөлүүд нь хуулийн этгээд болж чадахгүй юм. Ингээд байгалийн нөөц баялгаас хувь хүний жишгээр ашиглалт явуулахаас байгууллагын гэж ашиглалт явуулах, банкны данс нээх, хамтын өмчлөл үүсгэх, гэрээ хэлэлцээр хийх, шилжүүлэг хийх боломжгүй байна.

Энэ байдал нь хүмүүсийг хамтарч биш бие даан үйл ажиллагаа явуулахад хүргэж байгаагаас гадна зарим хүн нөхөрлөлийн дотор маргаан үүсгэж үүнийг шийдвэрлэхэд хуулиар заасан заалтууд ховор учраас бүх гишүүдэд хүндрэл учруулах тохиолдол гардаг байна. Жишээлбэл, нөхөрлөлийн нэг гишүүн хамтын өмчөөсөө гуравдагч хүнд зарахад, энэ хүний худалдаж авч байгаа өмч нь хамтын өмч гэдгийг мэдэхийн аргагүй юм. Хэрвээ зарж байгаа хүн л мэдээлээгүй бол худалдан авсан хүн хуулиар ямарч буруу үйлдэл хийгээгүй тул нөхөрлөлийн гишүүд энэ маргаантай асуудлаа эд хөрөнгө зарсан гишүүнтэйгээ ярилцаж шийдвэрлэхээс өөр аргагүй байна. Хэрвээ зарсан эд хөрөнгө ховор эсвэл зарсан гишүүнээрээ нөхөн төлүүлж чадахгүй тохиолдолд асуудал хүндрэлтэй болох талтай.

Хоёрдугаарт Монгол улс өнөө хир олон

нийтэд хэрэгцээтэй мэдээллийг цаг тухайд нь хангалттай олж авах, засгийн газрын хуралдаанд ажиглагчаар оролцох, бодлого боловсруулах, шийдвэр гаргах үйл явцад бүрэн оролцуулах оролцооны ерөнхий бүдүүвчийг боловсруулах хэрэгтэй байна. Тэдэнд эдгээр эрхийн зарим нь байгаа боловч энэ нь зөвхөн нэр төдий байгаагаас практик дээр байхгүй байна.

Гуравдугаарт байгалийн нөөцийг хуулийн дагуу ашиглах боломжийг эрх зүйн баталгаатай болгох хэрэгтэй. Эзэмших эрх олгох нь ашиглалтын зөрчлийг бий болгож, жишээ нь бэлчээр, уурхай зэрэг хоорондоо зөрчилтэй үйл ажиллагаанууд болох юм гэдгээс урьдчилан сэргийлэх нь зүйтэй. Газар эзэмших эрхээс зөвхөн уул уурхай болон газрын тосны концессын зөвшөөрлүүд нь баталгаатай байна

Хууль хэрэгжүүлэх

Хууль хэрэгжүүлэх явдал нь Монгол орны зэрлэг ан амьтны тоог ихээр бууруулж буй зохисгүй болон хууль бус ан агнуурт хяналт тавих хамгийн чухал хүчин зүйл юм. Өнөөдөр энэ нөхцөл байдалд хяналт тавих хяналтын ажилтнуудын чадавх сул байна. Орон нутагт ажиллах хүч дутмаг, цалин бага, тоног төхөөрөмж хангалтгүй байна. Монголын тусгай хамгаалалттай олон газар нутгийн хэдэн мянган хавтгай дөрвөлжин км газар нутгийг хариуцах байгаль хамгаалагч цөөн байна. Энэ нь тэднийг өөрсдийн цалингаасаа (сард 37 ам.доллар хүрэхтэй үгүйтэй) машиндаа бензин хийхийг шаардана. Байгаль хамгаалагч машинтай байна гэж бодъё. Тэгвэл өнөөдрийн бензин шатахууны үнэ ханшаар тэр хүн бүх цалингаа зарцуулаад сард ердөө 200 км хүрэхгүй газар явна. Зэрлэг ан амьтны хууль хэрэгжүүлэх бусад төрийн байгууллагууд ч мөн л санхүүжилт, техник тоног төхөөрөмж дутагдалтай. Хууль хэрэгжүүлэх асуудал нь олон улсын худалдаа, хилийн эргүүл хамгаалалт, нисэх буудлын боловсон хүчний биологийн төрөл зүйлийн хил дамнасан худалдааг хянах чадвар зэргээс хамаарах боловч одоогоор үр дүн багатай байна.

Хуулийн хяналт, хэрэгжилтийг илүү сайн болгоход хангалттай сайн томилгоо, сургалт, ажилтнуудын нийгмийн хангамжийг шаардана. Энэ нь эргээд санхүүгийн нэмэлт хөрөнгө оруулалт шаардана. Гэхдээ энэ асуудалд зориулан

зарцуулах ёстой хууль ёсны тусгай зориулалтын ангаас орсон санхүүжилтийн хэсэг байгаа гэж тооцож болно. Жишээ нь жил бүр дан ганц аргаль хонины тусгай зориулалтын ангаас хэдэн зуун мянган доллар олдог. Энэ тухай хуулинд заасан мөртлөө энэ мөнгийг зэрлэг ан амьтны хуулийг хэрэгжүүлэхэд зарцуулдаггүй. Зөвхөн нэг толгой аргаль хонины агнуураас олох орлогыг тус улсын аргаль хонь хамгаалах үйл ажиллагаа болон (бүх зэрлэг ан амьтны менежментийг хийх) жил бүрийн семинарыг санхүүжүүлж болох юм. Идлэг шонхороос олох орлого нь БОЯ-ны нийт төсвийн хагастай тэнцдэг. Тэгвэл түүний 10%-ийг зарцуулвал тоног төхөөрөмж, сургалт, орон даяар хулгайн антай тэмцэх нэгжийг ажиллуулахад хангалттай. Монгол анчдаас (жишээ нь тарваганы ан хийдэг хүмүүс) бага хэмжээний хураамж авч Монголын зэрлэг ан амьтны менежмент хийхэд шаардлагатай орлогыг бий болгох бололцоотой. Зэрлэг ан амьтнаас олсон зарим мөнгийг мониторинг судалгаа хийх ажилд зарцуулах ёстой. Ингэснээр гарах үр дүн нь улсын хэмжээнд зэрлэг ан амьтны найдвартай, тогтвортой менежментийг бий болгож чадна

Монголын байгаль орчны ихэнх хуулиудад байдаг нийтлэг дутагдалтай зүйл бол хулгайн анд ногдуулах торгууль шийтгэл бага байдаг явдал юм. Торгууль хэрэглэснээр 1) тухайн зан үйлийг илрүүлэх, 2) учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх зэрэг болно. Ан агнуурын хууль тогтоомжийг зөрчсөн Монголын иргэний шийтгэл ч хэрэгждэггүй.

Эхний бэрхшээлтэй асуудал нь хуулинд тогтоосон торгуулийн хэмжээ юм. Энэ нь хууль эрх зүйн асуудал учраас бүх торгуулийг хуулиар тогтоосон (ихэнх хуулиуд 10 жилийн өмнө) бөгөөд торгуулийн хэмжээг тохируулан зохицуулах механизм буюу инфляцийн индексийн заалт хуулинд байхгүй. Энэ нь торгууль болон нөхөн төлбөрийн үнэ цэнэ ихээр алдагдахад хүргэж байна. Зарим хуулинд оруулсан нэмэлт өөрчлөлтөөр торгуулийн хэмжээг нэмсэн ч тогтоосон торгуулийн хэмжээг маш олон жил хэрэглэсэн учраас зах зээлийн хандлагыг дагах боломжгүй болгож байна.

Торгуулийг инфляциар индексжүүлсэн ч учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэхэд хангалтгүй хэмжээ байсан. “Ан агнуурын

Үйлдвэрлэлийн зориулалтаар цагаан зээр агнагч ангаа бахархалтайгаар харуулж байгаа нь. Зургийг 1999 онд авсан. Энэ үеэс хойш Монголын Засгийн газар цагаан зээрийг үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнахыг хориглосон. Фото: Хенри Микс

тухай” хуульд захиргааны хамгийн төвөгтэй шийтгэлийг багтаасан боловч хангалттай торгуулийн хэмжээг тогтоож чадаагүй л байна. Маш олон агнуурын амьтад өндөр үнэтэй хэдий ч “Ан агнуурын тухай” хуулиар зарим хэлбэрийн хулгайн анд 1000 төгрөгөөс ч (1 ам.доллараас бага) бага торгууль ногдуулдаг. Ихэнх торгууль нь хууль зөрчигчдэд 10-20 ам.долларын торгууль төлүүлдэг (эрүүгийн шийтгэл хүлээлгэх ховор амьтны хулгайн анд хамаарахгүй¹⁹).

¹⁹ - “Амьтны аймгийн тухай” хууль нь ховор амьтад нь тусгай зөвшөөрлөөс өөр зорилгоор агнахыг хориотой заасан. Энэ жагсаалт нь агнуурын ховор амьтад гэж “Ан агнуурын тухай” хуульд ангилсан жагсаалтаас өөр юм. Жишээ нь, аргаль хонь. Эхний тохиолдолд хууль бусаар агнасан бол 20000-50000 төгрөгөөр (20-50 ам.доллар хүрэхгүйтэй), харин дараахь тохиолдолд эрүүгийн хариуцлага хүлээх заалттай.

Үүнээс гадна торгуулийн хэмжээ хууль зөрчсөн байдлаасаа шалтгаалан хэлбэлздэг. Торгуулийн дээд хэмжээ бага зэрэг үр дүнтэй байдаг бол харин доод хэмжээ нь хэтэрхий бага байна. Хүрэн баавгайг (хар зах дээр 1300 гаруй ам.долларын үнэтэй) хулгайгаар агнасан хүнийг 10 ам.доллараар торгосны үр дүн нь үнэхээр хачирхалтай байх юм. Түүнчлэн ямар ч хуулинд торгуулийн дээд хэмжээг хэзээ хэрэглэх талаар заагаагүй байдаг ба байцаагч, байгаль хамгаалагчдын шийдвэр дээр үндэслэгддэг байна.

Анхаарч үзэх шаардлагатай өөр нэгэн зүйл нь иргэн, аж ахуйн нэгж эсвэл төрийн албан хаагч гээд хууль зөрчигчийн статусаас хамаараад янз бүрийн торгуулийг ногдуулдаг. Хууль бус худалдааны үйл ажиллагаанд хамааралтай торгуулийг ногдуулахад хуулиар хувь хүн болон аж ахуйн нэгж гэдгийг хооронд нь ялгаж заагладаг хэвээр байна. Хувь хүний албан тушаал орлогын хэмжээнээс шалтгаалахгүйгээр торгуулийн хэмжээ адил байх ёстой.

5. Хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны зөвлөмжүүд

Монгол улс шинэ үндсэн хуулиндаа 1991 онд зэрлэг ан амьтныг Монгол улсын өмч ба нийт ард түмний баялаг хэмээн тунхагласан юм. Энэ үндсэн хууль нь байгаль орчны менежментийн засаг захиргааны суурь үндэс бий болгон Байгаль Орчны Яамаар удирдуулсан. Энэ яамны санхүүжилт бага, мэргэжлийн боловсон хүчин цөөн байгаагаас менежментийн зохион байгуулалт дутагдалтай хэвээр байна. Бодит амьдрал дээр Монголын зэрлэг ан амьтны хамгаалалт бага байна. 1989 онд байгуулагдсан БОЯ зэрлэг ан амьтны менежментийг хариуцах ямар нэгэн агентлагийг хэзээ ч байгуулж байгаагүй юм. Оронд нь Монгол улсын зэрлэг ан амьтны тухай хуулиудаар орон нутгийн захиргаадад удирдан зохицуулах эрх олгосон. Гэвч орон нутгийн захиргаадад зориулж зэрлэг ан амьтдын менежментийг үр дүнтэй хийж хэрэгжүүлэх ямар нэгэн сүргэлт зохион байгуулдаггүй, ямар ч санхүүжилт байдаггүй. Нийт нутаг хараа хяналтгүй энэ байдлыг анчид ашиглаж ан ихээр хийдэг бөгөөд малын тоо толгойгоо өсгөж санхүүгийн байдлаа дээшлүүлэх, эсвэл зүгээр л сонирхлын маягаар ан хийдэг байна. Хөрш орнууд ялангуяа Хятадын худалдаа наймаа эрхлэгчид зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнүүдийг хүлээн авагч нь болоод байна. Тэд жил бүр сая сая ан амьтны түүхий эд худалдан авч, их хэмжээний ашиг олж байна.

Удирдлага зохицуулалтын талаар ярилцах зорилгоор уг төсөл 2005 оны 8-р сарын 17-19 ны өдрүүдэд Улаанбаатар хотноо “Монголын зэрлэг ан амьтны худалдаа” гэсэн сэдвээр оролцогч

талуудын семинарыг зохион байгуулсан юм. Тус 3 өдрийн семинарт 120 гаруй хүмүүс оролцсон бөгөөд үүнд Монгол улсад зэрлэг ан амьтны талаар хууль тогтоомжийн болон удирдлага зохицуулалтын байгууллагыг төлөөлж буй 4 яамдын ажилтнууд, хурлыг сонирхсон үндэсний болон олон улсын төрийн бус байгууллагууд, ангийн болон жуулчны компаний төлөөлөл, амьтны аймгийн нөөцийн мэргэжилтнүүд, болон олон улсын шинжээчид оролцсон юм. Үр дүнгийн талаар олон илтгэл тавигдсаны зэрэгцээ бага хуралд оролцогсдод хэлэлцүүлэх үүднээс биологичид болон удирдлага зохицуулалтын мэргэжилтнүүд санал бодлоо хэлсэн юм. Бага хурлын үеэр хэлэлцсэн асуудлууд нь дараахь 5 чиглэлд чиглэсэн юм: олон улсын худалдаа, дотоодын худалдаа, ан агнуурын менежмент ба хяналт шалгалт трофи болон спорт ан авлалтын менежмент; олон нийтийн оролцоо, байдал.

Энэ семинараас гарсан томоохон үр дүн нь зэрлэг ан амьтдын худалдаа зөвхөн нэн ховор төрөл зүйлд төдийгүй Монгол орны бусад хэд хэдэн төрөл зүйлд ноцтой нөлөө үзүүлж байгааг, мөн ямар нэгэн хараа хяналтгүй худалдааг зогсоох, биологийн төрөл зүйл цаашид үргэлжлэн хомсдохоос урьдчилан сэргийлэхийн тулд нэн даруй, цогц арга хэмжээ авах шаардлагатай байгааг бүгд хүлээн зөвшөөрсөн явдал юм. Бага хуралд оролцогсод хууль, менежментийн бүтэц, хэрэгжүүлэх практик, хянах чадавхи зэрэгт нилээд хэдэн зөрчил байгаа нь Монгол орны зэрлэг ан амьтны нөөцийг сүүлийн 10 гаруй жилд хэтрүүлэн ашиглахад хүргэж байгаа юм гэж тэмдэглэсэн.

Тэдгээрийн заримаас нь дурдвал:

1. Зөвхөн зэрлэг ан амьтны худалдаанд чиглэсэн ямар нэгэн хууль эрх зүй дутмаг
2. Зэрлэг ан амьтны агнуурын хэмжээг шинжлэх ухааны үндэслэлгүй тогтоодог,
3. Ан агнуурын болон худалдааны одоогийн хориг хязгаарыг хэрэгжүүлэх сургалт, чадавхи хангалтгүй,
4. Холбогдох хууль дүрмэнд эдийн засгийн урамшуулал ба эдийн засгийн торгууль шийтгэлийг хангалтгүй ашигладаг
5. Нөөцийн ашиглалтын орлогоос зэрлэг амьтныг хамгаалахад хөрөнгө зарцуулахгүй байна
6. Олон нийтийн үр дүнтэй оролцоог хангах хөшүүрэг болон эрх зүйн үндэс дутагдалтай
7. Ангийн болон зэрлэг ан амьтдын нөөцийн талаар системтэй мэдлэг хомс
8. Агентлаг хоорондын хамтын ажиллагаа дутагдалтай, хууль хяналтын талаархи мэдээлээ солилцдоггүй
9. Менежментийн бүх шатанд авилгал байдаг гэх зэрэг зөрчлийг ярьж байлаа.

Эдгээр гол сэдвүүдээс гадна бага хурлын ажлын хэсгүүд уялдсан ба салбаруудад түшиглэсэн ерөнхий болон тодорхой салбарт зориулсан зөвлөмжүүдийг боловсруулсан бөгөөд үүнийг энэ хэсэгт тоймлон оруулсан болно. Хэрэгжих боломжийг харгалзан үзэж зөвлөмжүүдийг эн тэргүүнд гэж ангилсан хэрэгжүүлэгч байгууллагуудыг бас дурьдсан болно. Үнэндээ гол хэрэгжүүлэх үүрэг хариуцлагыг Монгол улсын Засгийн газар ба нийт хүмүүс хариуцах ёстой юм. Зэрлэг ан амьтны худалдааны менежментийг сайжруулах гол байгууллагууд нь:

1. Монголын Шинжлэх ухааны академи - төрөл зүйлүүд ан агнуурын тоог шинжлэх ухааны үндэслэлтэй тогтоохоос гадна популяцийн тогтмол болон үнэн зөв мониторинг судалгаа хийх;
2. Байгаль орчны яам – шаардлагатай хууль эрх зүй, дүрэм журмын механизм, үндэсний болон орон нутгийн хэмжээнд менежментийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх протоколыг боловсруулахад гол үүрэг гүйцэтгэх;

3. Улсын Мэргэжлийн хяналтын газар – Хуулийг эхний шатанд сахиулах хариуцлагыг үүрэх, бусад байгууллагуудтай давхацсан ажлуудаа зохицуулах;
4. Хил Хамгаалах Ерөнхий Газар - тус улсын хилийн худалдаанд мониторинг ба хяналт хийх;
5. Гаалийн ерөнхий газар – хууль бус худалдааг илрүүлэх шинэ аргачлал боловсруулах, Хятад болон Орос улстай хилийн үр дүнтэй хамтын ажиллагааг тогтоох;
6. Цагдаагийн ерөнхий газар – тус улсад орж ирж буй буу зэвсгийн талаар хяналт тавих, хөдөө орон нутагт холбогдох хууль сахиулах.

Эдгээр зөвлөмжүүд нь дараахь 6 хэсэгт хуваагдан орсон: 1. Ерөнхий зөвлөмжүүд, 2. Олон улсын худалдааны зохицуулалт, 3. Дотоодын худалдааны зохицуулалт, 4. Ангийн зохицуулалт, 5. Спорт ангийн зохицуулалт, 6. Орон нутгийн иргэдийн оролцоотой менежмент. Хэсэг бүрийн дэд хэсгүүдийн нэн тэргүүн хэрэгжих шаардлагаас шалтгаалж ойрын, хэтийн, хууль дүрмийн өөрчлөлтийн зорилгууд гэж ангилсан.

Эдгээр зөвлөмжүүдийг бэлтгэж байхад зэрлэг ан амьтны менежментэд адилхан маш чухал үүрэг гүйцэтгэх хэсгүүдээс бүрддэг гэдэг нь тодорхой байлаа. Жишээлбэл, хэрвээ орон нутгийн хүмүүс байгалиа хамгаалах, хууль бус анг мэдээлэх зэрэг сонирхол байхгүй бол мэдээлэл сурталчилгааны ажил үр дүн муутай байх, Зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүний нэмүү өртгийг боловсруулахад хуулийн хэрэгжилт, мониторингийг хамтруулахгүй бол энэ хулгайн анг өөгшүүлсэн асуудал болох талтай, системтэй судалгаа шинжилгээний ажил сайн явагдсан ч бодлого зохицуулалт хамтдаа хийгдэхгүй бол асуудал үр дүнд хүрэх нь бага байх болно. Ингээд бид нэн тэргүүнд шаардлагатай үйл ажиллагаануудыг тодруулахыг хичээснээс гадна дараахь зөвлөмжүүдийг бас дан ганцаар нь биш багцаар нь хэрэгжүүлэх нь зүйтэй болно. Мөн бүсийн болон олон улсын байгууллагуудын техник, санхүүгийн тусламжгүйгээр амжилтанд бас хүрэхгүй.

Ерөнхий зөвлөмжүүд

Монгол Улсын Засгийн газрын хувьд зэрлэг ан амьтны худалдааг хянах зорилтыг үр дүнтэй явуулахын тулд менежментийн ерөнхий хүрээнд хэд хэдэн дутагдал байгааг багасгахад чиглэх ёстой. Дараахь ерөнхий зөвлөмжүүдэд худалдааг хянах үүрэг хариуцлагыг Шинжлэх ухааны академи, Боловсрол соёл, шинжлэх ухааны яам, Цагдаагийн ерөнхий газар, Хулгайн антай тэмцэх хөдөлгөөнт нэгжүүд, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн байгаль хамгаалагч гэх зэрэг бусад гол байгууллагуудтай хамтран БОЯ, Гаалийн ерөнхий газар, Хил хамгаалах ерөнхий газар, Мэргэжлийн хяналтын газар хамтран хүлээнэ.

Зэрлэг ан амьтны менежментийн санхүүжилтийг сайжруулах

Энэ хэсгийн хэд хэдэн зөвлөмжүүд тусгай санхүүжилтгүйгээр амжилттай хэрэгжих боломжтой. Ингээд бид эдгээр санал зөвлөмжүүдээр эхэлж байна. Зарим зорилтууд нь байгаль хамгаалахад зориулан Байгаль орчны яамнаас зэрлэг ан амьтны худалдаанаас орох орлогод тулгуурласан санхүүжилт байна. Энэ санхүүжилтийг гаргаж авахын тулд хууль дүрмэнд өөрчлөлт оруулах зорилготой байна.

Ойрын зорилтууд:

Зэрлэг ан амьтны шаардлагатай санхүүжилтийг дүгнэн үзэх, зэрэглэх

Энэ байнгын үргэлжилж байх шаардлагатай зорилго нь ямар ч менежментийн зохицуулалтын нэг хэсэг болж явах ёстой. Хэрвээ бусад орнуудаас суралцах зүйл нь шалгуур болж байвал санхүүгийн тусламж үргэлж асуудал болж байна гэсэн үг бөгөөд ялангуяа агнуурын бус зүйлүүдийг анхаарах хэрэгтэй юм. Ингээд санхүүжилт үргэлж дутагдалтай байдаг тохиолдолд нэн ховор амьтад, трофи агнуурын амьтан, худалдаа болон ахуйн хэрэгцээний агналтаас болж цөөрч буй амьтад гэх мэтээр зэрэглэх хэрэгтэй байдаг.

БОЯ-ны төсөвт зэрлэг ан амьтны менежментэд зориулсан тусгай төсөв бий болгох:

Байгаль орчны яам нь хуульд зааснаар зэрлэг ан амьтны менежментэд санхүүжилт хийх

үүрэгтэй буюу санхүүгийн хамгийн гол эх үүсвэр болох ёстой байгууллага байтал энэ яамны төсвийн санд дээрх зориулалтаар санхүүжилт тусгагдаагүй нь шаардлагад нийцэхгүй байна. Санхүүжилтийн дутагдалтай байгаа ч асуудлыг энэ байгууллага дээр ярьж эхлэх нь зүйтэй юм. Дараахь хэсэгчилсэн төсвийг бүрдүүлэх шаардлагатай байна:

- Судалгаа, мониторинг (хуваарилсан санхүүжилт, нэн түрүүлж судлах төрөл зүйлээр ангилсан)
- Зэрлэг ан амьтны төслийн (агентлаг) удирдах газар (зохион байгуулалт, холбоо, тооцон бодох чадвар, төлбөр хураах, гэрээ хэлэлцээр гэх мэт)
- Судалгааны ажилтнуудыг хээрийн судалгаа хийхэд тээвэр, байр сууцаар хангах
- Зэрлэг ан амьтны төслийн (Агентлаг ба хууль сахиулах) ажилтнуудыг тоног төхөөрөмжөөр хангах
- Ажлын байраар хангах
- Тусгай үйл ажиллагаанууд (дэд бүтэц хөгжүүлэх, усны ай савын болон бэлчээрийг нөхөн сэргээх, ГМС, зураг зүй)

Нөөцийн ашиглалтаас буцааж зарцуулах асуудлыг шийдэх

Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрөөс нөхөн сэргээх ажилд буцаан зарцуулах хуулийн хэрэгжилтэд их хугацаа шаардах болно. Энэ зорилгод хүрэхийн тулд БОЯ төсвийн хүсэлт гаргах болон дотоодын санхүүгийн асуудлаа зохицуулах хэрэгтэй.

Бусад байгууллагуудад зэрлэг ан амьтны менежментийн санхүү бий болгох

Байгууллагууд нь жилийн санхүүгийн төлөвлөлтөд зэрлэг ан амьтны менежментэд зориулсан тусгай төсвийг гаргаж нэн шаардлагатай асуудлууд, үнийн жагсаалт, үйл ажиллагааг давхардуулахгүй байх, хуулиар шаардсан санхүүгийн үүсвэртэй нийцэж байгаа, өмнөх жилийн амжилт зэргийг тусгана.

Хэтийн зорилтууд:

Зэрлэг ан амьтны судалгаа мониторингийн систем бий болгох

Зэрлэг ан амьтны судалгааны төслүүдийн хэрэгжилтийг дүгнэх, түүнчлэн зорилгодоо хүрсэн эсэх, ямар хөрөнгө зарцуулсан, ямар

хэмжээтэй хөрөнгө оруулсан, удирдлагын систем хэр зэрэг сайн ажиллаж байгаа, үр дүнг сайжруулахад санхүүжилтийг хэрхэн нэмэгдүүлэх гэх мэт асуудлуудыг энд оруулах юм.

Хууль дүрмийг шинэчлэх зорилтууд:

Төсвийн байгууллагын удирдлага санхүүжилтийн хуулийг өөрчлөх:

Энэ хууль нь агнуурын болон худалдааны орлогыг байгаль хамгаалахад зарцуулах асуудлыг шийддэг гол чухал үүрэгтэй бөгөөд энэ хуулинд нэн тэргүүнд өөрчлөлт оруулах шаардлагатай байна. Энэ хуулинд улс даяар зохицуулах менежментийг тусгасан бөгөөд богино хугацааны дотор өөрчлөлт хийхэд хүндрэлтэй.

Системтэй мэдлэгийг сайжруулах

Бодлого боловсруулагчдын хувьд системтэй мэдлэг дутмаг байдгаас болж зэрлэг ан амьтны

Чоно - Монголын зүүн хязгаарт. Фото: К. Олсон

менежментийн тогтолцоог сайжруулах, хууль эрх зүйг шинэчлэхэд туслаж чаддаггүй. Монголд зэрлэг ан амьтны менежмент ялангуяа худалдааны талаархи системтэй мэдлэг тун хомс байна. Хэдий хэмжээний төрөл зүйл авласан тухай тооцоо ор байхгүй буюу эсвэл удирдлага зохицуулалтын шийдвэр гаргах зорилгоор популяцийн тооллогыг хааяа л нэг хийнэ. Тухайн аймгийн нутаг дэвсгэрт ан хийх тоо хэмжээг хүсэж буй орон нутгийн засаг дарга нар нь бараг л 20 жилийн өмнөх мэдээлэл дээр тулгуурладаг. Ан агнуурын тоо хэмжээ болон лицензийг олон тооны байгууллагууд бүртгэж тэмдэглэдэг мөртлөө төв удирдах байгууллагадаа тайлагнадаггүй учраас тэдгээрийг жил бүрээр нь хянах боломжгүй болдог. Хуулийн хэрэгжилтийн талаарх мэдээ нь нууц мэдээлэл гэж үздэг тул бусдад мэдээлдэггүй. 2005 оны 10-р сард болсон бага хурал Монголын биологийн төрөл зүйлийн мэдээллийн санг байгуулахаар болсон. Уг сангийн тусламжтай өнөөгийн нөхцөл байдлыг сайжруулах юм. Эдгээр хүчин чармайлтууд зарим нэгэн хэрэгцээ, шаардлагыг хангаж эхэлж байна гэдгийг мэдэрч, дараахь зөвлөмжүүд нь зэрлэг ан амьтны худалдааны талаарх олон улсын бага хуралд оролцогсдын тодорхойлсон “системтэй мэдлэгийг сайжруулахын” тулд зарим нэгэн шаардлагыг тодруулж өгч байгаа юм.

Ойрын зорилтууд:

Зэрлэг ан амьтны худалдааны мэдээллийн сан байгуулах:

Зэрлэг ан амьтны талаархи чухал мэдээг удирдлагын болон хууль сахиулах байгууллагууд үр дүнтэй цаг тухайд нь солилцож байхын тулд зэрлэг ан амьтдын мэдээллийн санг байгуулж, бүх төрөл зүйлийн анхдагч мэдээллийг төвлөрүүлэх ёстой. Уг мэдээллийн сан нь БОЯ-ны одоогийн ашиглаж буй Монгол Улсын байгаль орчны мэдээллийн сангийн нэг хэсэг байж болох бөгөөд улс, аймаг, сумын хэмжээнд ашиглагддаг байх шаардлагатай.

Зэрлэг ан амьтны оршин буй нутаг болон тархалтын зураглалыг шинэчлэх:

1970-аад онд агнуурын болон худалдааны чухал төрөл зүйлийн оршин буй нутаг болон тэдгээрийн тархалтын зураглалыг үйлджээ. Тэдгээр зураглал нь бага масштабээр

хийгдсэн учраас өөрчлөлтийг тэмдэглэх зорилгоор ашиглахад хэтэрхий жижиг юм. Сүүлийн 30 гаруй жилд ердөө хэдхэн л зураглалыг шинэчилжээ. Зэрлэг ан амьтны тархалт байршлын зураглалыг том масштабээр хийх шаардлагатай бөгөөд түүнийг үндэсний болон орон нутгийн түвшинд хянан шинжлэх хамтарсан хөтөлбөрийг (бүсийн агнуурын тоо хэмжээний систем) боловсруулахад ашиглах хэрэгтэй.

Зэрлэг ан амьтдын гол байршил нутгийг тогтоох:

Нутаг орны хамгаалалтын байдлыг тогтоохдоо популяцийн судалгааны үр дүнг ашиглан ан амьтны гол байршил нутгийг судалсан мэдээлэл дээр үндэслэх хэрэгтэй. Иймэрхүү газар нутагт төрөл зүйлийн томоохон байршил нутаг буюу эсвэл үржлийн гол чухал нутаг дэвсгэр багтаж болно. БОЯ эдгээр газруудыг тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хэмжээнд анхаарч энэ талаар ихээхэн мэдлэгтэй байх шаардлагатай. Иймэрхүү газруудыг янз бүрийн шалтгаанаас болж бүгдийг нь тусгай хамгаалалтанд авч чадахгүй ч БОЯ ан амьтны гол байршил нутаг гэж ангилал тогтоон, зэрлэг ан амьтдын цөөрч байгаа болон устаж үгүй болж байгаа шалтгаануудаас болж агнуурын хорио тавих зэрэг арга хэмжээ авах нь зүйтэй.

Хэтийн зорилтууд:

Популяцийн чиг хандлагад мониторингийн тооллого хийх:

Бүх төрөл зүйлүүдийг хэрвээ популяцидаа нөлөөлөл болохгүй тохиолдолд хэдий хэмжээгээр агнаж болох түвшинг тогтооход, байнгын, давтамжтай, шинжлэх ухааны бүрэн үндэслэлтэй мониторингийн шаардлага нэн тэргүүнд хэрэгтэй байна. Хэрвээ мониторингийн дүнгээс тодорхой популяцийн тоо толгой цөөрсөн эсвэл тогтвортой биш байна гэсэн хариу гарвал агнуурыг зогсоож мониторингийн судалгаагаар агнаж болох хүртэл хүлээх хэрэгтэй. Хавсралтанд байгаа зүйлүүдийн судалгааны дүнгээс харахад эдгээрийн аль ч

зүйлд зөв, давтамжтай, байнгын мониторинг хийгдээгүй байна. Иймд үндэсний болон аймаг орон нутгийн түвшинд санхүү, нөөц, хүн хүчээ дайчилж эдгээр зүйлүүдийн үнэн бодит байдал, чиг хандлагыг тогтоох хэрэгтэй байна.

Агнуурын тоо толгойг тогтвортой байдлаар тогтоох

Монголын Шинжлэх ухааны академи популяцийн судалгаа явуулах, БОЯ болон засгийн газарт агнуурын зохих тоо хэмжээг санал болгох үүрэг хүлээнэ. Гэвч агнуурын зохих тоо хэмжээг тогтоох, урьдчилгаа нөхцөл болох худалдааны түвшинг хуулийн дагуу тогтоох аргачлал одоо хүртэл байхгүй байна. Байгалийн нөөцийн тухай ойлголт, өмнөх 3 зорилтуудтай нийлээд агнуурын амьтны тоо толгойг тогтвортой байдлаар тогтооход тус нэмэр болох талтай.

Хууль дүрмийг өөрчлөх зорилт:

Зэрлэг ан амьтны тооллого ба мониторингийн зохицуулах:

Зэрлэг ан амьтдын талаарх мэдээ, мэдээлэл цуглуулах нь олон байгууллагуудын үүрэг хариуцлага мөн. Орон нутгийн түвшинд ч энэ үүрэг хариуцлага өсөж байна. Гэхдээ хянан шинжлэх ажлыг төв байгууллага зохицуулах ёстой. Ингэснээр үндэсний түвшинд оновчтой шийдвэр гаргахад зохих мэдээллээр хангах нэн тэргүүний зорилготой юм. Мөн мэдээг цуглуулах, анализ хийх, тайлбарлахад стандартын арга хэрэгсэл ашиглах зорилготой.

Агнуурын хэмжээг тогтооход шинжлэх ухааны үндэслэл дээр тулгуурлахыг хуулиар шаардах:

Агнуурын хэмжээг Монголын агнуурын тоо хэмжээ тогтоогч байгууллага болох БОЯ-наас тогтоох ёстой. Өнөөдөр эрдэм шинжилгээний байгууллагаас гаргасан тоо хэмжээ зөвхөн зөвлөмж төдий байна. Учир нь БОЯ хэтрүүлэн тогтоодог. Шинжлэх ухааны академи зохих түвшинг сайтар тооцоолж гаргадаг боловч БОЯ-наас олгосон агнуурын хэмжээ түүнээс ихэнхдээ давдаг. Тиймээс төрөл зүйлийг ашиглах санхүүгийн

хүсэл сонирхолгүй дан ганц, объектив шинжлэх ухааны байгууллагад (тухайлбал ШУА) ан авлах тоо хэмжээ болон хутацааг тодорхойлох эрх олгох хэрэгтэй. Тоо хэмжээг тогтоохдоо шинжлэх ухааны дээд зэргийн үнэн зөв мэдээн дээр тулгуурлаж, зэрлэг ан амьтны судалгааны мэдээ, аргачлал, хэлэлцүүлэг, үр дүнгийн талаар ном хэвлэл гаргах шаардлагатай.

Хуулийн хэрэгжилтийн талаар мэдээлэл цуглуулах болон солилцох стандартыг боловсруулах:

Төрийн хэд хэдэн байгууллага хууль хэрэгжүүлэх эрхтэй бөгөөд өөрсдийн эрх мэдлийн хүрээндээ эргүүл хамгаалалтыг тогтмол явуулдаг. Гэвч мэдээ цуглуулах, боловсруулах, бусад газруудад түгээх стандартын аргачлал байдаггүй. Багаар бодоход хууль сахиулах бүх байгууллагууд зэрлэг ан амьтны худалдаа буюу хууль бус ан хорьж саатуулсан тухай мэдээллийг хамтран ажилладаг агентлаг, газруудад өгч байх ёстой гэсэн зөвшилцөлд хүрэх шаардлагатай бөгөөд дараахь зүйлүүдийг оролцуулсан байх нь зүйтэй:

- Хорьж саатуулсан хүний хаяг, нэр, дугаар, эрхэлсэн ажил, байршил
- Хууль зөрчигчийг үнэн зөвөөр тодорхойлох хангалттай баримт
- Баригдсан хугацаа, байршил
- Хураасан зэрлэг ан амьтны төрөл зүйл
- Хэдэн тооны амьтан байж болохыг тодорхойлох хэмжүүр (жин, үнийн тооцоо хийснээс арьсны тоог гаргах)
- Бүтээгдэхүүний тооцоолсон үнэ
- Хадгалсан газар
- Баригдсан үед хураагдсан бусад зүйлс (техник хэрэгсэл, буу, мөнгө гэх мэт)

Хууль бусаар агнасан ан амьтныг хураан авсан тухай бүртгэлийн шаардлагууд:

Хууль бус агнуурыг амжилттай шүүж нягтлан үзэхэд хураан авах, хадгалах, хэрэг үүссэн тохиолдолд лабораторийн шинжилгээнд болон шүүхийн үзүүлэн болгон явуулах зэрэг шаардлагатай. Одоогоор ийм систем бүрэлдээгүй байна. Дараахь зүйлүүдийг хууль дүрмэнд тусгасан байх шаардлагатай байна:

- Хэргийн баримтийг ямар тохиолдолд шинжилгээнд болон шүүхийн үзүүлэн болгон явуулах

- Хэргийн баримт бүрдүүлэхэд ямар ямар бичиг хэрэгтэйг тодорхойлох
- Хэргийн баримт бүрдүүлэхэд хэрэглэх форм загвар бэлтгэх
- Хэргийг илрүүлээд барааг хураан авахад хэрэглэх форм загвар бэлтгэх
- Барааг битүүмжлэх, савлах, шошго зүүх, нэр өгөх (нэн эмзэг бараанд тусгай анхаарал тавих) зэрэг гарын авлагыг бий болгох

Олон нийтийн хуваарилалт, хэмжигдэхүүн

Ямар ч улс орны нийтлэг тал нь тухайн улс засгийн газрын мөрийн хөтөлбөрөө олон нийтэд нээлттэй, тодорхой, үр дүнтэй, хуулийн дагуу хийдэг. Өөрөөр хэлбэл тухайн хөтөлбөрийн (холбогдох хууль) бүтэц, агуулга нь иргэдэд хялбархан ойлгогдохоор байх ёстой. Хуулийн тухай зүгээр л яриад байх нь (Монголын практик) хөдөөгийн хүн ард ойлгоход түвэгтэй байх төдийгүй амьдралдаа хэрэгжүүлэх боломжгүй болгодог. Мөн мэдээллийг хүн ихээр цуглардаг газрууд юм уу эсвэл телевиз, радио, сонин зэрэг хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэлээр сурталчлаж, ядаж орон нутгийн захиргааны байранд самбар дээр ч байрлуулчихвал иргэд маш хялбар ойлгоно. Энэ мэдээлэл нь хэрэглэх талаар тодорхой тайлбарласан байх хэрэгтэй бөгөөд өөрөөр хэлбэл хэрэглэхэд амар байх хэрэгтэй. Эцэст нь хүлээн зөвшөөрөгдсөн байгууллагын зөвшөөрөгдсөн журмыг ашиглан мэдээллийг бий болгох ёстой.

Дараахь зөвлөмжүүд бүх асуудалд хандаагүй ч иргэд зэрлэг ан амьтдын менежментийн зорилгыг ойлгож мэдэх, түүнд оролцох оролцоог нэмэгдүүлэх шаардлагатай байгааг илүү тодруулж өгч чадсан юм. Зэрлэг ан амьтдын менежментийн талаар шийдвэр гаргах үйл явцад иргэдийн оролцоо байхгүй бол хулгайн ангийн эсрэг компанит ажилд олон нийтийг оролцуулах оролдлогын үнэ цэн буурах биз ээ.

Ойрын зорилтууд

Зэрлэг ан амьтдын талаар утас ажиллуулах:

Зэрлэг ан амьтны хууль бус худалдааны талаар мэдээлэл өгч байх дэд бүтэц хангалттай хөгжсөн газар төлбөргүй утас ажиллуулах хэрэгтэй. Иймэрхүү утас нь дуудлагыг түргэн шуурхай хүлээн авч,

мэдээлэгч этгээдээс нэрээ хэлэх, шүүхээр шалгуулах, бичгээр өгсөн мэдээлэлд гарын үсгээ зурах зэргийг шаардахгүйгээр тэдний нууцлалыг хангаж олон нийттэй чухал холбоо тогтоож болно. Хамгийн гол нь утсыг ажиллуулснаар ард иргэд зэрлэг ан амьтны талаархи зөрчлийг хууль сахиулах ажилтан буюу төрийн бус байгууллага болон тусгай бэлтгэгдсэн ажлын хэсэгт шууд мэдээлэх боломжийг олгоно. Мэдээж хэрэг ийм системийг Монголын асар өргөн уудам нутагт бүрэн ашиглах боломжгүй ч зэрлэг ан амьтны худалдаа ихэнхдээ хөдөлгөөнт гар утасны үйлчилгээ хөгжиж буй хот суурингуудад тохиолддог.

Одоо байгаа мэдээллийн компани ажлыг өргөжүүлэх:

Монгол үндэсний болон гадаадын аялагч нарт чиглэсэн мэдээллийн компани ажлаа үргэлжүүлэн, цаашид өргөжүүлэх хэрэгтэй. Өнөөдөр тодорхой цөөн нэн ховордсон төрөл зүйлийн худалдаанд гол анхаарлаа хандуулж байна. Чингэс хаан олон улсын нисэх онгоцны буудал, Чингис хаан зочид буудлын зарлалын самбарт мэдээлэх төдий байна. Бусдын сонорт хүргэх өөр бусад боломжуудын нэг нь гадаадад суугаа Монголын элчин сайдын яамнаас виз мэдүүлэхээр ирсэн хүмүүст болон Улаанбаатар хотын гадаад иргэдийн бүртгэлийн газарт зэрлэг ан амьтны худалдааны гарын авлага тарааж болох юм. Ийм ажлын зардлыг жуулчдаас гаргаж болно. Жишээ нь тэдний виз болон бүртгэлийн төлбөрийг бага зэргээр нэмэхэд болохгүй зүйл байхгүй.

Хулгайн ангийн эсрэг сургалтын компани ажлыг зохион байгуулах:

Телевиз, радио болон бусад мэдээллийн сувгаар хулгайн ангийн эсрэг сурталчилгааг нэвтрүүлэх. Хүүхэд, том хүмүүст зориулан унших, сонсох боломж олгож, боловсролын материал үнэгүй тараах зэргээр Монголын зэрлэг ан амьтан, тэдгээрийн идээшил нутаг, тэдэнд учирч буй аюул заналын талаар ихээхэн ойлголттой болгох хэрэгтэй. Хулгайн ангийн эсрэг сурталчилгааг сургуулийн сургалтын хөтөлбөрт оруулах боломжийг судлах шаардлагатай.

Урт хугацааны зорилтууд

Үндэсний хэмжээнд олон нийтийн мэдээлэл сурталчилгааны хөтөлбөр боловсруулах:

Олон нийтэд түшиглэсэн хөтөлбөртэй холбож, үндэсний болон орон нутгийн хэмжээнд олон нийтэд зэрлэг ан амьтны талаар боловсрол олгох нь Монгол улсын хууль бус ан агнуурыг багасгахад тус дөхөм болно. Олон нийтийн харилцаа болон боловсролын хөтөлбөрийг Монгол орны соёлын үнэт өв дурсгал уламжлалтай холбож эдгээрт (НҮБ-ын ХХ 2000, Дэлхийн банк 2003) хулгайн ан хэрхэн сэргөөр нөлөөлж байгаа асуудалд чиглэх ёстой. Мөн Монголчуудын эртнээс нааш уламжилж ирсэн байгаль хамгаалах ёс зүйг бэхжүүлж, хулгайн анд нийгмийн зүгээс саад тогтор бий болгоход чиглэнэ. Иймэрхүү хөтөлбөрийг нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөөтэй уялдуулах нь зүйтэй. Жишээ нь хууль сахиулах орон тоог бий болгож болох ч илүү цогц олон талыг хамарсан байх ёстой ба энэ салбарт мэргэшсэн хүмүүсийн туслалцааг авах хэрэгтэй.

Хууль дүрмийг өөрчлөх зорилтууд

Хууль бус агнуурын тухай мэдээллийн урамшуулах систем бий болгох:

Хууль бус ан агнуурын тухай мэдээлэгчийн нууцлалыг хамгаалдаггүйгээр барахгүй хангалттай урамшуулал өгдөггүй. Торгуулийн 15 хувийн шагналыг олгодог. Олон тохиолдолд торгууль нь бага учраас түүний хувийг тооцох нь утгагүй зүйл болдог. Тэгэхээр үүнийг үр дүнтэй болгохын тулд хууль хамгийн бага шагналын хэмжээг тогтоох хэрэгтэй ба нэн ховор төрөл зүйлийн талаар мэдээлсэн бол тогтоосон хамгийн их хэмжээний урамшууллыг олгоно. Баривчлах буюу ял шийтгэл ногдуулах хүртэл хэмжээний зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүн их хэмжээгээр эзэмших буюу худалдаалсан этгээдийн тухай мэдээлэл өгсөн хүнд их хэмжээний (жишээлбэл 1000 хүртэл ам.доллар) шагнал өгч болох юм.

Олон нийтийн оролцоог бий болгох:

Хэрэв зэрлэг ан амьтны худалдааны бодлого олон талт ашиг сонирхол агуулж байвал хуулийн хүрээг ашиг сонирхлоо ил мэдэгдэж байгаа болон бодлого боловсруулагч нартай холбоо тогтоосон оролцогч талуудыг ялгаж салгах үр дүнтэй механизмаар хангах хэрэгтэй. Энэ бол орон нутгийн түвшнээс илүү үндэсний болон бүс нутгийн хэмжээнд чухал ач холбогдолтой юм. Авч үзэх гол асуудлуудад мэдээллийг авах боломж, бодлого боловсруулах болон нөөцийн талаар шийдвэр гаргах үйл явцад оролцох боломж зэрэг асуудал багтана. Энэ зорилтыг биелүүлэхэд туслахын тулд Монгол улс Аархусын конвенцид нэгдэн орох талаар бодож үзэх хэрэгтэй.

Агентлаг хоорондын хамтын ажиллагаа болон чадавхийг бий болгох

Зэрлэг ан амьтны хууль бус худалдаатай тэмцэхэд зохион байгуулалт сайтай, бүрэн тоноглогдсон, мэргэжлийн байгууллага шиг хэрэгтэй зүйл байхгүй. Монголын засгийн газрын зэрлэг ан амьтны худалдааны талаархи хууль, бодлогыг боловсруулах, хэрэгжүүлэх, дагаж мөрдөхийн тулд БОЯ, Гаалийн ерөнхий газар, Улсын мэргэжлийн хяналтын газар, Хил хамгаалах ерөнхий газар, орон нутгийн захиргаадын зэрлэг ан амьтны худалдааны менежментийн чадавхийг бий болгох ёстой. Ер нь зэрлэг ан амьтны менежментийн хөтөлбөрийг боловсруулах, зохицуулах, хэрэгжүүлэх анхдагч үүрэг бүхий удирдан зохицуулах нэг байгууллага байх ёстой. Эн тэргүүнд хийх шаардлагатай алхам, арга хэмжээнүүдэд дараахь ажлууд орж байна.

Ойрын зорилтууд

Жил тутам зэрлэг ан амьтны талаар үндэсний семинар зохион байгуулах:

Зэрлэг ан амьтны худалдааны менежментийн төрийн болон төрийн бус байгууллагууд, хувийн секторын төлөөллийг оролцуулсан үндэсний семинарыг жил тутам зохион байгуулж, өнөөгийн болон цаашид нэн даруй авах шаардлагатай арга хэмжээний асуудлуудын талаар хэлэлцэж, менежментийн чиглэлээ шинэчлэх хэрэгтэй.

Байгууллагуудын сургалтын хөтөлбөрийг боловсруулах, хэрэгжүүлэх:

Хууль сахиулах чадавхи болон сургалтыг шаардлагатай газар нутагт явуулах хэрэгтэй. Хилийн мэргэжлийн хяналтын газрын мэргэжилтнүүд, цагдаа, хуулийн шинжээчид, зэрлэг ан амьтны мэргэжилтэн сургагч нар сургалтыг явуулах ёстой.

Байгууллагуудад зориулсан зэрлэг ан амьтны худалдаанд тавих хяналтын гарын авлага зохиох:

Гаалийн ерөнхий газар, Мэргэжлийн хяналтын газар, Хил хамгаалах ерөнхий газар, тусгай хамгаалттай газар нутгийн байгаль хамгаалагчид, цагдаагийн ажилтнуудад зориулан Зэрлэг ан амьтны худалдааг хянах гарын авлага бэлтгэж, хэвлүүлэх

Урт хугацааны зорилтууд

Зэрлэг ан амьтдын менежментийн байгууллагыг байгуулах:

Монголд төрийн олон байгууллагууд зэрлэг ан амьтны менежмент хийх эрхтэй. Гэвч системийг бүхэлд нь удирдан зохицуулах үүрэг бүхий нэг удирдлага байхгүй байна. Энэ нь холбогдох байгууллагууд хоорондоо харилцан мэдээлэл солилцдоггүй, нягт хамтран ажилладаггүйн улмаас ямар ч авцалдаагүй, хэсэг хэсэг үйл ажиллагаа явуулж, туйлын үр ашиггүй менежмент хийхэд нөлөөлж байна. Нэг удирдлагатай бол менежментийн болон хуулийг хэрэгжүүлэх эрх бүхий бүх байгууллагуудыг зангидаж, мөн системийг сайжруулахад чиглэсэн санаачлагыг гаргаж чадах юм.

Шүүхийн шийдвэрийг бэхжүүлэх:

Шүүхийн систем маш сул, байгаль орчинтой холбоотой хэргийг шүүн шийдвэрлэх талаар чадавхи, туршлага хангалтгүй. Шүүгчдийн болон зэрлэг ан амьтны худалдааг шүүн шийдвэрлэх улсын шүүгчдийн мэдлэгийг сайжруулах, чадавхийг бэхжүүлэх сургалтын хөтөлбөрүүдийг боловсруулах хэрэгтэй. Зэрлэг ан амьтны хууль сахиулах үүрэг бүхий байгууллагууд болон Хууль зүйн яам хамтран ажиллах зайлшгүй шаардлагатай.

Янгир ямаа. Фото: Луки Дистелхорст

Хууль дүрмийн зорилтууд

Одоо хэрэгжүүлж байгаа болон цаашид төлөвлөсөн хуулинд эрх зүйн заалтыг шинэчлэн боловсруулах:

Үндэсний болон орон нутгийн түвшний аль алинд бүс-бүсийн үндсэн дээр ан авлахыг хориглох эрхийг хангалттай хуульчилж өгсөн. Гэвч БОЯ-д яг хэн нь менежментийг явуулах эрхтэй вэ, мөн популяци буурахад ямар хариу үйлдэл үзүүлэх вэ гэдгийг нарийн тодорхойлж чадаагүй. Тиймээс гол асуудал нь ямар нэгэн удирдлага зохицуулалтын байгууллага төрөл зүйлийн статусыг хянах, менежментийн өөрчлөлтийг хийх чадавхгүй, мөн эрхээр хангагдаагүй байгаа явдал юм. Жишээ нь нэн ховор, ховор зүйлийн жагсаалтыг ШВА-ын зөвлөмж дээр үндэслэн УИХ батладаг. Парламентын чуулганаар хэлэлцээгүй бол шинээр өөр төрөл зүйлийг энэ жагсаалтад нэмдэггүй буюу эсвэл хязгаарлалтын жагсаалтад оруулдаггүй. БОЯ нь тоо хэмжээг тогтоодог боловч бодит судалгаа явуулах чадавхгүй байдаг. Харин ШВА нь судалгаа явуулах чадавхитай боловч

эцсийн байдлаар тоо хэмжээг тогтоох эрх ч байхгүй, мөн төсөв хөрөнгө мөнгө байхгүй, байлаа ч хүрэлцээгүй. Энэ бүх асуудлыг анхаарч, зэрлэг ан амьтны менежменттэй холбоотой асуудалд холбогдох байгууллагууд түргэн шуурхай үйл ажиллагаа явуулах замаар гүйцэтгэх үүрэг ролийг тодруулж өгөх хэрэгтэй.

Хууль дүрмийн шинэчлэл хийх боломжгүй бол дараахь асуудлуудыг тусгах

1. Агентлаг хоорондын хамтын ажиллагааны дүрэм журмыг боловсруулах: Бага хуралд оролцогсод дан ганц гэрээгээр зарим үед өрсөлдөгч байгууллагуудыг өөр хоорондоо бүрэн дүүрэн, түргэн шуурхай хамтран ажиллах боломжгүй гэж ярьж байсан юм. Агентлаг хоорондын хамтран шаргуу ажиллах шаардлагуудыг тодорхойлоход тусгай хууль гаргах буюу одоогийн дүрэм журамд нэмэлт өөрчлөлт оруулах; эсвэл зохих журам боловсруулах, үүргээ биелүүлээгүй бол торгох зэргээр бүхий л боломжийг судлахыг зөвлөж байна.
2. Байгууллага хоорондын хамтын ажиллагааны гэрээ хийх: Холбогдох бүх байгууллагууд зэрлэг ан амьтны мониторинг хийх, хуулийг хэрэгжүүлсэн протокол, тоо толгойн судалгаа хийх аргачлал болон нэгдсэн хуваарийн талаар харилцан тохиролцох боломжийг хуульд заасан ч заагаагүй ч хайх хэрэгтэй. Гэрээгээр шинэ буюу байгаа мэдээ мэдээллээ нэн даруй солилцдог, Монголын засаг захиргааны болон бусад хуулийн тохирох заалтуудтай хэрхэн нийцэх талаар тодруулдаг болгох хэрэгтэй.

Эдийн засгийн урамшуулал болон торгууль

Эдийн засгийн урамшуулал ба торгуулийн систем нь байгалийн нөөцөөс ашиг олох ба авилгалын эсрэг авах арга хэмжээ болж өгдөг. Эдгээр хөшүүргүүдийг ашиглах зарчим нь тухайн улсын эдийн засгийн төлөвлөлт, стратегитэй уялдсан байх ёстой. Иймд бид дараахь хэдэн жишээгээр боловсруулах хэрэгтэй байгаа урт хугацааны стратегийн нэг хэсэг юм гэдгийг ойлгуулах зорилгоор үзүүлж байна:

Урт хугацааны зорилтууд:

Төрийн албан хаагчдад хууль

хэрэгжүүлэхэд урамшуулал олгох:

Монгол орны зэрлэг ан амьтад гадаад руу худалдаалагдаж байгаад УМХГ болон гаалийн ажилтнууд, БОЯ-ны албан тушаалтнууд олон жилийн турш арга хэмжээ авалгүй зүгээр л хараад сууж байдаг. Учир нь ченжийн цэг болон захууд нууцаар худалдаалдаг, мөн ямар нэгэн хөдөлшгүй нотолгоо байдаггүй зэрэг олон шалтгаантай боловч түүний нэг нь хүнд нөхцөлд, зарим үед амь насанд аюултай ажиллагаанд оролцсон хүнд ямар ч урамшуулал өгдөггүй дутагдал байдаг. Энэ асуудлыг шийдэх арга нь хууль хэрэгжүүлсэн урамшууллыг олгох, одоогийн хуулийн шаардлагаасаа илүү үүрэг гүйцэтгэсэн төрийн ажилтныг шагнаж урамшуулах явдал юм.

Зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг боловсруулах, нэмүү өртгийг бий болгох:

Нөөцийн болон ажил эрхлэлтээс олох үнэ цэнийг нэмэгдүүлэхийн тулд Монгол улс зэрлэг ан амьтны түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг чадах хэмжээгээрээ боловсруулах хэрэгтэй. Үүний тулд олон улсын байгууллага, ТББ болон Монгол улсын Засгийн газраас техникийн зохих туслалцаа, санхүүгийн механизмыг хүсэх хэрэгтэй. Энэ нь эрсдэл ихтэй асуудал боловч (үүнээс болж хулгайн ан ихсэх боломжтой) эдийн засгийг хөгжүүлэх үндсэн зарчим болж чадах юм. Ингээд үйлдвэрлэгч улс нь байгалийн нөөцийн ашиглалтаас хамгийн их ашиг олохын тулд үйлдвэрлэлээр нэмүү өртгийг нэмэгдүүлэх арга юм. Хэрэв өөр бусад зорилтууд хулгайн ан болон худалдааг хянахад чиглэж чадаагүй бол энэ зорилго нь хамгийн гол шаардлага байх албагүй

Зэрлэг ан амьтны ашиглалтыг орлуулах өөр сонголтыг дэмжих:

Зэрлэг ан амьтныг орлуулах эдийн засгийн хувьд боломжтой зүйлийг тодорхойлж, түүнийг хөхүүлэн дэмжих хэрэгтэй. Жишээ нь тус улсын баруун хэсэгт идэвхитэй үйл ажиллагаа явуулж буй Цоохор ирвэсний олон улсын итгэл сан энэ талын төлөвлөгөөг аль хэдийнээ боловсруулаад байна. Үүнийг

бусад газруудад сурталчлах, ашиглуулан өргөжүүлэх боломжтой.

Хууль хэрэгжүүлэхэд илүү уян хатан арга хэмжээ боловсруулах:

Хууль сахиулах уламжлалт арга хэрэгслийг бэхжүүлэхээс гадна хууль хэрэгжүүлэх өөр уян хатан арга хэрэгслийг боловсруулах хэрэгтэй. Үүнд урамшуулал болон сайн дурын гэрээ зэрэг багтана. Хожим орон нутаг болон улам өргөжин тэлж буй хувийн секторууд байгаль орчныг хамгаалах үүргээ биелүүлэх амин чухал зүйл болно. Байгалийн нөөцийн ирээдүйн менежментэд олон нийтийн менежмент, хяналт шинжилгээ чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.

Гадаад худалдаанд тавих хяналт

Олон улсын хууль бус худалдаа Монголын зэрлэг ан амьтдад маш их аюул занал учруулж байгаа юм. Агнасан амьтны ихэнх нь дотоодын зах зээл дээр маш бага үнэтэй эсвэл бараг үнэгүй шахам худалдаалагддаг. Тиймээс гадаад худалдаанд тавих хяналтыг сайжруулах нь Монголд зэрлэг ан амьтны худалдааг удирдан зохицуулах хандлагын суурь болох ёстой. Эхний шатны хариуцлагыг Гаалийн ерөнхий газар болон Хил хамгаалах ерөнхий газар хариуцна. Одоогийн үндэсний эрхийг хэрэгжүүлэхэд хууль эрхзүйн болон менежментийн үйл ажиллагаа дутагдалтай. Одоогийн дутагдлыг засаж залруулах, хамтран ажиллах үйл ажиллагааны таатай орчинг бий болгоход ойрын ирээдүйд дараахь үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх шаардлагатай:

Ойрын зорилтууд

Хилийн боомтын шалгалтын чадавхийг сайжруулах:

Гаалийн ерөнхий газарт зэрлэг ан амьтны худалдаа ямар хилээр хамгийн их худалдаалагддаг тухай маш сайн мэдээлэлтэй. Гэвч тэд зэрлэг ан амьтны хууль бус худалдааг илрүүлэх чадалтай тоног төхөөрөмж, хүн хүчгүйгээр түүнийг зогсоох боломжгүй юм. Тэр бүү хэл Замын-Үүд, Алтанбулагийн хил дээр ч худалдааг нарийн шалгах тоног төхөөрөмжөө шинэчлэх, боловсон хүчнээ сургах зайлшгүй хэрэгтэй

байна. Зарим тоног төхөөрөмж үнэ ихтэй учраас өнөөдөр олон боомтууд мөрдөгч нохойг хяналт шалгалтандаа ялангуяа мансууруулах бодисын худалдааг илрүүлэхэд ашиглаж байгаа туршлагауд олон байна. АНУ, Өмнөд Африк, Канад зэрэг оронд нохойг CITES-н конвенцийн хэрэгжилтийн үр нөлөөг сайжруулж, зэрлэг ан амьтны дотоод худалдаанд тавих хяналтыг чангатгахад хууль сахиулах үр дүнтэй арга хэрэгсэл болгон ашиглаж байгаа тухай нэвтрүүлгүүд гарч байна.

Гэнэтийн болон нууцаар хилийн худалдаанд хяналт шалгалт явуулах:

Хууль сахиулах үйл ажиллагааны бодит үр нөлөөг дээшлүүлэхийн тулд Улсын Мэргэжлийн хяналтын газар болон хууль сахиулах бусад байгууллагууд хилийн худалдааны газруудад гэнэтийн байдлаар очиж хяналт шинжилгээ хийх хэрэгтэй.

Хэтийн зорилтууд:

Худалдааны түншүүдтэй албан ёсны холбоо тогтоох:

Хятад болон Орос улсын байгууллагууд, хил орчмын газрын менежерүүдтэй албан ёсны холбоо тогтоож, мэдээлэл болон хамтран ажиллах менежментийн талаар санал бодлоо хуваалцаж байх

Олон түвшний, олон түншийн солилцоо ба сургалтын хөтөлбөрийг боловсруулах:

Олон улсын худалдааг хянахад хүндрэлтэй нэг зүйл нь хөрш Орос болон Хятад улсын холбогдох ижил үүрэг бүхий байгууллагуудтай мэдээлэл болон хууль сахиулах аргачлалын талаар туршлага солилцох явдал хангалтгүй байгаа явдал юм. Энэ зөвлөмж нь ижил үүрэг бүхий хэрэгжүүлэгч байгууллагуудад чиглэсэн олон улсын түвшинд харилцаа холбоотой байж, хамтын ажиллагааны түншлэлээ хөгжүүлэх арга замыг хайж байгаа юм. Солилцооны хөтөлбөрт хамтран хянан шалгах ажил, хилийн худалдааны цэг дээр хамтарсан сургалт зохион байгуулах, дотоодын болон

хилийн хууль сахиулах ажиллагааг байнга бүрэн хэмжээгээр хийх зэрэг ажил орж болно.

Хууль дүрмийг өөрчлөх зорилтууд

Тогтоосон хилийн боомт дээр зэрлэг ан амьтны хууль ёсны худалдаанд хязгаарлалт хийх:

Зөвхөн хилийн хоёрхон боомт (Алтанбулаг, Замын-Үүд) зэрлэг ан амьтны хууль ёсны худалдааг явуулдаг. Эдгээр газруудад хууль ёсны худалдаанд хязгаарлалт тавих нь зөвхөн худалдаачдыг өөр хилээр хулгайгаар гаргахаас сэргийлэх төдийгүй хууль сахиулах ажилтнуудыг хүчин чармайлт гаргуулна. Жишээ нь зэрлэг ан амьтны худалдаа өөр хилээр гарвал тухайн бүтээгдэхүүнийг хураан авах болно.

Хураан авсан зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг улсын орлого болгох стандарт протоколыг боловсруулах:

Өнөөдөр улсын ялагч, цагдаа, байцаагчид, байгаль хамгаалагчид, засгийн газрын гэрчүүд, шүүх байгууллагын хоорондын харилцаа холбоог нарийн тодорхойлсон зохион байгуулалт бүхий протокол байхгүй байна. Тиймээс хууль хэрэгжүүлэх байгууллага хураан авсан бараагаа хэрхэх талаар өрөөсгөл байдлаар шийддэг нь шүүхийн шийдвэрийг хэрэгжүүлэх, үнэтэй барааг хэрхэн шийдэх асуудлыг хүндрэлтэй болгодог.

Дотоодын худалдаанд хяналт тавих, түүнийг хэрэгжүүлэх

Монголын зэрлэг ан амьтны дотоод худалдаа 1990-ээд оны эхээр эдийн засаг унах үеэс л эхэлсэн. Улсын эдийн засаг сайжрах хэрээр мөн дээрх худалдаа дагаж өссөөр байгаа юм. Ангийн мах (тухайлбал тарвага, бор гөрөөс, хар сүүлтий, шивэр хандгай, хулан адуу зэрэг) орон нутгийн зах дээр элбэг олддог зүйлийн нэг болжээ. Мөн эмийн бүтээгдэхүүн болон ховор төрөл зүйл (жишээ нь алтайн хойлог, саарал чоно, хярс үнэг, халздай дорго) ч их харагдах болов.

Ойрын зорилтууд

Хулгайн антай тэмцэх хөдөлгөөнт нэгжүүдийг өргөжүүлэх сайжруулах:

Хулгайн ан болоод зэрлэг ан амьтны худалдаатай тэмцэхэд Монголын Хулгайн антай тэмцэх хөдөлгөөнт нэгжүүд үйл ажиллагаа явуулж байна. Мэргэжлийн хяналтын газартай хамтран ажиллах нь эдгээр нэгжүүдийн эрх мэдэл, үйл ажиллагааг олон нийтэд таниулахад туслах юм. Эдгээр нэгжүүдэд нэн даруй сургалт болон холбооны тоног төхөөрөмж хэрэгтэй байна.

Орон нутгийн болон үндэсний хэмжээний мэдээллийн хэрэгслээр зэрлэг ан амьтны эд зүйлийг сурталчлахыг хориглох:

Зар сурталчилгааны тухай хууль зэрлэг ан амьтны эд зүйлийг сурталчлахыг хууль бус гэж заасан боловч үүнийг хэрэгжүүлэх ажил муу байна. Торгуулийн хэмжээг ихэсгэж, мэдээлэл өгсөн иргэдэд урамшуулал өгөх нь энэ хуулийн заалтын үр нөлөөг маш ихээр сайжруулах бололцоотой юм.

Урт хугацааны зорилтууд

Хулгайн антай тэмцэх хөдөлгөөнт нэгжүүдийг санхүүжүүлэх урт хугацааны стратеги боловсруулах:

Гэвч тэд бүхэлдээ гадны санхүүжилтээс дэмжлэг авдаг. Хэрэв тэд хулгайн ангийн эсрэг ажилд байнгын оролцоотой байвал тэдний статусыг дараачийн шатанд шилжүүлэх хэрэгтэй. Ойрын хугацаанд тэдэнд зориулж хээрийн сургалт зохион байгуулах болон харилцаа холбооны тоног төхөөрөмжөөр хангах хэрэгтэй. Цаашдаа орлогын эх үүсвэртэй болгож дэмжлэг тусалцаа үзүүлэх хэрэгтэйгээс гадна хулгайн антай тэмцэх ажилд тэдний статусыг хүлээн зөвшөөрөх бодлогын өөрчлөлт хийх хэрэгтэй байна.

Хууль дүрмийг өөрчлөх зорилтууд

Хуулинд авилгалын эсрэг үр дүнтэй арга хэмжээг оруулах:

Хууль сахиулах байгууллагын ажилтнууд энэ асуудалд орооцолддог нь нууц биш юм.

Хууль сахиулах ажлыг менежментээс тусад нь явуулах зорилгоор Улсын мэргэжлийн хяналтын газрыг байгуулсан нь авилгалыг устгахад нөлөө үзүүлж чадахгүй байна. Хууль сахиулах байгууллагын ажилтнуудын цалин бага, сургалтад хамрагдах боломж хомс, дэмжлэг авах бололцоогүй, тэр бүү хэл ийм аюултай ажил хийхэд аюулгүйн баталгаа байхгүй нь харамсалтай. Энэ нөхцөл байдал – Хэрвээ чи тэдэнтэй тэмцэж чадахгүй бол тэдэнтэй нэгд гэсэн хуучны зүйр үгийн шинэ утгыг өгч байгаа юм. Хуулинд авилгалын эсрэг арга хэмжээнд хүмүүсийг эмээлгэдэг заалт оруулах хэрэгтэй.

Зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүнийг бүртгэх болон зүүлт тавих шаардлагыг боловсруулах:

БОЯ хууль сахиулах бусад бүх байгууллагуудтай (УМХГ, Хил Хамгаалах Ерөнхий Газар, гааль, цагдаагийн байгууллага) хамтран, агнах болон худалдах хязгаарлалтыг хянах, хэрэгжүүлэх зорилгоор зэрлэг ан амьтныг бүртгэх болоод им тамга тавих шаардлагыг боловсруулах хэрэгтэй.

Бүртгэлийг тусгай зориулалтын, гоо зүйн ташаал болон эмчилгээний зориулалтаар худалдаалдаг төрөл зүйл болон түүний эд зүйлийн жагсаалтыг гаргахад хэрэглэнэ. Жишээ нь цоохор ирвэсийн арьс ба толгой, хүрэн баавгайн сарвуу, аргаль хонины эвэр, толгой, янгир ямааны эвэр толгой гэх мэт

Зүүлтийг ямар нэгэн тодорхой зорилгоор (шинжлэх ухааны, өрхийн, худалдааны, тусгай зориулалтын) агнасан бүх амьтанд хэрэглэнэ. Энэ нь тухайн хүн зүүлттэй амьтныг агнах, эзэмшихийг зөвшөөрсөн гэсэн үг юм. Тамгалаагүй бол зөвшөөрөлгүй агнасан гэсэн үг юм. Зүүлтийг тухайн амьтныг хэрэглэж дуусах хүртэл байнга зүүлэх шаардлагатай. Зүүлтийг өөр амьтанд шилжүүлж болохгүй. Зүүлт зүүсэн амьтныг анчнаас өөр хүн эзэмшвэл иргэний болон гэмт хэргийн торгууль ногдуулна.

Зэрлэг ан амьтныг бүртгэх имлэх системийг боловсруулах:

Дээрх шаардлагыг хэрэгжүүлэхийн тулд төрийн зарим байгууллагууд зэрлэг ан

амьтдыг бүртгэх, тамгалах шаардлагыг шударга, үр дүнтэй явуулах системийг боловсруулах хэрэгтэй. Төөрөгдлөөс зайлсхийхийн тулд төрийн зарим хариуцлагатай байгууллагуудад бүртгэх үүргийг өгөх хэрэгтэй. Гэвч зүүлтийг тараахдаа орон нутгийн захиргааны байгууллагаар дамжуулж болох боловч лицензтэй хувийн компаниудаар (тендерт ялсан компани) дамжуулан түгээх боломжтой. Ингэхдээ засгийн газрын бодлоготой нийцүүлэн төлөвлөх ёстой.

Бүртгэгдээгүй болон шошго зүүгээгүй амьтны эд эрхтнийг эзэмшихийг хориглох:

БОЯ, монголын болон гадаадын сонирхсон байгууллага, төрийн бус байгууллагуудаас санал авсны үндсэн дээр бүртгэгдэж, тамгалагдаагүй зэрлэг ан амьтдын эд зүйлийг эзэмших, худалдах, борлуулах, тээвэрлэхтэй холбоотой одоогийн мөрдөгдөж буй хуулинд нэмэлт өөрчлөлт оруулах шаардлагатай. Энэ хуулийг цоохор ирвэсний толгой, арьс, хүрэн баавгайн сарвуу, арьс, аргал хонь болон янгир ямааны эвэр, борцгор хотонгийн хушуу, монгол бөхөн зэрэг нэн ховордсон төрөл зүйлийн худалдааг хянахын тулд илүү нарийвчилсан шаардлага (тусгай бүртгэл, дугаарыг түгждэг им зэрэг) тавигдсан бүх амьтанд хэрэглэнэ.

Зэрлэг ан амьтны эд эрхтний бүртгэлийн зохих хугацааг хэрэгжүүлэх:

БОЯ буюу эсвэл яамнаас томилогдсон нэгж байгууллага тодорхой заасан хугацаанд (тухайлбал хууль нийтлэгдэн гарснаас хойш 6 сард) аль нэг төрийн байгууллага, аж ахуйн нэгж, хувь хүмүүсийн эзэмшилд байгаа онцгой төрөл зүйлийн арьс, гавал яс болон бусад эд зүйлийг бүртгэж авах хэрэгтэй. Бүртгэлийн хугацаа дууссаны дараа ямар нэгэн эд зүйлийг эзэмшиж байвал хуульд өөрчлөлт оруулсны дагуу эрүүгийн болон иргэний шийтгэл оногдуулах болно. Бүртгэл хийх явцад генетикийн судалгаанд ашиглах зорилгоор арьс, үсний бага хэмжээний дээж авч болно. Бүртгэх явцдаа эзэмшигчдэд бүртгэлтэй эд зүйлийг зарах буюу худалдаалах нь хууль бус гэдгийг бичгээр мэдэгдэнэ. Нэг удаа сануулга өгснөөс хойш

хууль сахиулагч нартай бүртгэгдээгүй арьс, гавал зэрэг эд зүйл таарвал түүнийг хураан авч, шүүхэд өгнө.

Зэрлэг ан амьтны эдийн засгийн үнэлгээг дахин шинэчлэх:

“Ан агнуурын тухай” хууль лицензийн төлбөр болон иргэний торгуулийн хэмжээг төрөл зүйлийн экологийн болон эдийн засгийн үнэлгээн дээр үндэслэн тогтоосон. (Семинарт оролцогчдоос үнэлгээ нь ойлгоход бэрх, төөрөлдүүлсэн, зах зээлийн бодит үнийг тусгаагүй гэж ярьж байлаа). Амьдрал дээр үнэлгээ нь амьтныг хэдэн кг махтай гэж тооцоод махыг зөвхөн үнэлдэг буюу бусад ач холбогдолтой талууд болох эмчилгээний зориулалт, үс арьс зэргийг тооцож үздэггүй байна. Иймээс торгууль, нөхөн төлбөрийг байгалийн нөөц ашигласан гэж үзээд тогтоодог бөгөөд харин хууль бус ажиллагаа буюу хууль дүрэм зөрчсөний улмаас нөхөн торгууль оногдуулах гэдэг утгаар авч хэрэглэгддэггүй байна. Ашиглагддаггүй болон тодорхой бус экологийн үнэлгээг хасаж, байгалийн нөөцийн тодорхой, бие даасан зах зээлийн үнэтэй уялдуулахын тулд үнэлгээний шаардлагыг дахин шинэчлэх хэрэгтэй. Жил тутам үнийг хянаж, хулгайн анг бууруулахын тулд зах зээлийн үнээс харьцангуй өндөр байлгах ёстой. Зах зээлийн үнийг ТРАФФИК гэх мэт зэрлэг ан амьтны худалдаанд хяналт шинжилгээ хийдэг олон улсын байгууллагуудтай зөвлөлдсөний үндсэн дээр тогтоох хэрэгтэй.

Зах зээлтэй тохирсон торгуулийн хэмжээг жил бүр шинэчлэх:

Торгууль шийтгэлийн талаарх хуулийн заалтууд нь зах зээлийн ба зохион байгуулалтын механизмын өөрчлөлт зэргээс болж өөрчлөгдөж байхаар бус байдлаар хийгдсэн хуулиар (10 жилийн өмнө бүх хуулиуд) үйлчилдэг. Энэ байдал нь хууль бус ангийн тухай мэдээллийн систем ба нөхөн төлөх хэм хэмжээгээр одоогийн нөхцөлд маш бага байгаа болно. “Ан агнуурын тухай” хууль нь захиргааны хариуцлагын тухай маш их ээдрээтэй заалтуудтай боловч хулгайн ан (агнуурын ховор амьтдыг хууль бусаар

агнавал эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэдэг тул эдгээрт хамааралгүй) хийвэл 10000-25000 төгрөгөөр торгоно гэсэн ямар ч урамгүй торгууль ногдуулдаг хэвээр байгаа. Энэ систем үр дүнтэй байхын тулд торгууль нь одоогийн зах зээлийн үнээс дээгүүр байх ёстой бөгөөд жил бүр албан ёсоор өөрчлөгдөн зохицуулагддаг байх хэрэгтэй.

Ан агнуурын менежмент

Монголын зэрлэг ан амьтны худалдаа анчдаас эхлэлтэй. Тиймээс ан агнуурын хамгийн үр дүнтэй менежмент хийх нь зэрлэг ан амьтдын худалдааг хянах эхний алхам юм. Зэрлэг ан амьтны хууль бус худалдааны талаархи Олон улсын Бага хуралд оролцогсод орон нутгаас өгч буй зөвшөөрөл тогтоосон тоо хэмжээнээс давж гардаг, анчид лицензийг ижил тоо хэмжээгээр байнга худалдаж авдаггүй, хэрвээ авбал лицензийн лимит хэтэрдэг, БОЯ устаж байгаа ан амьтанд хүртэл агнуурын лиценз олгож байна, орон нутгийн түвшинд ангийн хориог тэр бүр хэрэгжүүлдэггүй гэх мэтээр гомдол санал хэлж байлаа. Түүнчлэн ан агнуурын менежментийн эрх зүйн үндэс хэд хэдэн чухал хэсгүүдийг орхигдуулсан байна.

Монгол улсад нөхөн сэргээгдэх боломжгүй, хууль бус ан хийх зэрэг асуудлыг шийдэхдээ дараахь байдлыг хангаж, ан агнуурын болон популяцийн менежментийг шинэчлэхийг шаардана: Үүнд 1) нээлттэй ил тод харагдах, 2) орон нутгийн дэмжлэгийг авахын тулд дээрээс-доошоо, доороос дээшээ эрхийг хослуулах 3)хулгайн ангийн эсрэг хууль сахиулах, анчдын бий болгосон хөрөнгийг ашиглан зэрлэг ан амьтдыг идэвхитэй хамгаалж, зохицсон менежмент хийх зэрэг орно. Хэрэв Монгол улс энэ хямралыг бууруулах, зэрлэг ан амьтны бууралтыг зогсооход нэн даруй арга хэмжээ авахгүй бол тус орны биологийн төрөл зүйл, экологийн бүтэц, эдийн засгийг өөрчилж болох хүндрэлүүдтэй орон даяараа тулгарч болзошгүй юм.

Ойрын зорилтууд

Популяцийн чиг хандлагад мониторинг хийх

Бүх төрөл зүйлүүдийн тоо толгой популяцийн хэмжээнд сөрөг нөлөөлөл

үзүүлэхгүй тохиолдолд хэдий хэмжээгээр агнаж болох түвшинг тогтооход, байнгын, давтамжтай, шинжлэх ухааны бүрэн үндэслэлтэй мониторинг нэн тэргүүнд шаардлагатай байна.

Агнуурын тоо толгойг тогтвортой байдлаар тогтоох

Монголын Шинжлэх ухааны академи популяцийн судалгаа явуулах, БОЯ болон засгийн газарт худалдааны зохих тоо хэмжээг санал болгох үүрэг хүлээнэ. Гэвч агнуурын зохих тоо хэмжээг тогтоох урьдчилгаа нөхцөл болон худалдааны түвшинг хуулийн дагуу тогтоох аргачлал одоо хүртэл байхгүй байна.

Ан агнах газар нутгийг хэсэгчлэн тогтоох:

Тусгай хамгаалалттай газар нутгаас өөр газруудад трофи ан хийхэд нутаг дэвсгэрийн талаар ямар нэгэн хязгаарлалт байхгүй. Ан хийх тусгай газар нутгийг тогтоож, тухайн газрын зэрлэг ан амьтны нөөц нь энэ төрлийн ан хийхэд боломжтой эсэх, тэнд төрийн болон орон нутгийн байгууллага байгаа эсэх, сургалтад хамрагдсан менежерүүд болон менежментийн төлөвлөгөөтэй байх хэрэгтэй.

Хууль дүрмийн өөрчлөлтийн зорилтууд

CITES -ийн конвенциор хүлээсэн үүргээ биелүүлэхэд конвенцтой холбоотой одоогийн хуулийг шинэчлэх:

Монгол улсын CITES-ын конвенцийг хэрэгжүүлэх тухай хууль эрх зүйн зохицуулалтаар ан агнуурын тоо хэмжээтэй холбоотой маргааныг менежментийн байгууллагад шийдвэрлэх эрхийг олгосон болон тоо хэмжээг хэтрүүлж байгаа нь уг конвенцийг зөрчихөд хүргэж байна. Шинжлэх ухааны академийн биологичид, ан агнуурын компаниуд ойрын хэдэн жилд ан агнуурын тоо хэмжээ санал болгосон хэмжээнээс бараг 2 дахин давдаг гэж гомдоллож байсан юм.

Тоо толгой нь буурч байгаа төрөл зүйлийг агнахыг хориглох:

Тоо толгой нь тогтвортой буюу өсөж байгаа, агнасан ч нөхөн төлжих хэмжээнд байгаа

нь судалгаагаар харагдахгүй байгаа л бол тухайн төрөл зүйлийг агнахыг хориглох шаардлагатай.

Менежментийн төлөвлөлтийг шаардах:

Төрөл зүйл бүрээр менежментийн төлөвлөлтийг зохиох, үүнд: орон нутгийн ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөө болон үйл ажиллагаануудыг тусгана. Менежментийн төлөвлөгөө хийх нь нилээд хугацаа шаардах ба тарвага, шар үнэг, хярс үнэг, саарал чоно гэх мэтчилэн даруй хамгаалах шаардлагатай зүйлүүдийг хамгийн эхэнд оруулах нь зүйтэй. Менежментийн төлөвлөгөө хийгдсэний дараа хэрэгжилтийг хянах хэрвээ шаардлагатай гэж үзвэл мониторинг байнга хийгддэггүй газруудад агнуурыг хориглох гэх мэт зохицуулалтын арга хэмжээнүүдийг нэмж болох юм.

Зөвхөн нэг улиралд ан агнах лицензийг олгох:

Өөр ямар нэгэн онцгой хязгаарлалт тавихгүйгээр анчин ан хийх зөвшөөрлөө тухайн олгогдсон жилд ашиглаагүй бол дараагийн жилд чөлөөтэй ашиглаж болно.

Ан агнах хугацааг менежментийн уян хатан схемтэй холбох:

Тоо хэмжээтэй адил ан агнах хугацааг уян хатан дүрэм журмын механизмыг ашиглан судалгаа шинжилгээний үр дүнгийн дагуу тогтоох ба шаардлагатай бол тухайн жилд тохируулах боломжтой байх. Иймд энэ хугацааг хэзээ хэрхэн тогтоох, ямар байгууллага хариуцах, хугацааг тогтоох үндэс, үйл явцыг үнэн шударгаар явуулахын зэрэгцээ шинжлэх ухааны үндэслэлийг харгалзан үзэж, засгийн газар хоорондын маргааныг шийдвэрлэх механизм зэргийг тодруулах үүднээс “Ан агнуурын тухай” хуулинд нэмэлт өөрчлөлт оруулах шаардлагатай.

Зах зээлийн урамшууллыг нөхөн торгуулиас бий болгох:

Төрөл зүйлийн статус, зах зээл, хууль бус ашиглалтын төрөл зэрэгт тохирсон, тэдгээрийг тусгасан хуулийн механизмаар дамжуулж, торгуулийг бий болгох. Ингэснээр

иргэд, компаниуд ба төрийн албан хаагч нарт олгодог торгуулийн ялгаатай байдал багасч, харин асуудлын хэр зэрэг хүндрэлтэй (ямар зүйл агнасан, хэдийг агнасан, бусад зөрчлийн асуудал гэх мэт) гэдгээс шалтгаалж торгуулийн хэмжээ хамаардаг болох. Эцэст нь зөрчлийн хэлбэрээс шалтгаалан ан агнах эрхийг хязгаарлаж болох юм.

Үйлдвэрлэлийн зориулалтын агнуурын гэрээ болон хууль журмыг сайжруулах:

Агналтын явцад орон нутгийн хүмүүст тодорхой хэмжээний ашиг хүртээх шаардлагатай.

- 1) Зах зээлийн бүрэн анализ хийх:** Ан агнуурын худалдааны гэрээг батлахаас өмнө гэрээ үйлдэгчээс нөөцийн (эцсийн бүтээгдэхүүн орно) зах зээл болон бүтээгдэхүүнийг боловсруулах, боож баглах, ачуулах гэх мэт бодит хэрэгцээг тодорхойлохыг шаардана.
- 2) Үйлдвэрлэлийн нэмүү өртгийн шаардлага:** Ангийн зориулалтын гэрээнд нэмүү өртгийн хэмжээг нэмэгдүүлбэл орон нутагт оногдох орлогын хувь улам ихсэх талтай. Өнөөдөр ангийн худалдааны компаниуд (болон хувь хүмүүс) бараг бүгд Хятадад түүхий эдээр нь зарж борлуулж байна.
- 3) Байршил нутгийг хамгаалах шаардлага:** Зэрлэг ан амьтны байршил нутгийг хамгаалах шаардлага, стандарт, журмыг боловсруулах
- 4) Ан агнуурын компаниудад гэрчилгээ олгох:** Зөвхөн чадавхи бүхий компаниуд, өмнө нь ямар нэгэн хууль бус үйл ажиллагаа явуулж байгаагүй компанийг эдийн засгийн үйл ажиллагаанд оролцуулахын тулд ан агнуурын худалдааны компаниудыг сонгон шалгаруулах тусгай шалгуурыг тогтоох. Шалгуурт ажилчид нь тухайн төрөл зүйлийг агнах, боловсруулах сургалтад хамрагдсан, зэрлэг ан амьтны идээшил нутаг ба нөөцийг хамгаалах, хянан шинжлэх үйл ажиллагаа явуулах, нэмүү өртгийн бүтээгдэхүүн боловсруулах бүх шаардлагыг зэрэг биелүүлэхэд шаардлагатай санхүүгийн чадавхитай эсэхийг харгалзан үзнэ.

- 5) Олон нийтийн оролцоог дэмжих:** Олон нийтийн оролцоог хангахын тулд эдийн засгийн хөшүүрэг бий болгох, ан агнуураас олсон ашгийг орон нутгийн хүн ард хүртэх боломжийг хангах;

Трофи болон спорт ан агнуурын менежмент

Монголд трофи болон спорт ан хийх албан ёсны менежмент бага байна. “Ан агнуурын тухай” хуульд спорт агнуурын талаар заасан боловч гадаадын анчдын хувьд хязгаар тогтоосон. Монголын эдийн засаг сайжирч байгаа, буу эзэмшлийн хяналт суларсан, буу зэвсэг элбэг болсон нь спорт ан хийх хүмүүсийн тоог өсгөж байна. Өнөөдөр Монголд спорт ан агнуурын нилээд олон компани аргаль хонь, янгир ямаа, зэрлэг гахай, шивэр молцог хандгай, цагаан зээр, хар сүүлтий, бор гөрөөс зэрэг төрөл зүйлийг агнахыг санал болгож байна.

Энэ бүлгийн ихэнх зорилтууд өмнөх бүлгийнхтэй төстэй ч энд улам тодорхой болгохын тулд дахин тайлбарлав.

Ойрын зорилтууд

Популяцийн чиг хандлагад мониторинг хийх

Бүх төрөл зүйлүүдийн тоо толгой, популяцийн хэмжээнд сөрөг нөлөөлөл үзүүлэхгүй тохиолдолд хэдий хэмжээгээр агнаж болох түвшинг тогтооход, байнгын, давтамжтай, шинжлэх ухааны бүрэн үндэслэлтэй мониторинг нэн тэргүүнд шаардлагатай байна. Хэрвээ мониторингийн дүнгээс тодорхой популяцийн тоо толгой цөөрсөн эсвэл тогтвортой биш байна гэсэн хариу гарвал агнуурыг зогсоож мониторингийн судалгаагаар агнаж болох хүртэл хүлээх хэрэгтэй. Хавсралт 1-д байгаа зүйлүүдийн судалгааны дүнгээс харахад эдгээр аль ч зүйлд зөв, давтамжтай, байнгын мониторинг хийгдээгүй байна. Иймд үндэсний болон аймаг орон нутгийн түвшинд санхүү, нөөц, хүн хүчээ дайчилж эдгээр зүйлүүдийн үнэн бодит байдал, чиг хандлагыг тогтоох хэрэгтэй байна.

Агнуурын хэмжээг тогтвортой байдлаар тогтоох

Монголын Шинжлэх ухааны академи популяцийн судалгаа явуулах, БОЯ болон засгийн газарт худалдааны зохих тоо хэмжээг санал болгох үүрэг хүлээнэ. Гэвч агнуурын зохих тоо хэмжээг тогтоох урьдчилгаа нөхцөл болон худалдааны түвшинг хуулийн дагуу тогтоох аргачлал одоо хүртэл байхгүй байна.

Ан агнах газар нутгийг хэсэгчлэн тогтоох:

Тусгай хамгаалалттай газар нутгаас өөр газруудад трофи ан хийхэд ямар нэгэн хязгаарлалт байхгүй. Ан хийх тусгай газар нутгийг тогтоож, тухайн газрын зэрлэг ан амьтны нөөц нь энэ төрлийн ан хийхэд боломжтой эсэх, тэнд төрийн болон орон нутгийн байгууллага байгаа эсэх, сургалтад хамрагдсан менежерүүд болон менежментийн төлөвлөгөөтэй байх хэрэгтэй.

Хууль дүрмийн өөрчлөлтийн зорилтууд

CITES -ийн конвенциор хүлээсэн үүргээ биелүүлэхэд конвенцтой холбоотой одоогийн хуулийг шинэчлэх:

Монгол улс CITES-ын конвенцийг хэрэгжүүлэх тухай хууль эрх зүйн зохицуулалтаар ан агнуурын тоо хэмжээтэй холбоотой маргааныг менежментийн байгууллагад шийдвэрлэх эрхийг олгосон болон тоо хэмжээг хэтрүүлж байгаа нь уг конвенцийг зөрчихөд хүргэж байна. Шинжлэх ухааны академийн биологичид, ан агнуурын компаниуд ойрын хэдэн жилд ан агнуурын тоо хэмжээ санал болгосон хэмжээнээс бараг 2 дахин давдаг гэж гомдоллож байсан юм.

Тоо толгой нь буурч байгаа төрөл зүйлийг агнахыг хориглох:

Тоо толгой нь тогтвортой буюу өсөж байгаа, тоо толгой нь агнасан ч нөхөн төлжих хэмжээний байгаа нь судалгаагаар тогтоогдохгүй байгаа л бол тухайн төрөл зүйлийг агнахыг хориглох шаардлагатай.

Менежментийн төлөвлөлтийг шаардах:

Төрөл зүйл бүрээр менежментийн төлөвлөлтийг боловсруулах, үүнд орон нутгийн ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөө болон үйл ажиллагаануудыг тусгана. Менежментийн төлөвлөгөөг боловсруулах нь нилээд их цаг хугацаа шаардах боловч аргаль хонь, янгир ямаа, тул загас зэрэг нэн даруй хамгаалах шаардлагатай зүйлүүдийг хамгийн түрүүнд оруулах нь зүйтэй юм. Хянан шалгах систем нь орчин үеийн биш аргаар судалгаа хийгдсэн газраас ан агнуур хийхийг хязгаарлах хэрэгтэй.

Зөвхөн тодорхой хугацаанд ан агнах лицензийг олгох:

Өөр ямар нэгэн онцгой хязгаарлалт тавихгүйгээр анчин ан хийх зөвшөөрлөө тухайн олгогдсон жилд ашиглаагүй бол дараагийн жилд чөлөөтэй ашиглах боломж бүрдүүлэх.

Ан агнах хугацааг менежментийн уян хатан схемтэй холбох:

Тоо хэмжээ адил ан агнах хугацааг уян хатан дүрэм журмын механизмыг ашиглан судалгаа шинжилгээний үр дүнгийн дагуу тогтоох ба шаардлагатай бол тухайн жилдээ өөрчлөн тохируулах боломжтой байх. Иймд энэ хугацааг хэзээ хэрхэн тогтоох, ямар байгууллага хариуцах, хугацааг тогтоох үндэслэл, үйл явцыг үнэн шударгаар явуулахын зэрэгцээ шинжлэх ухааны үндэслэлийг хүндэтгэн үзэж засгийн газар хоорондын маргааныг шийдвэрлэх зохих механизм зэргийг тодруулах үүднээс “Ан агнуурын тухай” хуулинд нэмэлт өөрчлөлт оруулах шаардлагатай.

Зах зээлийн урамшууллыг нөхөн торгуулаас бий болгох:

Төрөл зүйлийн статус, зах зээл, хууль бус ашиглалтын төрөл зэрэгт тохирсон тэдгээрийг тусгасан хуулийн механизмаар дамжуулж, шийтгэлийг бий болгох. Ингэснээр иргэд, компаниуд ба төрийн албан хаагч нарт олгодог торгуулийн

ялгаатай байдал багасч, харин асуудлын хэр зэрэг хүндрэлтэй (ямар зүйл агнасан, хэдийг агнасан, бусад зөрчлийн асуудал гэх мэт) гэдгээс шалтгаалж харин торгуулийн хэмжээ хамаардаг болох. Эцэст нь зөрчлийн хэлбэрээс шалтгаалан ан агнах эрхийг хязгаарлах нь үр дүнтэй.

Спортын ан агнуурт зориулсан ан агнуурын хууль боловсруулах:

Гадаадынхны хувьд спорт ан хийхдээ БОЯ-наас өгдөг тухайн зөвшөөрлийг авах шаардлагатай. Спорт ан агнуурыг хаана, хэзээ, хэрхэн хийхэд анхаарал тавихгүй бол тухайн нийгэм болоод төрөл зүйлд сөрөг үр дагавар авчрах нөлөөтэй. Бага хуралд оролцогсдын тэмдэглэж байсан бэрхшээлт асуудлууд нь орон нутагт ан хийх газар нутгийг тогтооход учир дутагдалтай, жуулчны компаниуд дураараа нүүдэг; тухайн төрөл зүйлийн үржлийн улиралд ан хийдэг; орчны бүсийн шаардлагыг биелүүлдэггүй, нөөцийг хамгаалах талаар ямар ч шатанд шаардлага байхгүй, мониторинг хийгддэггүй, төсөв ч байдаггүй мөн орон нутагтай харилцаа холбоо бага гэх мэт асуудлыг ярьж байлаа.

Ан агнуурын концессын гэрээ болон хуулийг шинэчлэх:

Спорт ангийн хууль журмын нэг хэсэг болгож концессын гэрээг тодорхойлох нь зүйтэй асуудал боловч энэ асуудлыг маш анхааралтай шийдвэрлэхгүй бол тодорхой байгалийн нөөц хувийн өмч болж хувирах талтай ба зорьсон менежментийн үр дүн ашигтайгаар шийдэгдэхгүй байдалд хүрч болох юм. Монгол улс өнөөдөр спорт загасчлалын концессын гэрээг туршиж байгаа боловч өөр бусад зэрлэг ан амьтны концессыг өргөжүүлэх талаар хараахан хууль батлаагүй байна. Шударга, хуулийн хүрээний системийн хэд хэдэн бүрэлдэхүүн хэсгийг судалж үзэх хэрэгтэй. Үүнд

а) Агнуурын компани шалгаруулах:

Мэргэжлийн ан агнуурын компанийг шалгаруулах тусгай шалгуурыг бий болгох хэрэгтэй. Ихэнхдээ “аялал жуулчлал” гэсэн ангилалд багтдаг агнуурын аялал жуулчлалыг

аялал жуулчлал эрхэлдэг нэртэй компани, тэр бүү хэл бараг аялал жуулчлалтай холбоогүй компани бүрт нээлттэй байна. Үүнээс болж өргөдөл гаргагчдын тоо ихсэж, компаниудыг сонгох ямар ч шалгуур байхгүй хэвээр байна.

б) Олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлэх

хөшүүрэг: Орон нутагтай хамтран ажиллах хөшүүрэг, бүх талын боломжийг тодорхойлж, бий болгох. Орон нутгийн иргэдээс нэмэлт олон талын үйлчилгээ авахын тулд эхлээд тэднийг сонгох, сургах шаардлагыг мөн тодорхойлох хэрэгтэй. Орон нутгийн санал санаачлага тухайлбал бүтээгдэхүүний нэмүү өртгийг бий болгох, ан агнуурын аялал жуулчлалтай холбоотой үйлчилгээг үзүүлэх зэрэгт засгийн газрын төсвөөс гадна ан агнуурын орлогоос тодорхой хувийг зарцуулах хэрэгтэй.

в) Чадавхи бий болгох шаардлага: Ан агнуурын менежмент хийх, зэрлэг ан амьтны бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл явуулах чадавхийг тодорхойлж, бий болгохын тулд ан агнуурын концессын гэрээнд чадавхи бий болгох хэрэгцээ шаардлагыг оруулж батлуулах талаар бодож үзэх

г) Нөөцийг хамгаалах шаардлага: Ан амьтны нөөцийг зохистой ашиглуулахын тулд компаниудад концессын хүрээнд нөөцийг хамгаалах үүрэг хүлээлгэх хэрэгтэй. Иймэрхүү шаардлагад зөвхөн төрөл зүйлийг биш идээшил нутгийг мөн хамгаалах ажиллагаа орно.

д) Мониторингийн шаардлагыг өндөрсгөх: Ан агнуурын компаниудыг агнасан ангийн тоо толгой, болон хаанаас агнасан байдлаа жил тутам нэг удаа тайлагнаж байхыг шаардана. Энэ заалтын биелэлтийг хангахын тулд судалгаа шинжилгээ болон хяналтыг чангатгах хэрэгтэй. Жилд зөвхөн нэг удаа мониторинг хийх нь хангалтгүй ч байж болох талтай.

Олон нийтийн хандлага

Монгол улсад ажилгүйдэл асар их байгаагаас шалтгаалан Монгол улсын Засгийн газар

иргэддээ зориулан эдийн засгийн боломжуудыг бий болгоход анхаарал тавьсаар байна. Өнөөдөр байгалийн нөөцийг удирдан зохицуулах ажиллагаанд олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлж байгаа дэлхий нийтийн чиг хандлагыг Монгол улс ч дагаж мөрдөж байна. Олон нийтийг оролцуулах зайлшгүй хэрэгцээг мэдэрч, Монгол улсын Засгийн газар Монгол орны байгалийн нөөцөөс олон нийтэд хүртээх үйл ажиллагааг эхлүүлээд байна. Байгалийн баялгийн менежментэд олон нийтийн оролцоог хангасан хууль эрх зүйн актуудаас дурьдвал Хоршооны тухай хууль, Нөхөрлөлийн тухай хууль, ТББ-ын тухай хууль, ТХГН-ийн Орчны бүсийн тухай хуулиуд байна. Хоршооны болон Нөхөрлөлийн тухай хууль нь ард иргэдэд амьжиргаагаа дээшлүүлэх боломжийг олгох үүднээс аж ахуйн нэгжийг байгуулах эрхийг хуульчилж өгсөн. ТББ-ын тухай хуулиар байгалийн нөөцийг хамгаалах үйл ажиллагаанд олон нийтийн оролцоог хангасан. Орчны бүсийн тухай хуулийг бага хэрэглэдэг боловч байгалийн нөөцийг орон нутгийн хэмжээнд удирдан зохицуулах болон байгаль орчны хууль хэрэгжүүлэхэд олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлж чадах хууль болсон.

Гэхдээ олон нийтийн санал санаачлага амжилт олохоор бол хууль болон түүнийг хэрэгжүүлэх үйл явцад ихээхэн өөрчлөлт оруулах шаардлагатай.

Ойрын зорилтууд

Орон нутгийн оролцоотой менежментийн стратеги боловсруулах

Байгаль орчны яам саяхан Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль дахь орон нутгийн эрхийг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн журам боловсруулж эхлээд байна. Зэрлэг ан амьтны нөөцийн ашиглалт энэ журмын нэг хэсэг бөгөөд зэрлэг ан амьтны менежментийн тусгай шаардлагуудтай холбоотой болохоор хүндрэлтэй асуудал хэвээр байна. Энэ журмыг хэрэгжүүлэхээс эдгээр асуудлуудыг хэрхэн зохицуулах тухай стратегийг боловсруулж дараа дараагийн журамд тусгах зорилгоор туршилтийн маягаар үзэх хэрэгтэй.

Хэтийн зорилтууд

Орон нутгийн оролцоотой менежментийг үндэсний хэмжээнд хэрэгжүүлэх

Үндэсний хэмжээний орон нутгийн оролцоотой менежментийн системийг бий болгох нь хэтийн зорилго болж байна. Уг системийг бий болгох нь хууль зохицуулалтын системээс их хамааралтайгаас гадна төрийн зүгээс үзүүлэх дэмжлэг бас чухал шаардлагатай. Байгалийн нөөцийн менежментийн ямар ч системийн адил энэ үйл ажиллагаа нь янз бүрийн бүс нутгийн байгалийн нөөцийн болон орон нутгийн байдалд маш болгоомжтой тохируулах шаардлагатай. Магадгүй тарвагыг ахуйн хэрэгцээний зорилгоор орон нутгийн менежмент хийх асуудлууд боломжтой юм шиг байхад харин спорт агнуурын амьтад жишээлбэл угалзын агнуурын менежментэд эдгээр нь хангалттай биш менежмент байж болох юм.

Хуулийн зорилтууд

Олон нийтийн оролцоотой байгууллагуудыг хуулиар хүлээн зөвшөөрөх

Энэ зорилгыг богино хугацааны дотор гүйцэтгэхэд хэцүү боловч энэ нь маш чухал алхам болох юм. Хуулийн этгээд болох эрхгүй ямар ч байгууллага янз бүрийн эрсдэл болон үл ойлголцох байдлуудтай тулгарах нь ойлгомжтой. Орон нутгийн хүмүүст байгалийн нөөц ашиглах эрх олгосон ч хамтын оролцоотойгоор хамтран ажиллахад энэ эрх үгүй болж байгаагаас хүндрэлтэй асуудлууд илүү их урган гарч байна. Иймд энэ зорилго нэн тэргүүний байх хэрэгтэй.

Олон нийтийн оролцоог хангах хуулийг боловсруулах:

Монгол улс олон нийтийг, мэдээллийг цаг хугацаанд нь хангалттай хэмжээнд авах, засгийн газрын хуралд байнга оролцох, бодлого боловсруулах болон шийдвэр гаргах үйл явцад бүрэн оролцох зэргийг хуулиар зохицуулах ёстой болоод байна. Өнөөдөр хүссэн мэдээллээ олж авах, хурал зөвлөгөөнд оролцох, засгийн газрын шийдвэрт оролцох

баталгаа байхгүй учраас олон нийтийн оролцоонд чиглэсэн хууль зөвхөн зарчмын шинжтэй хэвээр байна.

Олон нийтийн оролцооны эрх зүйн асуудлыг шийдэх:

2005 оны 11-р сараас эхлэн Монголын иргэд байгалийн тодорхой нөөцийг өмчлөх эрхтэй болсон байна. Гэвч ийм эрх зэрлэг ан амьтдыг эзэмшихэд хамаарах эсэх, хэрэв тийм бол ямар нөхцлөөр гэдэг нь тодорхой бус үлджээ. Монгол улсын Газрын тухай хуулинд газар эзэмших заалт орсон боловч эзэмшлийн баталгааг хангалттай гаргаагүй, уул уурхай, бензин шатахууны газар гэх мэт бусад төрлүүдтэй зөрчил үүсэх хандлагатай байна. Ямар нэгэн эрсдэлийн баталгаа гаргахгүй бол энэ хандлагын туйлын нэгэн зорилго болох нөөцийг зохистой ашиглах сонирхол үгүй болж мэднэ.

Орон нутгийн менежментэд оролцооны жинхэнэ эрх олгох:

Монголд нийтийн эзэмшлийн нөөцийн тухай хууль нөөцийн ашиглалтыг удирдах, түүнээс ашиг хүртэх эрх олголгүй зөвхөн хамгаалах, хэрхэн ашиглах талаар зөвлөсөн хууль болсон. Иймд орон нутгийн иргэдийн сонирхол бага байдаг. Байгалийн нөөцийг хамгаалах ажилд орон нутгийн иргэдийг татахын тулд бодлогын чиглэлийг өөрчлөх хэрэгтэй.

Орон нутгийн болон төсвийн байгууллагуудын эрхийн харьцааг тодорхойлох:

Орон нутгийн үйл ажиллагаануудад захиргаадыг оролцуулах шаардлагатай байгаа нь тодорхой байна. Орон нутагт менежмент хийхэд орон нутгийн иргэдийн үндсэн чадавхийг дээшлүүлснээр тэдгээрийн оролцоог нэмэгдүүлэх боломжтой болно. Орон нутгийн менежментийн үйл ажиллагааг сайжруулахад орон нутгийн болон төвийн захиргааны байгууллагуудын эрхийн харилцааг тодорхойлох шаардлагатай байна. эдгээр нь дараах 3 зүйлийг тодорхойлоход оршино. 1 дүгээрт: Захиргааны болон бусад байгууллагуудын хариуцах ажлыг, 2 дугаарт: Орон нутгийн хамтран оролцох үүргийг, 3 дугаарт:

Эдгээр хамтарсан болон тус тусын үүргийг биелүүлэхэд хамтарсан механизмыг бий болгох

Орон нутгийн хяналт шалгалт ба маргаантай асуудлуудын механизмыг тодорхойлох:

Хяналт шалгалт ба маргаантай асуудлыг шийдвэрлэх механизмын хуулийн зохицуулалт тодорхой бус байна.

Маргаантай асуудлыг шийдэх нь Хууль зүйн яам ба орон нутгийн засаг захиргааны үүрэгт ажил бөгөөд байгалийн нөөцийн холбоотой хүндрэлтэй, олон тооны асуудлуудыг шийдэхэд дээрх хоёр байгууллагын аль алинд нь хүчин чадал дутагдалтай байна. Олон маргаантай асуудлыг шийдвэрлэх цогц гарын авлага боловсруулбал орон нутгийн түвшинд эрхийн зохицуулалтанд туслах ба системийн үр дүнг хэмжихэд туслана.

Хавсралт 1:

Зүйлүүдийн судалгаа

Төсөлд оролцогч нар санал асуулга явуулж, албан ёсны мэдээллүүдийг судалж үзсэнээс гадна худалдаанд өртөж байгаа Монголын зэрлэг ан амьтдын төрөл зүйлүүдийн статусын тухай эрдэм шинжилгээний өгүүлэлүүдийг судлаж үзсэн юм.

Ан амьтны зүйл тус бүрээр авч үзсэн судалгаагаар Монголын зэрлэг ан амьтдын нөөц баялагт агнуур хэрхэн нөлөөлж байгааг тодотгож, зүйл тус бүрийн хууль эрх зүйн үндэслэл, тархац, нягтшил болон энэ судалгаанаас гарсан үр дүнгүүдийг эмхтгэж үзүүлээ.

Ерөнхийдээ энэ зүйлүүдийн судалгаа нь бүх зүйлийг биш гэхэд ихэнх зүйлийг хэтэрхий эрчимтэй ашиглаж байна гэсэн таамаглалыг бататгах, түүнчлэн 2005 онд зохиогдсон **Монголын Биологийн төрөл зүйлийн мэдээллийн сан** сэдэвт семинарт оролцогч нараас гаргасан асуудлуудыг дэмжих хангалттай мэдээлэл өгч байна.

Бид судалгааны явцдаа асуулгаа тодорхой нэг төрөл зүйлийн хэрэглэгээ гэж ангилаагүй учраас олон зүйл амьтдын тухай мэдээлэл цутлуулсан бөгөөд эдгээрээс нэлээд олон зүйлүүдийг маш ихээр агнадаг нь тодорхой байв. Жишээлбэл, молцог хандгай болон зэрлэг гахайн тоо толгой нэлээд хомсдож (Pratt et.al. 2004) байгаагийн зэрэгцээ, янгир ямаа, бор гөрөөс, еврази шилүүс, шар үнэг, хярс үнэг, ойн булга, голын минж, нохой зээх, малар мануул зэрэг амьтдын тоо толгой улам бүр цөөрсөөр байгаа ажээ. Эдгээр зүйлүүдийн мах, арьс болон биеийн бусад хэсгүүдийг гадаадад гаргах зориулалтаар тэдгээрийн нилэнхүй байршил нутагт олноор

агнаж байна. Ихэнх тохиолдолд зөвшөөрөлгүй, эсвэл агнуурыг хориглосон газруудад болон агнах ёсгүй хутацаанд агнагдаж байна.

Tarvaga (Marmota sibirica and Marmota baibacina)

Энэ бүлэгт бусдаас илүү их мэдээлэл тусгаж өгсөн явдал нь тарвага Монгол орны уламжлалт ан, эдийн засаг, экологийн хувьд чухал амьтан болохыг харуулж байна. Үүнээс гадна түүний популяцийн тархалт, чиг хандлагын талаар тусгасан бөгөөд агнуурын нөлөө болон биологийн төрөл зүйлийн хамгаалалтын талаар мэдээлэхийн тулд ангилал зүй, амьдрах орчин зэргийн тухай оруулж өгсөн.

Ангилал зүй: Тарваганы төрлийн дотоод ангилал зүйн асуудал бүрэн шийдэгдээгүй, энэ төрөлд хэдэн зүйл байгаа талаар судлаачдын санал зөрөөтэй байдаг ба гол нь Евразид тархсан

Монгол тарвага. Фото: Кирк Олсон

тарваганы зүйлийн тооноос эх үүсэлтэй гэнэ. Зарим судлаачдынхаар бол 3 зүйл тарвагатай гэхэд, харин зарим нь 8 зүйл тарвага байдаг гэж дүгнэдэг байна (Corbet, 1978, Nowak, 1999). Харин Волкерийн Дэлхийн хөхтөн амьтдын толь бичигт болон Адьяа (2000) дэлхийн бөмбөрцөг дээр 14 зүйл тарвага бүртгэгдсэнээс 8 нь Евразид тархжээ. Эдгээр нь *M. baibacina*, *M. bobak*, *M. camtschatica*, *M. caudata*, *M. himalayana*, *M. marmota*, *M. menzbieri*, *M. sibirica* (Corbet, 1978; Hall, 1981; Hoffman et.al. 1979; Hoffman et.al. in Wilson and Reeder, 1993).

Монгол оронд алтайн тарвага ба монгол тарвага (Транс-байгалийн тарвага) тархсан байдаг. Орос Монголын судлаачдын бүтээлүүдэд энэ хоёр зүйлээс монгол тарвага элбэг байдаг гэж үздэг бөгөөд энэ зүйл нь Уулын монгол тарвага (*Marmota sibirica caliginosus*, Bannikov and Scaloni, 1949) ба Талын монгол тарвага (*Marmota sibirica sibirica*, Radde 1862) гэсэн хоёр зүйлхэнтэй гэж тэмдэглэдэг. Мөн судалгааны бүтээлүүдэд эдгээр нь өөр өөр тархалттай байдаг. Уулын монгол тарвага нь Алтай, Хангай, Хөвсгөлийн өндөр уул нуруудаар тархалттай байхад Талын монгол тарвага нь зүүн хязгаараас Алтайн нурууд хүртэл монгол улсын тал хээрийн бүсээр тархан оршдог байна. Гэхдээ ихэнхи бүтээлүүдэд эдгээрийг тусад нь ялгаж бичээгүй төдийгүй ахуйн зориулалтаар агнадаг анчид болон арьсны наймаачид ч энэ хоёр зүйлхэнийг ялган авч үздэггүй бөгөөд эдгээрийн ялгааг судалсан генетикийн судалгаа хийгдээгүй байна. Иймд бид тайландаа энэ хоёр зүйлхэнийг тусад нь авч үзээгүй болно.

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: Тарвага агнахыг 2005 оноос 2006 оныг дуустал хоёр жилийн хугацаагаар хориглосон байна. 2005 оноос өмнө “Ан агнуурын тухай” хуулиар 8-р сарын 10-наас 10-р сарын 16 хүртэл Монгол болон Алтайн тарвагыг агнахыг зөвшөөрч байжээ. Спорт агнуурын зориулалтаар анчин бүрт нэг удаа 3 тарвага агнахыг зөвшөөрдөг байсан. Агнах хугацааг заадаг байснаас гадна энэ хууль нь орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагуудад 4 жилд нэг удаа тооллого хийх шаардлагатайг зааж зүйлийг хамгаалах зорилгоор тухайн нутагт тарвага агнахыг хориглох эрх өгдөг байсан байна.

Үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агналт хийдэг газруудад жил бүр агнадаг компаниудын зардлаар тарваганы тооллого заавал хийх ёстой гэж бас энэ хуульд заасан байна. Монголын амьтны аймгийн тухай хуулиар тарвага хамгаалах асуудлыг зохицуулдаггүй байна.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд:

Монгол болон алтайн тарвага хамгаалалт олон улсын, олон талын болон хоёр талын гэрээгээр зохицуулагддаггүй. IUCN-ийн “Улаан ном”-ын жагсаалтад (1996) монгол болон алтайн тарвагыг аюулд бага өртсөн, анхааралд авах шаардлагагүй гэж ангилсан байдаг.

Товч дүгнэлт: Тарвага нь экологийн түлхүүр зүйл байж болох бөгөөд эдгээрийн тоо толгой эрчимтэйгээр буурч байгаа ба сүүлийн 60-аад жилд 75 орчим хувиар буурсан байна (Eregdendagva, 1972, Demberel, 1997, Adiya, 2000, Batbold, 2002). Эдгээр зүйлийн арьс, мах өөхийг хүнс, ахуйн хэрэглээ эмчилгээ зэрэг уламжлалт хэрэгцээнд ашиглаж ирсэн бөгөөд 1800-аад оны сүүлч үеэс жилд 1.2 сая хүртэл арьс бэлтгэж байжээ. Арьс бэлтгэлийн тоо 1999 онд 1-1.5 сая, 2004 онд 3 саяд хүрсэн жишээтэй. Алтайн тарваганы арьсыг монгол тарвагатай харьцуулахад том, өтгөн сахлаг үстэй гэж үздэг тул Монгол орны тарваганы наймаанд алтайн тарваганы арьс илүү сонирхол татдаг боловч энэ зүйл нь ховор учраас монгол тарваганы арьс зонхилдог байна.

Зураг 7: Монгол тарваганы тархац 1970 он

Эх сурвалж: С. Дуламцэрэн, 1970. Монгол орны хөхтөн ан амьтан тодорхойлох бичиг. Улаанбаатар, Монгол.

Байршил, тархац (*Marmota sibirica*):

Тарваганы зүйлээс элбэг тохиолдох монгол тарвага нь тал хээр, уулын нуга, бэлчээр

нутаг болон ойн захаар байршсан байдаг (Nowak, 1999). Энэ зүйл нь Монгол, Буриад, Тува, Сибирийн урд хэсэг, хойд Хятад болон Манжуур зэрэг улс оронд тархжээ (Adiya, 2000, Nowak, 1999). Монголд энэ зүйл д.т. 600-3000 метрийн өндөрт тархаж, бага хэмжээний тохиромжтой орчинд байршин амьдардаг байна (Demberel, 1997). Эдгээрийн тархац нь Монголын хойд хэсгээс хээрийн бүсийг хамран говийн бүс хүрдэг бөгөөд зүүн хязгаар Нөмрөг голын эхнээс баруун хязгаарын Алтайн нуруу хүрдэг (Adiya, 2000). Тархацын зургуудыг анх 1935 онд Симуков зохиосон, дараа нь нэмэлт өөрчлөлтүүдийг 1950 онд Скалон, Банников нар, 1954 онд Банников, 1956 онд Павлов, 1972 онд Эрэгдэндава нар тус тус оруулжээ. Эдгээр зургууд нь маш бага хэмжүүртэй хийгдсэн тул одоо үеийн зургуудтай харьцуулах болон тархалтанд гарсан өөрчлөлтүүдэд ишлэл авахад хүндрэлтэй байна. Тарваганы тархацын 1970 онд хэвлэгдсэн зурагт Монгол орны нийт нутаг дэвсгэрийн 68%-ийг (1.07 сая км² орчим нутаг) хамарсан жигд тархалттай гэж тэмдэглэсэн байна. Сүүлийн жилүүдэд зүүн хязгаарын бүсэд хийгдсэн тодорхой судалгаануудаас үзэхэд энэ нутгийн хэмжээгээр тархац маш ихээр багассан (Batbold, 2002), Дорнод, Сүхбаатар, Хэнтий аймгийн нутагт тоологдсон нийт тарваганы нүхний зөвхөн 5% нь эзэнтэй байсан бөгөөд эдгээрт 159,000 орчим тарвага байгаа гэж тэмдэглэжээ (Townsend and Zahler *in press*). Аман асуулгын мэдээгээр урьд элбэг тарвагатай байсан

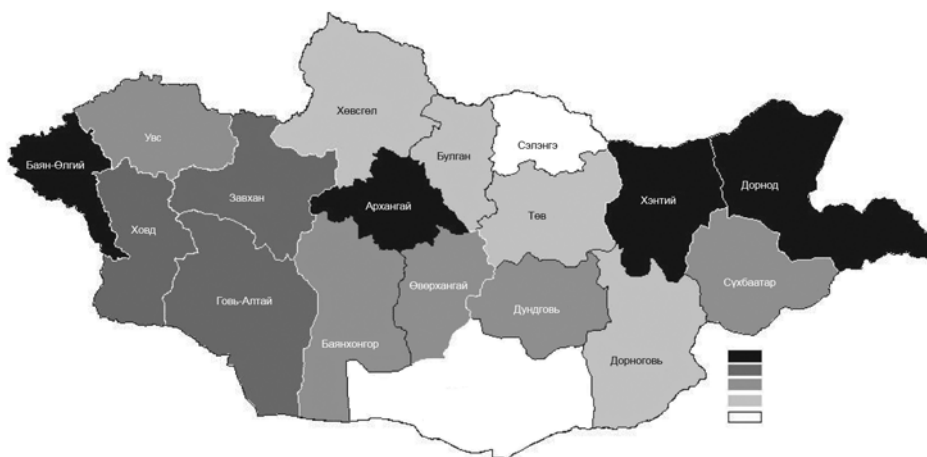
ихээхэн нутгийн тарвага нь үгүй болсон гэж үзэж байна.

Байршил, тархац (*Marmota baibacina*):

Алтайн тарвага нь өндөр уулын хээрийн нутаар байршдаг. Эдгээр нь Монгол Алтайн хойд хэсэг, Сибирийн баруун өмнөд хэсгийн нурууд, Казахстаны зүүн хэсэг, Киргизстан болон Синкианг зэрэг улс орнуудад тархсан байж болох юм гэдэг (Nowak, 1999, Adiya, 2000). Монголын биологич нар Баян-Өлгий, Ховд аймгуудын нутгийг хамарсан 1,000 км² нутагт Алтайн тарваганы гол 6 популяцийн байршил байгааг тэмдэглэжээ (Amantai, 1990, Adiya, 2000). Кащенко Алтайн тарвагыг (*M. baibacina*) тусгай зүйл гэж 1899 онд тодорхойлжээ. Харин Монголын тарваганы тархацын зургуудад Алтайн тарваганы тархацыг тусгайлан заагаагүй зөвхөн 3 гол популяци гэж тэмдэглээд, харин эдгээрийн тархацыг монгол тарваганы (*M. sibirica*) тархацтай хамтруулан харуулсан байдаг (Bannikov, 1954, Adiya, 2000). 1970 оны тархацын зурагт ч салгаж заагаагүй юм.

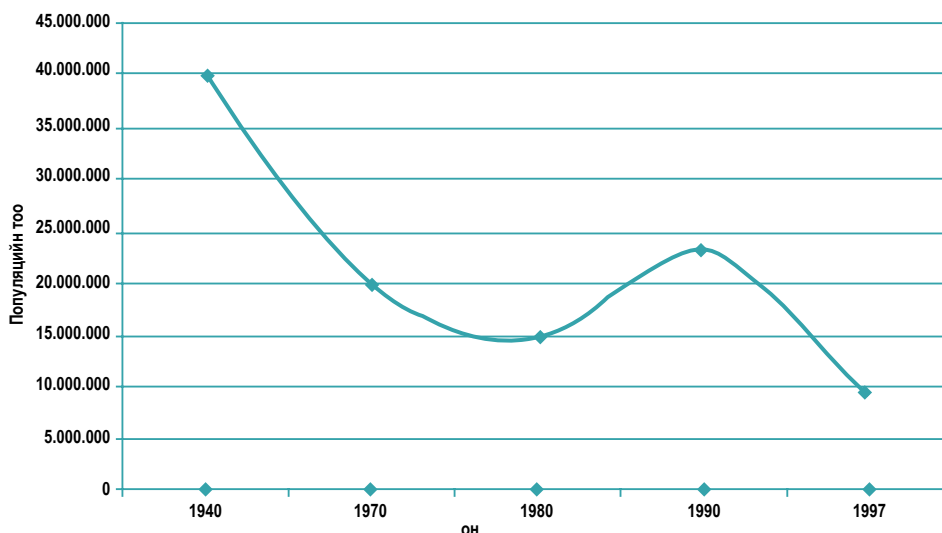
Монголын тарваганы судалгааны материалуудад тарвагыг 17 аймагт оршин амьдрах хувиар нь тархацын 5 хэвшинж болгон ангилсан байдаг бөгөөд энэ нь алтайн болон монгол тарваганы тархацыг ялгаж авч үзээгүй байдаг. Адъяагийн 2000 онд хийсэн судалгаагаар Архангай, Дорнод, Хэнтий, Баян-Өлгий зэрэг 4 аймгийн нутагт тарвага нилэнхүйд тархсан гэж тэмдэглэсэн боловч энэ тооцоо 7-р зурагтай зөрж байна.

Зураг 8: Монголын тарваганы тархацын байдал

Эх сурвалж: Я. Адъяа 2000 -аас авав,

Зураг 9: Тарваганы популяцийн тоо толгойн бууралт. 1940 – 1997 он

Ховд, Завхан, Хөвсгөл, Говь-Алтай зэрэг 4 аймагт тархац 89.5% - 94.1% -тай байна. Баянхонгор, Дундговь, Өвөрхангай, Сүхбаатар, Увс аймгуудад 77.7% - 83.3% -ийн тархацтай байна. Харин Дорноговь, Төв аймгуудад зөвхөн 30% - 48.3% тархацтай байгааг тус тус тэмдэглэжээ. 8-р зурагт зааснаар Дорноговь аймгийн зарим тоон үзүүлэлтүүд нийцтэй бүс байгаа нь ажиглагдсан. Мөн Дорноговь аймагт 30-48% тархацтай байгаа боловч нягтшилын үзүүлэлтүүд тэмдэглэгдээгүй байна. Сүүлийн үеийн судалгааны дүнгээс эдгээр тархац ихээхэн хэмжээгээр багассан гэж тэмдэглэсэн байна (Batbold, 2002; Townsend & Zahler, 2005, in press).

Амьдрах хэвшил: Монгол тарвага III-IX сар буюу жилийн 6 сард нь идэвхи хөдөлгөөнтэй амьдардаг (алтайн тарваганаас 1 сар илүү идэвхтэй амьдардаг), ба ичээндээ IX сарын сүүлийн хагасаас ордог. Харин алтайн тарвага ичээнээсээ IV сард гардаг. Аль аль зүйл нь 10-аад жилийн настай бөгөөд төрснөөс 3 жилийн дараа бие гүйцдэг байна. Үржлийн нас нь 4-10-ын хооронд 7 жил үргэлжилдэг. Нэг жилд (үржлийн насны эмэгчнийг тарч, хөхүүл эмэгчнийг нагай, үржлийн насны эрийг бүрхи гэнэ гэж Адьяагийн номонд бичжээ) тарчийн хагас нь үр төл гаргадаг бөгөөд монгол тарвага дунджаар 3-4 мөндөл, заримдаа 12 хүртэл мөндөл гаргадаг тохиолдол байдаг (Adiya, 2000). Үржлийн 60% -ийн чадвартай, болон агнуур, бэлчээрийн өөрчлөлт,

тахал болон бусад нөлөөллийг оруулахгүйгээр тооцоход нийт мөндөлийн 25% - 30% орчим нь эхний жилд онд ордоггүй байна. Их хэмжээний агналтаас болж монгол тарваганы үржил 20%-тай байгаа гэж Монголын эрдэмтэн судлаач нар үзэж байна. Алтайн тарваганы мөндөл нь биеэр том (6 мөндөл гаргадаг) боловч, эхний жилдээ хорогдол маш их байдаг бөгөөд дунджаар 20% -аас бага нь онд ордог ажээ (Adiya, 2000).

Популяцийн чиг хандлага: Тарваганы бусад зүйлүүдтэй нэгэн адил монгол болон алтайн тарвага олуулаа бүлээр амьдардаг. Монголд 400/км² хүртэл нягтшилтай гэж тэмдэглэгдсэн байна. Адъяа (2000) бүтээлдээ тарваганы популяцийн тооллогод тодорхой нэгдсэн арга зүй хэрэглэж байгаагүй бэрхшээлийг тэмдэглэсэн байна. Зарим тооллого нь залуу бодгаль (насны хувьд тодорхой бус, 0-2 насных байх гэж үзсэн) гэж тусад нь тоолсон боловч зарим нь ийм ангилалд тоолоогүй учраас харьцуулалт хийхэд хүндрэлтэй байдаг.

Эдгээр бэрхшээл байсан ч гэсэн сүүлийн 60 жилийн судалгааны материалаас авч үзэхэд популяцийн нийт тоо 75%-иар буурч, 1940 онд 40 сая тоологдож байснаас (Eregdendagva, 1972) багасч, 1997 онд 10 сая гаруй болсон гэж тэмдэглэсэн байна (Dembere, 1997). Биологич Даш (1970) тарваганы тоо толгойн цөөрөлтийг газар тариалангийн эрчимтэй үетэй (1940 өөс 1970 оны хооронд) холбоотой гэж үзжээ.

Гэвч, энэ үед тарваганы арьсны улсын бэлтгэлд их хэмжээний нийлүүлэлт хийж байсантай холбоотойгоор тарваганы тоо толгой их хэмжээгээр цөөрсөн гэж үзэхэд илүү тохирох болов уу. Монгол орны нийт нутаг дэвсгэрийн 1%-ээс бага нутаг нь газар тариаланд тохиромжтой гэж үздэг бөгөөд газар тариалангийн гол цэг нь Сэлэнгэ аймаг боловч энд хэзээ ч их хэмжээний тарвага тархаж байгаагүй байна. Хэрвээ газар тариаланд тохиромжтой бүх газрыг тариалангийн газар болгосон ч, энэ өсөлт нь тарваганы байршил нутгийн 2%-иас ихгүй хэмжээнд нөлөө үзүүлэх тул дээр дурьдсан онуудын тарваганы 50%-ийн хорогдлыг тариалангийн газартай холбож тайлбарлах боломжгүй байна.

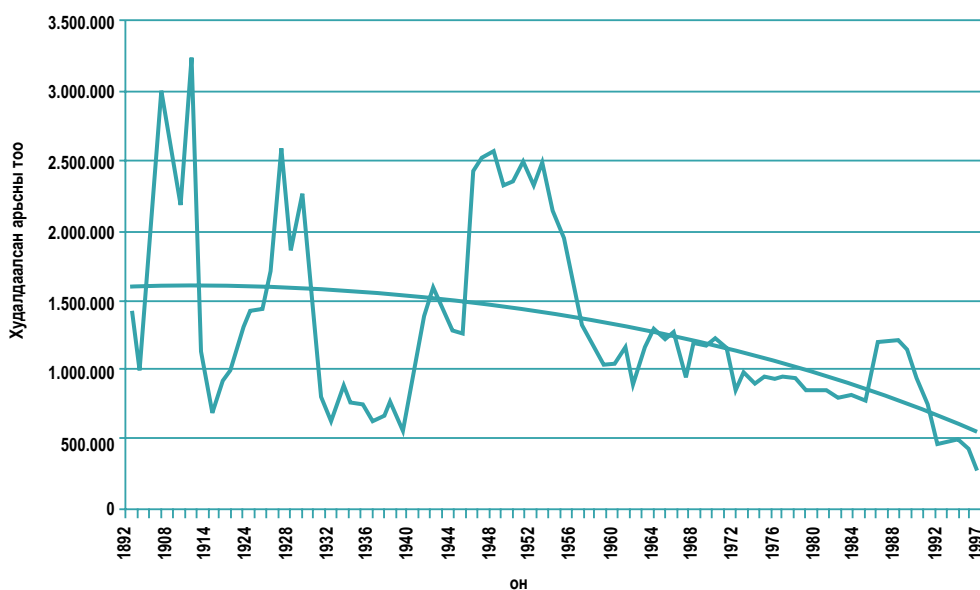
Тарваганы тоо толгойн 1970-1980 оны бууралт нь хэт эрчимжсэн агнуур, тооллогын тодорхой бус арга, тариалангийн газруудын талбай ихэссэн гэх мэт олон хүчин зүйлүүдээс хамааралтай байсан байж болно. Энэ хугацааны хооронд тарваганы үйлдвэрлэлийн худалдааг нэг байгууллага хянадаг байсан бөгөөд жилийн агналтын тоо 1 сая гэж тэмдэглэж байсан. Арьс бэлтгэлийн 1989-1991 оны хоорондох огцом өсөлт нь Монгол орон зах зээлийн эдийн засагт шилжиж, энэ үед амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнийг хүмүүс ихээр худалдаалж эхэлсэн, мөн тарваганы арьсны үнэ нэмэгдсэн болон менежментийн тогтолцоо

задарсантай холбоотой гэж үздэг.

Агналт ба худалдаа: Монгол улсын тарваганы арьсны зах зээл 1920-оос 1991 хүртэл зөвхөн Орос улс руу гардаг байв. Харин одоо үед урд хөрш Хятад улс руу ихэнх нь гарч, багахан хувь нь Орос улсад гардаг болов. Энэ судалгаагаар Япон, Солонгос улсуудтай тарваганы арьсны худалдаа хийдэг эсэхийн талаар ямар нэг мэдээлэл олдсонгүй. Арьсны худалдаа нь агнуурыг улам эрчимжүүлсээр ирсэн бөгөөд энэ ачаалал 1890 он, түүнээс хойш онцгой ихэссэн гэж хэлж болно. Агнуурын мэдээг тэмдэглэсэн хугацаанд арьс бэлтгэл хэд хэдэн удаа 2 сая хүрч байсан (1906-1910, 1927, 1929, ба 1946-1954) бөгөөд 1910 онд 3.2 саяд хүрч байжээ. Агналт 1960 оноос 1980-аад оны сүүлч хүртэл аажмаар багассан байна.

Худалдааны найдвартай мэдээлэл 1991 оноос хойш олдохгүй болсон. Хууль сахиулах байгууллагын мэдээнээс харахад агнуурын төлөвлөсөн тооноос агнаж байгаа тоо нь хамаагүй их байгаа нь тодорхой байна. Монголын зүүн бүсэд 2002 онд хийсэн агнуурын судалгаагаар Монгол тарваганы бэлтгэсэн арьсны тоо өгсөн зөвшөөрлийн тооноос 3 дахин илүү байгаа нь анхаарал татаж байлаа. Засгийн газар 2001 онд нийт 100000 тарвага агнах зөвшөөрөл өгсөн байхад, Монголын зөвхөн хотын зах дээр 88,000 тарваганы арьс зарагдсан, мөн энэ онд

Зураг 10: Монголын тарваганы арьсны албан ёсны худалдаа. 1892 – 1997 он

Хятад руу албан ёсоор 200000 тарваганы арьс гарсан байна (Scharf ба Enkhbold, 2002).

Хятад руу 2003 онд хууль бус 2 удаагийн худалдаанд 37332 тарваганы арьс гарсан байна. 2005 онд агнуурын хорио тавьсан байхад ч, Монголын Хилийн Цэргийн Удирдах Газрын мэдээлэлд 3 сарын эцсээс өмнө (тарвага ичээнээсээ гараад удаагүй байсан үе буюу хууль ёсны агнуур эхлэх цагаас нэг сарын өмнө), нийт 26000 тарваганы арьс хурааж авсан байна.

Дээрх тохиолдлуудад, хураагдсан ба зах дээр ажиглагдсан үйл ажиллагаа зэрэг нь хилээр гарч байгаа арьсны тооны маш бага хэсэг болж байгаа юм. Дорнодын Биологийн Төрөл Зүйлийн Төсөл 1999 онд бэлтгэсэн нийт арьсны тоо 1-1.5 саяд хүрч байна гэж тооцоолжээ. Бидний судалгаа 2004 онд бэлтгэсэн арьсны тоог 3-4 сая гэж тооцоолсон. Монгол тарваганы дундаж агналтын тоо 54 ба Алтайн тарваганы дундаж агналтын тоо 46 байв. Нийлээд нийт агналтын тоо 3-4 сая хүрч байна. Нэг тарваганы арьсны үнэ гадаадын зах зээлд 10 ам. доллар хүрдэг бол энэ худалдаа нийтдээ 30000-40000 ам. долларт хүрэх боломжтой билээ.

Тарваганы арьсны худалдаа нь тарваганы худалдааны нэг хэсэг нь бөгөөд бас өөр бусад хэсгийн худалдаа явагдсаар байдаг. Тарваганы бусад бүтээгдэхүүн эд зүйлүүдийг дотоодын зах дээр байнга худалдаж байдаг бөгөөд эдгээр нь арьснаасаа тусдаа зарагддаг. Орон нутгийн хэмжээнд махны болон уламжлалт эмнэлгийн зориулалтын худалдаа нь арьсны худалдаанд нэмэлт болж өгдөг. Ахуйн зориулалтаар агнасан тарваганы мах, өөх, бусад эмчилгээний хэсгүүд нь олон зуун жилийн турш уламжлан хэрэглэгдэж ирсэн ба одоо ч үнэлэн хэрэглэсээр байна. Тарваганы бараг бүх эд хэсгүүд нь хэрэглэгддэг (хэлийг хэрэглэдэггүй) бөгөөд зүрх, уушиг, элэг, бөөр зэргийг эмчлэхэд хэрэглэдэг ажээ. Тарваганы өөх савхи зөөлрүүлэх, түлэгдэлт, хөлдөлтийг эмчлэх, цус багадалт, сүрьеэ, болон бага насны хүүхдэд хоол гэжээлийн нэмэгдэл гэх мэтээр ашигладаг байна (Adiya, 2000). Монгол улс мал сүрэг элбэгтэй ч ард иргэд тарвага агнаж ахуйн хэрэгцээндээ ашигласаар байна.

Зэрлэг ан амьтдын худалдааны тухай анчдаас авсан асуулганд нийт 60% гаруй хувь нь тарвага

агнадаг гэж хариулав. Энэ тоогоор бол монголд 139000 тарваганы анчин байна гэж үзэж болно. Үүнээс гадна маш олон хүн захаас тарваганы гаралтай бүтээгдэхүүн худалдаж авдаг бөгөөд бас зарим нь өөрсдийн найз нөхөд, төрөл төрөгсдөөсөө авч хэрэглэдэг. Судалгааны дүнгээр бол монголын иргэдийн 27% нь (445,000 хүн, 15 буюу түүнээс дээш насны) тарваганы гаралтай ямар нэг бүтээгдэхүүнийг сонирхдог хэрэглэдэг байна. Үүнээс ихэнх хувь (85%, 370,000 хүн) махыг нь сонирхдог. Тарваганы тос (5%) дараагийн чухал хэрэгцээний бүтээгдэхүүн: бөөр – 3%, хүн мах – 2%, уушиг – 1% ба ходоод – 1% гэх мэт хэрэглэдэг. Нийт хэрэглэгчдийн зөвхөн 25% нь (110,000 хүн) тарваганы бүтээгдэхүүнийг найз нөхдөөсөө болон ах дүүгээсээ авдаг байна. Үлдсэн хэсэг нь өөрсдөө агнаж, эсвэл захаас худалдаж авдаг. Ингээд үзэхэд монгол улсад тарваганы гаралтай бүтээгдэхүүн худалдан авагч 160000 хүн байж болох тооцоотой. Эдгээр хүн бүр жилд дундажаар 25 ам. долларын тарваганы гаралтай бүтээгдэхүүн авахад зарцуулдаг гэвэл нийт 4 сая ам. долларын тарваганы худалдаа дотооддоо явагдаж байна.

Тогтвортой агналт: Тарваганы тоо толгой цөөрч байгааг дүгнэх сүүлийн үед хийгдсэн тооллогын дүн байхгүй боловч бусад бүх тодорхой нотолгоо баримтаас үзэхэд монгол орон даяар тарваганы тоо толгой нийтдээ буурч аюултай байдалд хүрсэн нь тодорхой болов. Жилд агнаж байгаа тарваганы тооноос гадна агнуурын хугацаа бас санаа зовоосон асуудал боллоо. Арьсны худалдаанд зориулж монгол тарвагыг III сарын дундаас, алтайн тарвагыг IV сарын дундаас ичээнээс дөнгөж гарангуут агнадаг болов.

Хаврын агналтыг үйлдвэрийнхэн зарим анчид сонирхдог нь энэ үед тарваганы арьс шигүү үстэй байдаг бөгөөд зах зээлд өндөр үнэ хүрдэг учиртай гэнэ. Үүнээс гадна энэ үед бусад улиралтай харьцуулахад тарвага ичээнээс дөнгөж гарсан тул хоол тэжээлийн шаардлагаар нүхнээсээ удаан хугацаагаар гардаг гэх мэт шалтгаанаас болж агнахад хялбар гэж үздэг. Хаврын улирал нь үржлийн маш чухал эмзэг үе юм. Тарвага төрлийн бусад зүйлийн нэг адил, монгол ба алтайн тарвага жилд нэг удаа ичээнээсээ гарсны дараахан ороо нийлэгт ордог

үе нь юм. (Adiya, 2000, Armitage and Downhower, 1974, Banfield, 1974, Godin, 1977). Мөндөл IV сараас VI сар хүртэл төрдөг бөгөөд төрснөөсөө сарын дараа нүхнээсээ гардаг ба үүнээс 2 долоо хоногийн дараа сүүн тэжээлээсээ гардаг байна (Adiya, 2000). Энэ цагаар эм тарвагыг агнах нь популяцийн өсөлт үржилтэнд сөрөгөөр нөлөөлөх бөгөөд нэгэнт үүссэн үр төлийг устгаж тэдгээрийн амьдрах боломжийг алдагдуулахад хүргэдэг байна. Энэ сөрөг нөлөө ялангуяа алтайн тарваганд их тохиолдож төрсөн мөндөлийн онд орох магадлал маш багасаж 80% хүртэл үхэж үрэгддэг (Adiya, 2000).

Эдгээр агналтын нөлөөлөх нөлөөллийн хэмжээг судалгааны найдвартай үзүүлэлтгүйгээр тодорхойлоход бэрхшээлтэй. Гэвч бид үндэслэлтэй тоо баримт, цөөхөн хэдэн таамаглал, тооцооллын хамгийн энгийн аргыг ашиглан онолын хувьд ямар нөлөөлөл байж болохыг энд үзүүлээ. Тарвага агнах хяналтын тоог 2004 онд 100,000 гэж тогтоосныг үндэслэл болгон авч, энэ тохиолдолд хаврын агналт популяцид ямар сөрөг нөлөөтэй байж болохыг авч үзье.

Улирлын ялгаагүйгээр агналтад эр эм тарвага тэнцүү тоотой ордог гэж таамаглая. Энэ таамаглал хэд хэдэн шалтгаанаар батлагдах боломжтой. 1-рт хүйсийн харьцаа аль ч популяцид хэлбэлздэг ч ихэнхдээ 1:1 байдаг гэж тэмдэглэсэн (Adiya, 2000). 2-рт эр тарвага ичээнүүдийн хооронд явж ил харагдах нь ил үүгээр нь эр эм тарвагыг ялгаж болох талтай. Гэвч тарвагыг гаднаас нь хараад эр эмийг ялгах боломжгүй. Эм тарвага эрээс биеийн хэмжээгээр бага байдаг ч зөвхөн биеийн хэмжээгээр нь хүйсийг тодорхойлох нь тодорхой индикатор болж чаддаггүй (Adiya, 2000). Залуу болон бие гүйцсэн эр тарвага биеийн хэмжээ адилтай байж болно. Агнасан бүх бодгаль бие гүйцсэн бөгөөд үржлийн насных гэж үзье. Энэ таамаглал ангийн буугаар агнаж байгаа үед бодитой байж болно. Ангийн буугаар агнадаг анчин бие гүйцсэн бодгаль шилж агнах боломжтой, харин хавхаар агнагчдад ийм сонголт хийх боломж бараг үгүй. Анчид залуу бодгалийг биеийн ерөнхий хэмжээ, сүүлний өнгөөр нь ялгаж таньдаг байна (Adiya, 2000). Ингээд энэ тохиолдолд ямар ч улиралд 100000 тарвага агнагдахад 50000 нь эм тарвага байж болохгүй гэх аргагүй болно.

Өмнөх судалгаануудаас үзэхэд бие гүйцсэн тарч жил дараалан төллөдөггүй, ихэнх тохиолдолд нэг жил өнждөг гэнэ (Adiya, 2000). Монголын биологичид нар нийт тарчийн хагас нь тэр жилдээ үржлийн чадвартай байдаг гэж үздэг байна (Adiya, 2000). Иймд тухайн жилд 50000 тарч агнасан бол 25000 нь хээлтэй, эсвэл дөнгөж мөндөллөсөн байж таарна. Дундаж төрөлт болон урьд жилийн төлийн онд орох хувийг ашиглан хаврын агналтаас болж үхэж хорогдож болох үр төлийн хэмжээг тооцоолон гаргаж болно. Монгол тарвага дунджаар 3-4 мөндөл гаргадаг, эхний жилдээ мөндлийн 70% нь онд ордог. Дунджаар тарч бүрээс 3,5 мөндөл төрлөө гэж үзвэл, үүнээс 2,45 мөндөл онд орох магадлалтай юм. Ийнхүү 25000 үржлийн чадвартай тарч агнахад нийт агнасан 100000 амьтнаас гадна 61250 бодгалийг устгасан байх боломжтойг тооцоо харууллаа. Ижил хэмжээ авч үзэхэд алтайн тарвага 30000 устгасан байж болох (нэг эхээс 6 мөндөл төрдөг, эхний жилд 20% нь онд орох = 1.2 мөндөл)

Ан агнах хориотой улиралд хийсэн агнуурын хор нөлөө нь дээр дурьдсанаас хэд дахин илүү байх нь ойлгомжтой. Монгол улсын “Ан агнуурын тухай” хуулиар хаврын улиралд агнах хориотой гэж тодорхой заасан боловч ихэнх нутагт хаврын агнуур хийсээр байна.

Бусад нөлөөлөл: Бусад улс оронд газар тариалангийн улмаас тарваганы амьдрах орчин багассантай төстэй бэрхшээл монгол тарваганд учирч байна. Гэвч газар тариалангаас болж монгол тарваганы амьдрах орчин дутагдаж байна гэх нь магадлал багатай байж болох юм. Газар тариалангийн эрчимтэй хөдөлгөөн нь Монголын түүхэнд шинэ зүйл бөгөөд, хэмжээний газар хагалах асуудал 1950-аад оноос өмнө байгаагүй. Харин энэ үеэс өмнө тарваганы тоо толгой ихээр цөөрч байна гэж тэмдэглэгдсэн байдаг. Монгол орны газар тариалангийн үйлдвэрлэл Сэлэнгэ мөрний ай сав газраар төвлөрсөн байна. Энэ нутагт тарваганы тархац тоо толгой хэзээ ч их байгаагүй билээ. Газар ашиглалтаас болж зарим газруудад амьдрах орчин багассан байж болох боловч, нийт газар нутгийн нь 70% тарваганд тохиромжой монгол орны хувьд энэ нөлөөлөл нь өчүүхэн юм. Монголд 1991 оноос хойш тариалангийн газар ашиглалт эрс буурч урьд нь

ашиглаж байсан газруудад тариалахаа больсон ба онолын хувьд Зүүн Европод *M. bobac bobac* (Zimina and Gerasimov, 1973) ашиглахаа больсон тариалангийн газарт байршдагтай адил монгол тарвага ч атаршсан газар эргэн нутагшиж болно гэж үздэг. Удаан хугацаанд үргэлжилсэн дээрхээс илүү бас нэг сөрөг нөлөөлөл нь сүүлийн 100 жилийн турш тэмцэж байгаа тахлын аюулаас хамгаалах устгалын ажлууд болно. Сүүлийн жилүүдэд газар ашиглалт, устгалын ажлын аль аль нь ноцтой нөлөө, аюул занал учруулж байна гэж хэлэхээргүй шахам боллоо. Газар тариалангийн ихэнх талбайнууд 1990-ээд оноос хойш ашиглалтгүй орхигдсон төдийгүй устгалын ажил тарваганд чиглэхээ бас больсон байна. Хамгийн гол хүчтэй сөрөг нөлөө нь одоо хэт эрчимжсэн агнуур болж байна.

Биологийн төрөл зүйлд үзүүлэх нөлөөлөл:

Тарвага нь газар нутгийг тодорхойлох, хэд хэдэн төрөл зүйлийн шувуу болон хөхтөн амьтдад амьдрах орчин бүрдүүлж өгдөг, мах идэшт амьтдад уургийн эх үүсвэр болдог гэх мэт үүрэг гүйцэтгэдэг учир их хэмжээний бууралт нь Монголын нийт биологийн төрөл зүйлд сөрөг нөлөө үзүүлж болох талтай юм.

Тарвага нь байршин буй уулын болон талын экосистемийн ерөнхий бүрэлдэхүүн болон эрүүл мэндэд маш чухал үүрэг гүйцэтгэдгээрээ түлхүүр зүйл байх боломжтой (Puzansky, 2004, Zahler et al., 2005). Тэд хөрсөн доор нүхээ малтх явцад нь газрын гүний хөрс өнгөн дээрээ гарах, эрдэс бодисыг эргүүлэн системд оруулах мөн хөрсийг агааржуулах гэх мэтийн үр ашигтай байдаг. Тэдгээрийн үүр нь олон зүйлийн унаган амьтдад амьдрах орчныг бий болгож өгдөг байна. Эдгээрт сүүлэрхэг зурам (*Spermophilus undulatus*), дагуур зурам (*S. dauricus*); монгол огдой (*Ochotona pallasi*), дагуур огдой (*O. daurica*), асганы огдой (*O. hyperborea*); хотны үен (*Mustella nivalis*); цагаанхан үен (*M. erminea*); халздай дорго (*Meles meles*); зараа (*Hemiechinus* spp.); шар үнэг (*Vulpes* spp.); малар мануул (*Otocolobus manul*) зэрэг орно (Adiya, 2000, Zahler et al., 2005). Тэдгээрийн идэш тэжээлийн сонголтоос болж ургамлын төрөл зүйл болон бүтцэд бас өөрчлөлт ордог байна. Тарвага нь махан идэшт амьтад болон шувуудын идэш тэжээлийн гол нөөц болдог ба бүргэд (*Aquila* spp.), талын сар (*Buteo hemilasius*), саарал чоно

Монгол тарвага. Фото: К.Олсен

(*Canis lupus*), цоохор ирвэс (*Uncia uncia*), шар үнэг (*Vulpes* spp.), өмхий үен (*Mustela eversmanni*) болон хүрэн баавгай (*Ursus arctos*) зэрэг амьтан тарвагаар идэжлэнэ.

Хууль дүрэм болон түүний сахиулалт:

Засгийн газраас тарваганы агналтыг 2005 оны эхээс 2 жилээр хорьсон боловч холбогдох хууль журамд өөрчлөлт оруулаагүй учраас зөрчлүүд үргэлжилсээр байна, жишээлбэл 2005 оны зун Хилийн Цэргийг Удирдах Газраас их хэмжээний тарваганы арьс (>26,000) илрүүлсэн гэх мэт. Идэвхтэй менежментгүйгээр агнуурыг хориглосныг ажиглаж байхад энэ нь агнагдаж байгаа тоо хэмжээнд мэдэгдэхүйц нөлөө үзүүлэхгүй бөгөөд ихэнх тохиолдолд албаны хүмүүс агнуурыг хорьж, ахуйн зориулалтын агналтанд бас зөвшөөрөл өгдөггүй. Хуулийн хувьд зөв, гэхдээ хүмүүс ахуйн зориулалтаар зөвшөөрөлгүйгээр агнаж байгаа бөгөөд агнасаар байх болно.

Агнуурыг хориглосноос хойш ч ахуйн зориулалт болон үйлдвэрлэлийн зориулалт гэсэн ойлголтууд бас л тодорхойгүй байх болно. Ахуйн зориулалт гэдгийг хувийн хэрэгцээнд хувь хүн агнаж болох тоо гэж тодорхой бус заасан байдаг. Ан агнуурын хуулиар 3 тарваганаас илүүгүй гэж заасан байдаг (Wingard and Odgerel, 2001, Scharf, 2002). Үйлдвэрлэлийн зориулалтын агналтанд бас тодорхой хэмжээ тавиагүй бөгөөд бүртгүүлсэн тодорхой компанид зөвхөн үйлдвэрлэлийн зорилгоор зохион байгуулалттай агнуур явуулна гэсэн байна (Wingard and Odgerel, 2001, Zahler et al., 2005). Ихэнх анчид энэ 2 ангиллын дундуур өөрөөр хэлбэл үйлдвэрлэлийн зориулалтын хууль зүйн үндэслэлд хүрэхгүйгээр ахуйн зориулалтын 3-аас илүү гаргаж агнуур хийдэг.

Саарал чоно (*Canis lupus*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад:

Монголын саарал чоноыг ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнаж болно. Агнах улирал болон тоо хэмжээг заагаагүй.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: *Canis lupus* нь CITES-ийн 2-р хавсралтад орсон байдаг ба оршин байх орноос гаргахдаа экспортын зөвшөөрөлтэйгээр гаргадаг байна. Саарал чонон популяцид зарим бэрхшээл учирч байгаа боловч ерөнхийдээ элбэг тархсан болон дэлхий даяар чононы популяци тогтвортой байгаа гэх мэт шалгуураас болж саарал чоно аюулд өртсөн ангилалд ордоггүй. Иймээс IUCN-ийн Улаан номд анхааралд авах шаардлагагүй гэж тодорхойлсон байдаг.

Тархац, популяцийн чиг хандлага: Canidae овгийн хамгийн том амьтан болох саарал чоно нь дэлхийн хойд тал бөмбөрцгийг нэлэнхүйд нь хамарсан түүхийн хувьд дэлхий дээр хамгийн өргөн тархалттай хөхтөн амьтдын нэг байв. Агнуур болон устгалын ажлууд (барих, хордуулах, шагналтай агналт) энэ зүйлийг олон газар нутгаас устаж үгүй болоход хүргэсэн

(ихэнхдээ Баруун Европын улсууд, АНУ, Япон) бөгөөд нийт тархацыг 30%-аар бууруулжээ. Сүүлийн 30 жилийн дотор хууль тогтоомжийг сайжруулж (CITES, ховор ховордсон амьтдын актууд, агнуурын хорио), сэргээн нутагшуулах хөтөлбөрүүд, газар ашиглалтын өөрчлөлтүүд, хүмүүсийн хөдөө нутгаас хот суурин газарт шилжиж буй байдал зэргээс болж дэлхий дээрх ховордол багасч тогтвортой болж байгаа бөгөөд зарим нутаг дэвсгэрт чоно буцаж нутагшиж байгааг тэмдэглэсэн байна (Nowak 1999).

Харамсалтай нь бид Монгол улс дахь чононы тоо толгойг зөвхөн таамаглах төдийгээр мэдэж байна. Популяцийн нягтшил, тархац, сүргийн хэмжээ, эсвэл байрших газар нутаг зэргийг тодорхойлох судалгаанууд хийгдэж байгаагүй. Монголын биологич нар 1970-аад оны үед нийт улсын нутаг дэвсгэрийг хамарсан тархацын газрын зураг хийсэн боловч энэ зурагт тухайн газар нутгийн нягтшил болон тоо толгойн хэмжээг оруулж өгөөгүй байна. Үндэсний болон олон улсын мэргэжилтнүүд их хэмжээний агналт болон устгалаас популяцийн тоо толгойд өөрчлөлт хэлбэлзэл орж байгаад итгэж байгаа, яг энд харуулах баталгаа байхгүй ч тоо толгойн цөөрөлт дээр үед болон одоо үед ч үзэгдсээр

Дорнод аймгийн зах дээр саарал чоно худалдаалж байгаа нь. Фото: К. Олсон

байгаагаар тайлбарлаж болно. Зарим судлаач нар одоо үед ч их хэмжээний агналтаас болж тоо толгой цөөрсөөр байна гэдэгт итгэлтэй байна. Гэвч бидэнд популяцийн судалгаа материал байхгүй хэвээр байна.

Саарал чонын сүргийн дундаж хэмжээ, амьдрах орчин зэргээс монголын саарал чонын тоог таамаглаж болох боловч одоогийн тодорхой судалгаа дутагдалтай байна. Саарал чонын амьдрах орчин ихэвчлэн тодорхой газар нутгийг эзлэн байршсан байдаг бөгөөд хөрш сүргийн амьдрах газар нутагтай давхцах асуудал гардаггүй байна. Иймээс чонын амьдрах орчин болон сүргийн дундаж тоо зэрэг нь чонын нийт тоо толгойг тооцоолон гаргахад их хэрэгтэй үзүүлэлтүүд болж өгдөг байна. Монголд 2 төсөл (Зэрлэг амьтдыг хамгаалах нийгэмлэг, Олон улсын Тахь групп) саарал чононд радио дохиолол бүхий хүзүүвч зүүж гүйдэл хөдөлгөөнийг нь судалж байгаа бөгөөд үр дүн нь одоогоор гараагүй байна.

Бусад улс орнууд дахь саарал чонын популяцийн тухай дараахь мэдээллийг харьцуулах зорилгоор мэдээлэв. Дэлхий даяар саарал чонын амьдрах орчны цар хүрээ янз бүр байдаг бөгөөд хоол тэжээлийн олдоц, улирал болон чонын популяцийн хэмжээ зэргээс шууд хамааралтай байдаг. Канадад өвлийн улиралд саарал чонын нэг сүрэг 13,000 км² талбайг хамарсан хамгийн их хэмжээтэй амьдрах орчинтой байсныг тэмдэглэжээ (Mech, 1970). Хамгийн бага амьдрах орчин 18 км² газар зуны улиралд зүүн урд Онтарио-д байсан байна. Канад болон Казахстаны саарал чонын сүргүүд хоол тэжээл элбэгтэй газруудад хамгийн бага нь 30 км² талбайд байдаг бөгөөд цөлийн болон тундрын бүсэд 1000 км²-т амьдрах орчинтой байх жишээтэй байна (Bibikov et al., 1983).

Дэлхий дээрх саарал чонын популяцийн янз бүрийн нягтшилыг биологич нар гаргасан байдаг бөгөөд энэ нь амьдрах орчны хэмжээ янз бүр байдагтай төстэй байна. Жишээлбэл Канадад нягтшил хамгийн бага нь 1 бодгаль /520 км² – 1 бодгаль /26 км² -т байсан (Fuller and Keith, 1980, Mech, 1970). Хамгийн их нягтшил Исле Роялалд таарсан (1 бодгаль /10 км²) бөгөөд энэ нь гэнэтийн ховордолтод өртөхөөс өмнө байжээ (Nowak, 1999). Аляска-д нягтшил ойролцоогоор 100 км² нутагт 4-5 бодгаль байдаг (Nowak,

1999). Харин Казахстаны популяци нягтшил багатай 100 км² газар нутагт 1.5 чоно байх жишээтэй (Dimitriyev, 2005). Бүх популяциудийн хувьд нягтшил нь маш олон хүчин зүйлүүдээс шалтгаалдаг бөгөөд эдгээрээс хамгийн чухал нь хоол тэжээлийн олдоц болдог (Peterson, 1977).

Канадын саарал чонын популяцийн нийт тоог 30000 -60000 гэж тооцоолдог. Аляскад судлаач нар 4000-7000 чонотой гэж үздэг байна (Carbyn, 1983, 1987; Theberge, 1991). Оросын судлаач нар дэлхийн 2-р дайны дараа Оросын Холбооны Улсад нийтдээ 150000 - 200000 саарал чоно байгааг тэмдэглэжээ. Үүнээс хойш 15 жилийн турш жил бүр 40000 - 50000 амьтныг засгийн газрын хяналтын хөтөлбөрөөр устгаж, 1962 он гэхэд 15000 орчим бодгаль үлдсэн байв. Гэвч 1999 онд 44000 болж өссөн гэж судлаач нар үзжээ. Сүүлийн үеийн мэдээгээр Казахстанд 40000 саарал чоно байгаа бөгөөд энэ нь засгийн газрын устгалын хөтөлбөр хэрэгжихгүй болсонтой холбоотойгоор тоо толгой нь нэмэгдсэн гэж үзэж байгаа юм байна (Dimitriyev, 2005).

Монголын нийт саарал чонын популяцийн тоо 157000 -аас хэтрэхгүй байж болох бөгөөд энд хамгийн их нягтшилтай нутаг орон гэж авч үзсэн ч дээрх тооноос илүү гарах боломжгүй тооцоо гарч байна. Аляска шиг 100 км² газарт 3 - 5 саарал чонотой гэж үзвэл монголын саарал чонын популяцийн тоо ойролцоогоор 62000 байх жишээтэй юм.

Агнуур, худалдаа: Монголчууд саарал чоныг мал сүргийн дайсан учраас, хүмүүст аюул заналхийлдэг гэж, спорт агнуур, олон улсын болон орон нутгийн арьсны худалдаанд мөн уламжлалт эмнэлгийн зориулалтаар саарал чонын эд зүйлүүдийг хэрэглэх гэх мэт шалтгаанаар агнадаг.

Оросын холбооны дагуул байх үеийн монгол улсад чоно агнах асуудал засгийн газрын бүрэн эрхийн функци байв. Монгол улс нь албан ёсоор Оросын холбооны улсад харьяалагддаггүй байсан ч энэ системийн салшгүй хэсэг байсан бөгөөд зэрлэг ан амьтдын агналт нь Оросын загвар, шаардлага, чиг хандлагыг заавал дагадаг байлаа. Монголд 1920-иод оноос эхлэн саарал чонын тоо толгойг зохицуулах болон арьсны бэлтгэл хангах зорилгоор агналт хийсээр иржээ (Зураг №11). 1926-1985 хооронд жилд дунджаар 5308

бодгаль, 1933 онд хамгийн олон 18000 бодгаль агнаж байсан бөгөөд дээрх 55 жилийн дотор нийт 313153 саарал чоно агнасан байна. Гэвч эдгээр тоо нь зөвхөн албан ёсоор тэмдэглэгдсэн тоо бөгөөд үүнээс гадна мал сүргээ хамгаалах, эмчилгээнд зориулж гэх мэтээр агнагдсан саарал чонын тоо албан ёсоор тэмдэглэгдэх боломжгүй байсан.

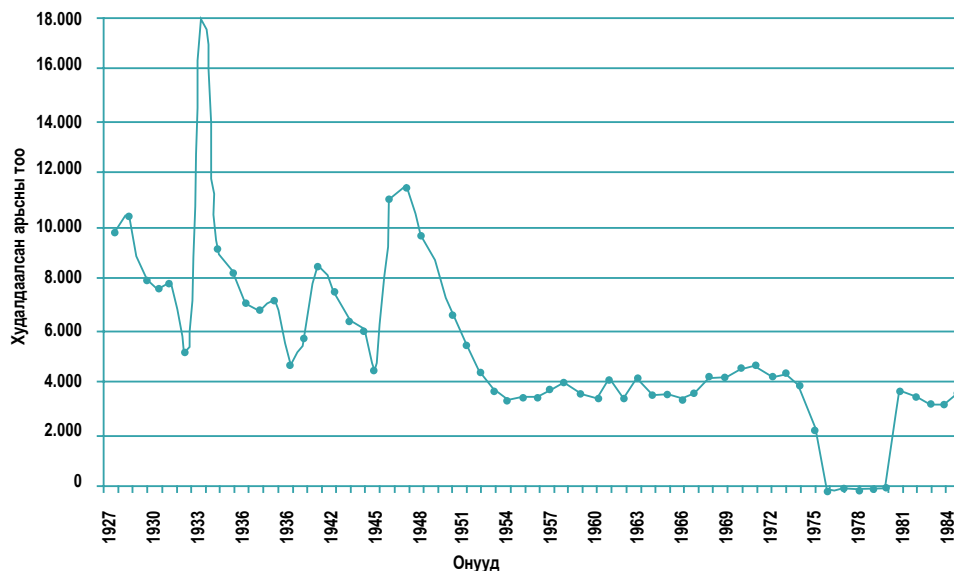
Дээрх мэдээлэлтэй харьцуулахад, Оросын холбооны улс 1950-оны дундаас 1960-аад он хүртэл жилд 50000 саарал чоныг устгаж байв. В.В. Козловын мэдээлснээр Оросын холбооны улс 1945 онд 42300 саарал чоно, 1946 онд 62700 саарал чоно, 1947 онд 58700, 1948 онд 57600, 1949 онд 55300 саарал чоно тус тус устгасан бөгөөд дараагийн 20-иод жилийн турш бас дээрхтэй төстэй тоогоор устгал хийж байв. 1970 он гэхэд ихэнх төрөл зүйлүүдийг агнах тоо багассан ба агнуур хэзээ ч бүрэн зогсоогдож байгаагүй бөгөөд 1980 онд ч гэсэн 30000 саарал чоно агнасан мэдээлэл байна.

Монголчууд саарал чонотой тусгай хэлхээ холбоотой гэж үздэг хэдий ч агналтыг гаж буруугаар дэмжиж энэ зүйлийг устгаж сөнөөх аюулд хүргэж болохоор байна. Монголд хувь хүний түвшинд ч хөдөө нутгийн хүмүүс малаасаа хамааралтай амьдардаг ч саарал чоныг үзэх үзэл нийтээр нэгэн адил байдаг. Саарал чоныг мал сүргийн дайсан (нөгөө 2 дайсан нь цоохор

ирвэс, буурал шилүүс) гэж үздэг бөгөөд монгол ёсны амьдралд саад учруулж байгаа амьтад юм гэж үздэг байна. Өнгөрсөн жилүүдэд монгол улс саарал чоныг үндэсний дайсан гэж албан ёсоор тэмдэглэжээ. Саарал чонын экологийн талаар ямар ч ойлголтгүй байсан, социалист системийн энэ үед түүнийг устгаж үгүй болгох гэсэн ганцхан зорилготой байжээ. Одоо монголд агнуурын ямар ч хорио байхгүй ганц зүйл амьтан бол саарал чоно хэвээр байна.

Саарал чоныг агнах нь зөвхөн түүнээс айснаас, эсвэл өрсөлдөөнөөс, бас засгийн газрын зааварчлагаанаас ч болдоггүй бололтой. Монголчууд чонотой түүхийн болон уламжлалт холбоотой бөгөөд энэ нь чоныг энэ бүс нутгаас устгахад хүргэхгүй ч гэсэн энэ боломжинд хүргэх гэж нэлээд тэмцэж байгаа гэж хэлж болохоор байна. Чоныг маш их хүчирхэг амьтан гэсэн ойлголтод хүмүүс итгэдэг бөгөөд чонын биеийн бүх эд зүйлийг уламжлалт эмнэлгийн зориулалтаар хэрэглэдэг байна. Монголчуудын чоно агнахдаа гаргах догшин ширүүн, хурдан шаламгай авир нь хажуугийн ажиглагч хүнд айсан амьтнаа үзэн ядан агнаж байгаа мэт авиртай андуурах тохиолдолд хүргэж болохоор байдаг. Үнэндээ, монголчууд чоныг уламжлалт ёсны хүндлэлтэй агнадаг бөгөөд чонын шургуу зан, тууштай байдал, зальтай овжин гэх мэт чанарыг бишрэн хүндэтгэсэн маягтай агнадаг байна. Монгол орны зарим нутагт чоно ижил

Зураг 11: Монгол улсын саарал чонын арьсны албан ёсны худалдаа. 1927-1985 он

Саарал чонын соёг Хятадад худалдаалж байгаа нь. Фото: Ж.Вингард

хүчтэндээ (хийморьтондоо) харагдаж, илүү (хийморьтондоо) хүчтэндээ алуулдаг гэсэн ярианд хүмүүс итгэсээр байдаг. Чоно ална гэдэг ийм аюулыг устгаж байгаа биш, харин анчин эр зориг, хүч тэвчээр, авьяас чадвараа бататгаж байгаа хэрэг болдог. Хамгийн гол нь энэ зүйлийг устгаж үгүй болгохгүй байх нь чухал бөгөөд чоно нь бүх монголчуудын гарал үүсэлтэй холбоотой домгийн дагуу ихэнх хүмүүс чонын тоо толгойг зохицуулаад энэ газар нутаг дээр байх ёстой амьтан юм гэж ойлгодог. Социалист системийн үеийн чоно устгалын үед чонын үүрэнд 1-2 бэлтрэгийг үлдээж байсан нь бүр мөсөн устгаж үгүй болохоос сэргийлсэн үзэл гэж болно. Ингээд түүхэн уламжлалт зан заншил зах зээлийн нөхцөлд автагдах эсэхийг харж байх үлдлээ.

Энэ судалгаанаас үзэхэд саарал чонын тоо толгойн хэмжээ тодорхойгүй байгаа гэсэн хэдий ч энэ зүйл монгол улсын дотоодын болон гадаад худалдааны чухал зүйл болсоор байна. Дотоодын зах зээлд саарал чонын бүх эрхтэн хэсэг хэрэглэгддэг. Арьс нь хамгийн дулаахан, чанар сайтай арьс 150 ам. доллар, чанар багатай арьс 50 ам. долларын үнэтэй байна. Мах нь бүх төрлийн өвчнийг (ханиаднаас эхлэн астма зэрэгт) анагаахад хэрэглэгддэг ба зах дээр 1 кг мах 5 ам. доллараар зардаг. Яс, хэл, бөөр, дэлүү зэрэг нь бас эмчилгээнд ашиглагддаг учраас нэмээд 50 ам. доллар хүрдэг байна. Ингээд нэг саарал чоныг зах дээр зарахад 300-350 ам. долларын ашиг олж болохуйц юм.

Олон улсын хэмжээнд саарал чонын худалдааг ихэвчлэн Хятадтай хийдэг. Монгол Хятадын хилийн дагуух 15 хотын дэлгүүрүүдээр хийсэн судалгааны дүнгээс харахад: саарал чонын сайн арьс 250 ам. доллар, муу арьс 35 ам. доллар гэж ил байдлаар тавигдсан байна. Нэг ширхэг шүд нь 2-3 ам.доллар, шагай 3-10 ам.доллар, толгой 5 ам. доллараар тус тус зарагддаг. Араг яс нь дөнгөж 50 ам.доллар, харин чихмэл нь 375 ам. доллар хүрнэ.

Монгол, Хятад хоёр улсын уламжлалт анагаах ухааны зан заншил, зах зээлийн үнэ, чоныг үзэх монгол үзэл зэргээс шалтгаалж саарал чоно нь монголын 2 дахь хамгийн их агнагддаг зүйл болж байна. Нийт 949 анчдаас асуулга асуухад үүнээс бараг 40 хувь нь (321хүн) чоно

агнадаг гэж хариулжээ. Монгол дахь нийт анчдын тооноос (245000) бодож үзэхэд 75000 хүн чоно агнадаг байж болох байна. Дунджаар 3-4 чоно агнадаг бол нэг анчин хамгийн олон нь 100 чоно агнасан байж болох юм. Анчдаас авсан асуулгын дүнд 2004 онд дор хаяж 1770 чоно агнагдсан байна. Нийт агналтын тоог тодорхойлох боломжгүй байсан нь анчдын хариулттай холбоотой байв. Найдвартайгаар биш ч гэсэн, 2004 онд 20000-30000 чоно агнагдсан байж болох бөгөөд энэ нь 7 сая ам.долларын худалдааг бий болгосон байна. Улаанбаатар хотын зөвхөн нэг зах дангаараа 2004 онд 50000 саарал чонын арьс зарсан гэж мэдээлсэн. Бид энэ мэдээллийн дагуу тодруулга хийх гээд амжилт олоогүй. Бусад орны үзүүлэлт дээр үндэслэн гаргахад монголд байж болох саарал чонын нийт тоо 50000-100000 гэж үзээд яг байгаа популяцийн тоо үүнээс бага гэж бодоход одоогоор агнаж байгаа тоо дэндүү их байгаа нь илэрхий болно.

Бид агнагдаж байгаа чонын тоог тодорхой энд хэлж чадахгүй боловч маш их хэмжээний агналт зэргээс болж Монголын чонын популяцийн тоо хэмжээ цөөрсөн байна гэж хэлж болохоор байна. Зарим тодорхой мэдээнээс үзэхэд зүүн хязгаарын болон говийн бүсээс чоно алга болсон гэж тэмдэглэгдсэн байна. Малчдын ярьж байгаагаар чоно элбэг үзэгдэх боллоо гэдэг нь магадгүй бусад зэрлэг ан амьтдын тоо толгой цөөрснөөс чоно гэрийн мал руу дайрах нь элбэг болсноор тайлбарлаж болох юм.

Хярс үнэг (*Vulpes corsac*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад:

“Ан агнуурын тухай” хуулиар ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар хярс үнэг агнахыг 10-р сарын 21-нээс 2-р сарын 16 хүртэл зөвшөөрсөн байдаг. Хярс үнэгний агналтыг хязгаарлах зорилгоор сүүлийн жилүүдэд БОЯ-наас хярс үнэг агнах тоог тогтоогоогүй байна.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: IUCN хярс үнэгийг анхааралд авах шаардлагагүй зүйлийн ангилалд оруулжээ. CITES -д бас ямар нэг тусгай ангилалд оруулаагүй байна.

Тархац, популяцийн чиг хандлага: Хярс үнэг нь махан идэшт амьтан бөгөөд хуурай газар нутагт дасан зохицсон, хойд Афганистанаас Түвд хүртэл, мөн Монголоор дайран Манжуурын хойд хэсгийг хамарсан тархалттай (Heptner and Naumov 1992). Хярс үнэг нь хээр, цөлийн хээр, хагалсан газар болон суурин газарт амьдран орших нь тохиолддог. Хярс үнэг нь заримдаа өөрөө ухсан эсвэл тарвага, дорго мэтийн амьтдаас булааж авсан нүхэнд хоргодон амьдардаг. Тэдгээрийн идэш тэжээлийн бүрэлдэхүүнд ихэвчлэн жижиг мэрэгчид, огодой, шувууд, шавьж оролцдог. Үржлийн улирал нь 1-р сараас 3-р сар хүртэл үргэлжилдэг бөгөөд хээлтэй байх хугацаа нь 50 - 60 өдөр байдаг. Нийтдээ 2 - 6 зулзага төрүүлдэг, хамгийн олон нь 11 зулзага төрүүлсэн гэсэн мэдээ байдаг (Nowak, 1999). Хүмүүсээс гадна саарал чоно, махан идэшт том шувууд хярс үнэгний дайсан болдог.

Ази тивд өргөн уудам тархацтай ч судлаач нар энэ махан идэшт жижиг амьтны биологи экологийн тухай мэдээллээр дутмаг байдаг (Sillero-Zubiri et al., 2004). Тэжээмэл амьтдын талаар хийсэн судалгаанаас үзэхэд үнэгний зүйлүүдийн хооронд ааш араншингийн болон экологийн онцлогтой өөр шинжүүд байдаг нь ажиглагдсан. Жишээлбэл, хярс үнэгний маш олон бүлүүд нийлэн хөрш зэргэлдээ байх хярс үнэгний колонид амьдардаг байна (Novikov, 1962, Ognev, 1962, Heptner and Naumov, 1992). Мөн идэш тэжээлдээ явахдаа хярс үнэгний бүл бодгалиараа салж гардаг гэх бөгөөд хоол тэжээл ховор үед нүүдэллэх буюу популяцийн ихээхэн хэлбэлзэлд ордог гэнэ (Ognev, 1962, Heptner and Naumov, 1992). Эдгээр дүгнэлт нь ихэвчлэн энгийн ажиглалтын үр дүнгээс гаралтай бөгөөд яг үнэн зөв эсэхийг энд

Их нартны байгалийн нөөц газар - хярс үнэг.
Фото: Др. Рич Рыдинг

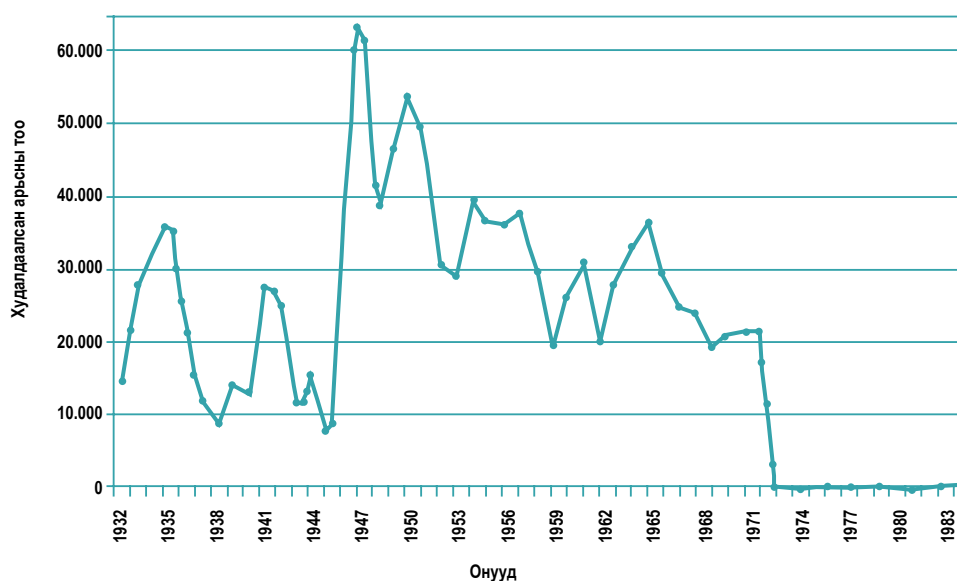
батлах боломжгүй юм. Хамгийн их хэмжээний мэдээ агнуурын мэдээнээс болон ангилал зүйн судалгаанаас олддог гэнэ. Зүйлүүдийн тархах дадал, идэш тэжээл, эсвэл хамтран амьдрах бүтэц гэх мэт биологийн үндсэн ойлголтууд болон амьдрах орчны шаардлага зэрэг мэдээлэл цөөхөн олддог.

Хярс үнэг нь хойд америкийн кит үнэг (*Vulpes macrotis*) болон свифт үнэгтэй (*V. velox*) ихээхэн төстэй байж болох, яагаад гэвэл энэ 2 зүйл нь хуурай гандуу газраар нутагтай, ихэвчлэн бусад амьтдаас булааж авсан нүхэнд амьдардаг, жилийн дотор хэд хэдэн нүхэнд шилждэг, хүмүүсийн үйл ажиллагаанаас хамааран популяцийн тоо толгойн ихээхэн хэлбэлзэлд ордогдоо төстэй ажээ. Жишээлбэл, Канадад свифт үнэг 1928 онд устаж үгүй болсон, АНУ-д сүүлийн 100 жилийн дотор 90%-ийн хорогдсон зэрэг нь махан идэшт амьтдыг хянах хөтөлбөрүүд, арьсны төлөөх хүмүүсийн агналт, амьдрах орчны хомсдол зэргээс болсон байж болох юм.

Агнуур ба худалдаа: Хярс үнэг нь олон жилийн турш Монгол орны үслэг эдлэлийн нөөцийг хангасаар ирсэн. Арьсны худалдаанд их хэмжээгээр орж байсан хөхтөн амьтдаас тарваганы ба гөрөөсний арьс байв. Оросын холбооны улс руу 1932-1947 оны хооронд 1.1 сая, 1947 онд 62926 хярс үнэгний арьс зарагджээ. Олон жилээр их хэмжээгээр агнасны улмаар тоо хэмжээ нь буурах болсон гэж 1973 онд үзээд хярс үнэг агнахыг Монгол улсын Засгийн газраас хорьсон байна. Энэ хорио нь социалист системийн үед тавигдаагүй болно.

1990 оноос эхлэн монгол улс махан идэшт жижиг амьтдыг агнаж олон улсын зах зээлд зарж эхэлсэн. Засгийн газрын өөрчлөлтийг дагаад өөр бусад бүх зэрлэг ан амьтдын гаралтай

Зураг 12: Монголын хярс үнэгний арьсны албан ёсны худалдаа. 1932-1985 он

бүтээгдэхүүний худалдааны чиглэл урагшаа Хятад улсыг чиглэх болсон байна.

Хярс үнэгний арьсны үнэ 28 ам.доллар болж, шар үнэгний арьснаас (18 ам.доллар) илүү үнэд хүрч байна. Хярс үнэгний арьсны үнэ гэнэт нэмэгдсэнээс болж бусад амьтадтай харьцуулахад маш олноор агнагдаж эхэлсэн хэдий ч тарвага болон хэрэмний арьсны хэрэгцээ ч их хэвээрээ байгаа. Зэрлэг ан амьтдын худалдааны энэ судалгаагаар нийт оролцогчдын 12% нь хярс үнэг агнадаг гэсэн байна. Бид үүнээс хярс агнаж арьсны худалдаа хийдэг нийт 25000 хүн байна гэж тооцоолж байна. Зах зээлийн өндөр үнээс болж (хярс үнэг их нягтшилтай бөгөөд шар үнэгийг бодвол аймхай биш) анчин бүр дунджаар 10.2 хярс үнэг агнадаг байхад, 4.7 шар үнэг агнагдаж байх жишээтэй. Нэг анчин жилд хамгийн их нь 100 хярс үнэг агнасан байна. 2004 онд хярсны ан нийтдээ 200000 хүрсэн гэж тооцоолж байгаа бөгөөд энэ нь олон улсын зах зээлд 5.6 сая ам.долларын үнэ хүрсэн байна.

Энэ худалдаан дээр хярс үнэгний дотоодын зах зээлийн худалдааны талаар мэдээлэл бага байна, Зарим хүмүүс хярсны махыг эмчилгээний зориулалтаар худалдаалдаг гэж хариулсан байна. Хярсны махыг бага хэмжээгээр авдаг ч өндөр үнэтэй, зах дээр нэг хярс үнэгний мах 37 ам.доллар хүрдэг байна. Хярс үнэгний арьс тусдаа зарагддаг учраас нийтдээ хярс үнэгнээс

65 ам.долларын ашиг олох боломжтой байна. Асуулгын хариултанд хярс үнэгний талаар өгөгдсөн тоо бага байсан учраас худалдаалагдаж байгаа махны талаар тооцоо гаргах боломж байсангүй.

Их хэмжээний агналт болон амьдрах орчны дутагдал зэргээс болж хярс үнэг олон жилийн түүхэн байршиж ирсэн газар нутгаасаа алга болоход хүрч байна (Ognev, 1962, Stroganov, 1969). Одоогийн байдлаар агнаж байгаа тоо нь хярс үнэгний тоо хэмжээнд аюул учруулж болохоор байгаа юм байна. Энэ судалгааны тооцоогоор гарсан тоо нь 1970 онд Монголын улсын Засгийн газраас хярс үнэгийг агнахыг хорих болсон тооноос 2 дахин илүү байна. Агнах боломжтой тоог заагаагүй болон үр дүнтэй менежментгүй энэ үед дахин агнуурыг хориглох нь зүйл устаж үгүй болохоос сэргийлэх нэг арга болдог.

Байгалийн нөөцөөс олох ашгийг нэмэгдүүлэх зорилгоор Монголын засгийн газар хярс үнэгний спорт агнуурын үнийг бий болгосон. Нэг ширхэг лиценци нь 100 ам.доллар (MNE 2004). Хярс үнэгний агнуурыг хийх спорт агнуурын төрөл зүйлүүдээс өөр, ямар нэгэн агнуурын санал тавигдаагүй байна. Магадгүй хярс үнэгний агнуурыг бусад спорт агнуур хийх далимд дагавар маягаар хийдэг байж ч болох юм.

Шар үнэг (*Vulpes vulpes*)

Хууль зүйн статус. Монгол улсад: Шар үнэгийг “Ан агнуурын тухай” хуулиар элбэг амьтан гэж ангилсан байдаг бөгөөд ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зорилгоор 10-р сарын 21-нээс 2-р сарын 16 хүртэл агнаж болно гэж заасан байна. Агнуурын хорио тавиагүй ч агнаж болох тоог сүүлийн жилүүдэд бас тодорхойлоогүй байна. Шар үнэгний спорт агнуурын зөвшөөрлийг БОЯ-наас 100 ам. доллараар авч болдог.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: CITES -ийн хавсралтанд ороогүй бөгөөд IUCN-ийн Улаан номонд анхааралд авах шаардлагагүй гэж ангилсан байна..

Тархац ба популяцийн чиг хандлага: Шар үнэг нь Европ, Ази, Хойд Америкаар нилэнхүйдээ тархсан байна (Nowak, 1999, Wilson and Reeder, 1993, Sillero-Zubiri et al., 2004). Байршил нутаг нь ой хөвч тайга, уудам тал хээр, тариалангийн талбай гэх мэтээр байх боловч ихэвчлэн ургамлын янз бүрийн бүлгэмдэлтэй нутгийг сонгодог (Ables 1975). Монголд шар үнэг нь говь цөлөөс ойт тайга хүртэл тархсан (Ognev 1962, Heptner and Naumov 1992), гэхдээ тал хээр болон их шигүү ургамалжилттай газраар нутгаа

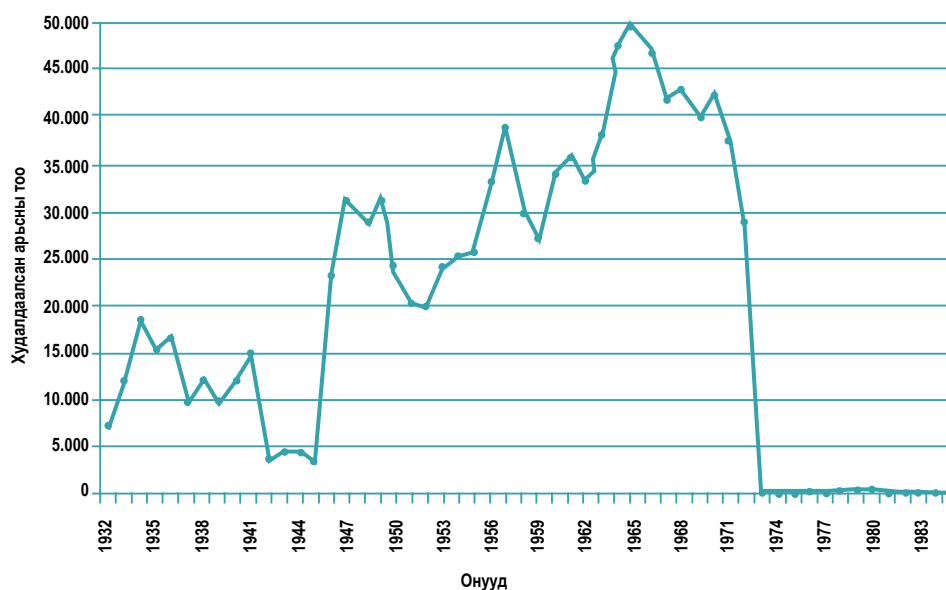
сонгодоггүй байна. Шар үнэг нь хярс үнэгтэй харьцуулахад нэг л нүхэнд голлон амьдардаг бөгөөд үүнээс гадна аюул тохиолдсон үед хэрэглэх нэг хоёр нөөц нүхтэй байдаг. Үнэг үе дамжин нэг л нүхэнд амьдардаг байх жишээтэй. Азийн үнэгний судалгаанаас үзэхэд: үнэг нь цайвар үлийч, туулай болон нялх ишиг хургаар хооллодог байна (Ognev, 1962, Heptner and Naumov, 1992).

Шар үнэг бусад махан идэшт амьтдын хоорондын өрсөлдөөн нь хамгаалалтанд чухал ач холбогдолтой. Шар үнэг нь сурамгай өрсөлдөгч бөгөөд зарим бүсэд багавтар симпатрик зүйлүүдийг хөөж гаргасан тохиолдол байдаг. Фенноскандия (Норвеги, Швед, Финланд) - д шар үнэг нь Арктикийн үнэгийг (*Alopex lagopus*) хөнөөдөг бөгөөд үржлийн тохиромжтой нутаг дэвсгэрээс нь хөөж гаргадаг байна (Tannerfeldt et al., 2002). Судлаач нар Арктикийн үнэгний тархалтын өмнөд хэсэг нь Шар үнэгтэй өрсөлдөх өрсөлдөөнөөр тодорхойлогддог гэж мэдээлжээ. Монголд шар үнэг нь жижиг биетэй хярс үнэгтэй өрсөлдөөнд ордог. Heptner and Naumov (1992), нар бүтээлдээ: шар үнэг, хярс үнэгтэй өрсөлдөх бүрдээ хярсныг хөнөөх тохиолдолтой гэж тэмдэглэжээ. Уудам тал хээрт энэ өрсөлдөөн олширвол аюултай байдал нь ихэсдэг бөгөөд

Шар үнэг. Их нартны байгалийн нөөц газар. Фото: Др. Ричард Рыдинг

Зураг 13: Монголын шар үнэгний арьсны албан ёсны худалдаа. 1932-1985 он

(Creel et al., 2001) энэ өрсөлдөөн зэргийг болон эдгээрийн хамтран амьдрах механизмыг мэдсэнээр хамгаалалтыг сайжруулахад нэмэртэй (Murdoch, 2005) гэжээ.

Шар үнэгний тоо хэмжээг мэдэх, байгалийн бүсийн экологийг судлах нь энэ зүйлийг хамгаалах болон агнуурыг зохицуулахад чухал шаардлагатай бөгөөд энэ нь улсын тусгай хамгаалалтанд ороогүй нутаг дэвсгэрүүдэд онцгой чухал шаардлагатай болно (Murdoch, 2005). Монголын Шар үнэгний тоо толгой тодорхой бус боловч 1 сая шар үнэг байж болох боломжтой юм. Судалгаанаас үзэхэд хамгийн тохиромжтой газар нутагт шар үнэгний нягтшил 1 км^2 -д 1-2 бие гүйцсэн үнэг амьдардаг (Ables, 1975, Haltenorth and Roth, 1968), гэхдээ амьдрах орчны байдал, хоол тэжээлийн олдоцоос шалтгаалан янз бүр байдаг гэнэ (Ables, 1975). Байгалийн нөхцөлд амьдрах орчны хэмжээ дунджаар $1-10 \text{ км}^2$ байх буюу суурин газартай ойр нутаг дэвсгэрт 10 га хүртэл бага байна (Grzimek, 1990). Шар үнэг нь саарал чонотой төстэйгээр тодорхой хамгаалсан амьдрах орчинд амьдардаг бөгөөд бусад амьтадтай бараг давхцаж амьдардаггүй байна (Storm and Montgomery, 1975). Нэг амьдрах орчинд ихэвчлэн үржлийн чадвартай нэг хос, заримдаа тэдгээрийн үр төл хамтдаа амьдардаг.

Агнуур ба худалдаа: Шар үнэг нь Монголын

эдийн засгийн ач холбогдол бүхий зүйл бөгөөд одоо болон өнгөрсөн жилүүдэд худалдаалагдах тоогоороо хярс үнэгний дараагаар орж байна. 1932-1972 оны хооронд Шар үнэгний жилийн дундаж агналт 18000 байсан бол энэ үед жилд дунджаар 19500 хярс үнэг агнадаг байжээ. Дээрх 40 жилийн хооронд худалдаа нь 1 саяас илүүтэй байв (3). Шар үнэгний албан ёсны худалдааны хамгийн их тоонд хярс үнэгнээс 20 жилийн дараа (1967) хүрсэн бөгөөд 1970 оноос өмнө 50000 гэсэн тоонд хүрээгүй байна.

Шар үнэг. Фото: Луке Дистелхорст

Хярс үнэгний агнуурын асуудалтай холбоотойгоор, 1995 онд хувийн хэрэгцээний ангийн буу эзэмших хууль эерэгээр өөрчлөгдсөнд хүмүүс Шар үнэг агнах асуудал ихсэх төлөвтэй болсон байна. Энэ үеэр өмнөд хөршийн хилийн харьцаа сайжирч хаалттай байсан зах зээл рүү гарах олон янзын гарцыг бий болгосон байна.

Нэг шар үнэгний арьсны үнэ 18 ам.доллар бөгөөд хярс үнэгний гуравны хоёртой тэнцүү шахам байна. Гэхдээ тархалтаар илүү бөгөөд тоо толгойн хувьд их учраас анчид тэдгээр рүү давшилж байгаа бололтой. Ангийн судалгаагаар 28 гаруй хувь нь шар үнэг агнадаг гэсэн бөгөөд бараг бүх хүн арьсаа хятадын зах зээл рүү гаргадаг гэж хариулсан байна. Судалгааны дүнгээс тооцож үзэхэд 44000 хүн шар үнэг агнадаг байж болох бөгөөд нэг анчин жилд дунджаар 4.7 шар үнэг агнадаг бол шар үнэгний жилийн нийт агналт багавтар гарч байгаа юм байна. Нэг анчны агнасан шар үнэгний хамгийн их тоо 100 байв. 2004 оны нийт агналтын тоо 185000 хүрсэн байж болох бөгөөд энэ нь олон улсын зах зээлд 3 сая ам.доллар хүрэх боломжтой байна.

Спорт ангаас олох ашгийг нэмэгдүүлэх зорилгоор Шар үнэгийг энэ жагсаалтанд оруулсан бөгөөд Шар үнэг болон хярс үнэг хоёрт адилхан 100 ам.долларын үнэ төлөх юм байна. Шар үнэгний спорт агнуураас олж болох боломжтой ашгийг тодорхойлох боломжгүй байгаа бөгөөд одоогоор ан хийх санал болон сурталчилгаа эхлээгүй аж. Гэвч спорт анг дагалдах үйлчилгээний үнэ агнуурын үнээсээ 10-20 дахин илүү үнэтэй гэдэг нь тодорхой билээ.

Шар үнэгний махыг хярс үнэгний мах шиг эмчилгээний зориулалтаар худалдаж, хэрэглэдэггүй бололтой. Харин шар үнэгний дотоодын худалдаа нь малгай, хүрэм хийх хэрэгцээнээс үүсдэг гэнэ. Дотоодын худалдааны нийт хэмжээ гадаадынхтай харьцуулахааргүй бага бөгөөд энэ судалгааны асуулганд хариулсан нийт хүмүүсээс зөвхөн 2% нь захаас шар үнэгний арьс худалдаж авдаг гэж хариуллаа.

Бор гөрөөс. Фото: WWF Монгол

Бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*)

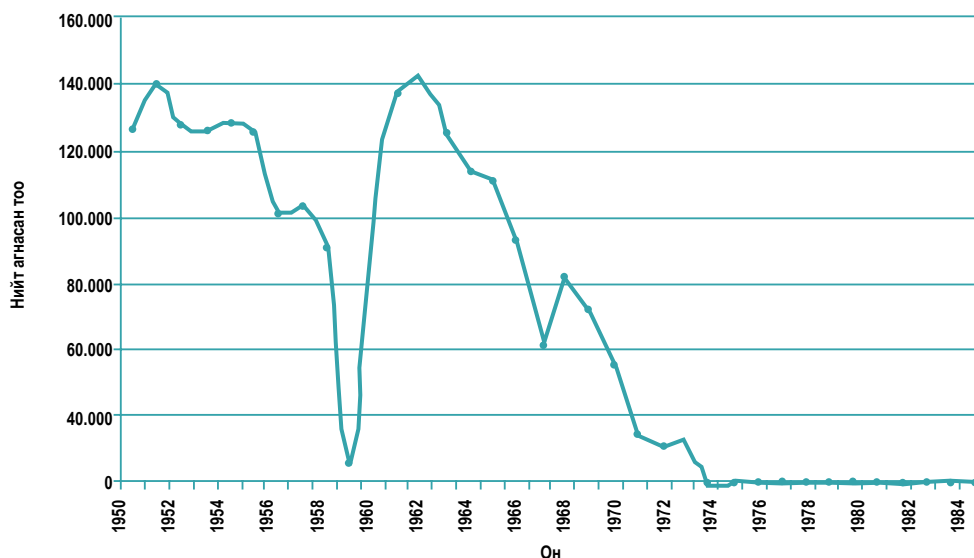
Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: Мах, эмчилгээ, арьсны уламжлалт нөөц болдог бөгөөд Бор гөрөөсийг ахуйн зориулалтаар 8-р сарын 1-нээс 12-р сарын 1 хүртэл агнахыг зөвшөөрдөг. Гадаадын спорт анчид бор гөрөөсийг 900 ам.долларын үнэтэй тусгай зөвшөөрлөөр агнаж болох ба энэ зөвшөөрлийг БОЯ олгодог байна. Нас, хүйс, хэмжээг заагаагүй байдаг. Агнаж болох ноогдол хэмжээг бас тогтоогоогүй байна.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: Элбэг тохиолдох зүйлийн жагсаалтанд ордог, *C. pygargus* нь CITES, IUCN болон бусад олон улсын гэрээнүүдэд тусгагдаагүй байна.

Тархац ба популяци: Бор гөрөөс нь Дон мөрнөөс Сибирийн зүүн урд хэсэг, Солонгос болон өмнөд зах нь Хятад хүртэл тархсан байдаг. Монголын олон газруудаар элбэг тархсан байдаг бөгөөд ой тайга, ойт хээр, тал хөндий болон газар тариалангийн талбайд тохиолддог (Olson et al., 2004).

Бор гөрөөсний популяцийн судалгаа Монголд хийгдэж байгаагүй. Энэ зүйлхэн ганц нэгээрээ, жижиг сүргээр тодорхой идэш тэжээл сайтай газар нүүдэллэх үедээ 100 хүртэлх гөрөөстэй том сүргүүд болон тэмдэглэгдсэн байдаг (Hewison, and Danilkin, 2000). Хаврын улиралд бор гөрөөс ганцаараа болон зүр янзагатайгаа байдаг. Энэ үед зүр гурын аль аль нь өөрийн тодорхой газар нутгийг тогтоодог ба гур нь 3-180 га газар, зүр нь 7-25 га газруудыг тус тус эзлэн байршдаг байна.

Зураг 14: Монголын бор гөрөөсний албан ёсны худалдаа. 1950-1985 он

Энэ үеийн байршил нутаг нь тэдгээрийн амьдрах орчны зөвхөн бага хэсэг байдаг ба хаврын үржлийн хугацаанд гур 170 га хүрэх газрыг мөн нүүдлийн үедээ 500 хүртэл км нутгийг туулах жишээтэй гэж оросын судлаачид тэмдэглэсэн байдаг. Бор гөрөөсний бусад зүйлүүдээс ялгаатай нь гур зөвхөн нэг зүрийг сонгодог байна.

Агнуур ба худалдаа: Монгол улс 1950-аас 1973 оны хооронд гөрөөсний арьсыг Орос улсад худалдаалдаг байлаа. Олон жилийн турш жилд гаргах арьсны хэмжээ 100000-аас илүү гардаг байсан ба худалдаа хийж байсан 23 жилд дунджаар 87000 арьс гаргадаг байжээ. Гэвч популяцийн тоо толгой буурсны улмаас 1965 оны эхээр худалдаа багасаж 1974 онд бүрмөсөн зогссон байна. Одоогоор олон улсад Бор гөрөөсний мах, эвэр, бусад хэсгүүдийг худалдаалдаг тухай баримт байхгүй байна (3).

Дээр дурьдсан үеийн худалдаа нь одоо үед дотоодын агналт ба худалдаагаар солигдсон, харин агналтын хэмжээ дээр үеийнхтэй тэнцүү болон түүнээс ч илүү давж гарсан бололтой. Зэрлэг ан амьтдын худалдааны 2005 оны судалгааны дүнгээс үзэхэд хамгийн их агнагдаж байгаа зүйлүүдээс бор гөрөөс долоод нь орж байгаа бөгөөд Хангайн бүсийн анчдаас 12% нь (949 асуулгын 112 нь) гөрөөс агнадаг гэж хариулсан байна. Бидний тооцоогоор 34000

хүн гөрөөс агнадаг байна. 2004 онд гөрөөсний 112 анчид 491 гөрөөс агнасан байна. Анчин бүр дунджаар 2.7 гөрөөс агнадаг ба нэг анчин хамгийн их нь 50 гөрөөс, жилдээ 100000 гаруй гөрөөс агнагдаж байгаа нь 1950-1960 оныхтой тэнцэхээр байна.

Бор гөрөөсийг ихэвчлэн (112 анчдаас 96 буюу 86% нь) хүнсний махны хэрэгцээнд, түүний цус, элэг, тос зэргийг эмчилгээнд хэрэглэх зорилгоор агнадаг. Энэ судалгааны дүнгээс бор гөрөөсний эврийг ашигладаг болон зардаг гэсэн хариу өгөөгүй байв. Нэг гөрөөснөөс 20 кг мах авдаг гэж үзэхэд нэг анчны агнах 2.7 гөрөөснөөс ойролцоогоор 60 кг мах гардаг гэхэд энэ нь Монгол айлын (4 ам бүлтэй айлын жишгээр) жилд идэх махны 25% орчмыг эзлэх юм.

Судалгаанд оролцсон бор гөрөөсний анчдын 11% нь (112-аас 12 нь) бор гөрөөсний мах болон бусад эд хэсгүүдийг зах дээр зардаг гэж хариулсан. Энэ судалгаа нь зуны улиралд хийгдсэн учраас зарж байсан гөрөөсний мах болон бусад эд хэсгүүдтэй судлаач нар тааралдаагүй байна. Зөвхөн Сүхбаатар аймгийн нэг жижиг хүнсний зах дээр цөөхөн (9ш) бор гөрөөсний арьсыг тус бүрийг 6 ам.доллараар зарж байсантай таарсан байна. Бусад зүйлийн агналтын чиг хандлагатай харьцуулахад

(жишээлбэл тарвага) бор гөрөөсийг худалдааны зорилгоор агнах тоо (нэг анчин 2.7 бор гөрөөс) ахуйн зориулалтаар агнаж байгаа тооноос (нэг анчин 6.6 бор гөрөөс) бага байгаа нь ажиглагдсан. Энэ ялгаа нь бор гөрөөсний худалдаа нь албан бусаар хийгддэгтэй холбоотой байж болох юм. Судалгаанаас өөрсдөө агнадаггүй гэхдээ хэрэглэдэг гэсэн хариултын ихэнх (75%) нь хүмүүс өөрсдийн таньдаг анчдаас авдаг бөгөөд захаас авдаггүй байна. Энэ тоо нь тарваганы бүтээгдэхүүн хэрэглэгчдийн зөвхөн 25% нь анчдаас шууд авдаг гэсэнтэй харьцуулахаар байна. Өөрөөр хэлбэл, зарим анчид өөрсдийн ахуйн хэрэгцээнээс (20-50 гөрөөс, 400-аас 1000 kg мах) илүү их ан хийдэг бөгөөд энэ тоо нь бидний худалдааны судалгаанд ороогүй байгаа бөгөөд үнэндээ эдгээр нь зарагддаггүй ч гэсэн өөр бүтээгдэхүүнээр сольдог байж болох юм.

Агнуурын хэд хэдэн компани гөрөөс оролцуулсан спорт ан зохион байгуулдаг. Монголын бор гөрөөс нь Европын бор гөрөөснөөс (*Capreolus capreolus*) биеэр том бөгөөд ашигтай спорт агнуур болдог ажээ. Энэ аялалын үнэ агнах амьтны тоо болон байх хутацаанаас шалтгаалж 4500 ам.доллараас эхэлдэг байна.

Хүрэн баавгай (*Ursus arctos*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад:

Монголын зэрлэг ан амьтны хууль дүрэмд Хүрэн баавгай (*U. arctos arctos*) ба мазаалай баавгай (*U. a. gobiensis*) гэж 2 ангилж үзсэн байдаг. Хүрэн баавгай ямар нэг хамгаалалтын дүрэмд багтаагүй ба ахуйн зориулалтаар 10-р сараас 2-р сар хүртэл агнаж болдог. Мазаалай нь “Ан агнуурын тухай” хууль болон Монголын Улаан номд (1997) нэн ховор амьтан гэсэн ангилалд орсон байна. Энэ зүйлийг агнах нь хориотой юм. Хөрш Орос улсад хүрэн баавгайг спорт агнуураар агнуулдаг байхад бидний энэ судалгаагаар Монголд баавгай агнуулах зар болон БОЯ-аас баавгайн спорт агнуурын үнэ зэргийг тогтоогоогүй байна.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: *Ursus*

arctos нь ихэвчлэн CITES-ийн 2-р хавсралтанд бүртгэгдсэн байдаг болон зарим (Монголд байдагтай төстэй) зүйлүүд нь 1-р хавсралтанд орсон байна. Монгол улс Хүрэн баавгайг гадаадад гаргах зөвшөөрөл олгож байгаагүй. Мазаалай баавгай CITES-ийн 1-р хавсралтад багтдаг.

Тархац ба популяцийн чиг хандлага: Хүрэн баавгай нь Ази, Европ, Хойд Америкт (дээр үед хойд Африкт байсан) тархсан байгалийн жамаар тархац ихтэй хөхтөн амьтдын нэг болно. Дээр үед хүрэн баавгай 35° өргөрөгөөс хойш бүсэд тархсан ба түүнчлэн энэ бүсээс урагшаа хэд хэдэн уулсын системд тархдаг байв.

Мазаалай баавгай. Фото: «Их говийн экосистем түүний шүүхэр зүйлийг хамгаалах төсөл» Монгол Улс

Мазаалай баавгай. Фото: «Их говийн экосистем түүний шүхэр зүйлийг хамгаалах төсөл» Монгол Улс

Монголд хүрэн баавгай Сэлэнгэ, Хэнтий, Хөвсгөл, Булган, Баян Өлгий аймгийн нутгууд дахь ой тайгын бүслүүрээр тархсан байдаг. Говьд 20-40 орчим цөөхөн баавгай тасархай тархсан байдаг ба зарим судлаачид үүнийг тусгай зүйл гэж үздэг билээ (McCarthy, 1999). Монголын Биологийн хүрээлэнгийн 1986 оны тайланд (General and Experimental Biology Institute, 1986) Монголд 500 орчим Хүрэн баавгай 50000 км² нутагт тархсан ба дунджаар 100 км²-т 1 баавгай байна гэж тэмдэглэжээ. Үүнтэй харьцуулахад Байгаль нуурын орчимд 60 км² -т нэг баавгай мөн Карпатын ууланд 20 км² -т нэг баавгай байдаг байна. Хүрэн баавгайн популяцийн нягтшил хоол тэжээл элбэгтэй нутагт их байдаг жишээлбэл Аляска болон Оросын Камчатка хавиар хулд загас элбэгтэйгээс нягтшил нь их байдаг.

Агнуур ба худалдаа: Монголд 1986 оноос хойш хүрэн баавгайн популяцийн тооллого хийгдээгүй байна. Гэхдээ 1990 оноос хойш хүрэн баавгайн тоо толгой болон тархацын байдал эрс буурсныг мэдээ баримтууд харуулж байна. Энэ нь түүний эд зүйлүүдийг эмчилгээнд зориулан худалдаалах шаардлага нэмэгдэж бас хулгайн ан ихэссэнтэй

холбоотой байж болох юм. Судалгааны дүнгээс харахад хүрэн баавгайн агнуур, байршил нутаг нь монголын хойд хэсгийн уулархаг ойт хэсгээр хязгаарлагддаг. Судлаач нар мазаалайн хулгайн агнуурын тухай мэдээлэлтэй таараагүй.

Олон улсын хэмжээнд баавгайн цөсийг худалдаалах асуудал (ТРАФФИК 1995) их яригдаж байгаа энэ үед Монгол дахь дотоодын зах зээл, худалдаанд дээрх асуудал чухал үүрэг гүйцэтгэж болохыг энэ судалгааны явцад тодорхойлжээ. Баавгайн сарвууг Улаанбаатарын хар зах, төмөр замын буудал, болон зэрлэг ан амьтдын бүтээгдэхүүн зардаг контейнерийн худалдаа зэрэгт зарж байлаа. Баавгайн мах, бөөр, цөс, өөх, сарвуут уламжлалт анагаах ухааны эмчилгээнд хэрэглэдэг. Хүрэн баавгайг спорт агнуураар агнах сонирхол байгаа боловч одоогоор ангийн компаниуд үйл ажиллагаа явуулж эхлээгүй байна.

Спорт агнуурын үнийг тооцохгүйгээр үзэхэд нэг хүрэн баавгай дотоодын зах зээлд 1300 ам.доллар хүрэх бололцоотой юм. Баавгайн 4 ширхэг сарвуу 100 ам.доллараар, цөс 250-300 ам.доллараар, баавгайн мах 1 кг-ийг 1.5

амдоллараар (баавгай дунджаар 300 кг махтай²⁰), баавгайн өөх 1.00 амдоллараар /кг/ тус тус зарагддаг ажээ (3).

Хятадын ардын эмчилгээнд баавгайн олон эд зүйл хэрэглэгддэг ч гэсэн Монголын баавгайн олон улсын худалдаа зөвхөн цөсөн дээр төвлөрдөг бөгөөд цөс нь Монголын болон Хятадын зах дээр адил үнэтэй байна. Баавгайн цөс нь Хятад эмчилгээний гол хэсэг ба хорт хавдар, түлэгдэл, өвчин намдаах, нүд улайх, багтраа, хамрын шуухитнаа болон элэг анагаахад хэрэглэдэг байна. Судлаач нар Хятадын хойд хэсгийн зах дээр баавгайн арьс зарж байгаатай таарсан боловч арьсны байдлаар энэ чигийн худалдаа идэвхтэй явагддаггүй нь харагдаж байлаа. УБ ПОСТ сонин дээр 2004 онд (Anonymous 2004a) Монголоос 80 ширхэг баавгайн цөс гаргах гэж байгаад баригдсан Вьетнамын 3 иргэний тухай мэдээлсэн. Хэрвээ энэ хэрэг зөвхөн ганц удаагийнх байж гэж бодоход ч энэ тоо нь Монголд үлдээд байгаа баавгайн популяцийн тоо толгойн зохих хэмжээг эзлэх тоо байж чадаж байна. Цайз зах дээр ярилцлага авахад баавгайн цөс зардаг гэж хэлж байсан ч монголоос эсвэл оросоос гаралтай гэдгийг баталгаажуулж чадахгүй байв. Монгол, Орос, Хятадын хийсэн судалгаагаар аль аль улсад баавгайн цөс зарж байгаатай таараагүй бөгөөд энэ нь цөсний хэмжээ жижиг учраас нуухад амар байдагтай холбоотой байж болох юм.

Баавгайн цөсний худалдааг хянахад үүсэж байгаа хүндрэлтэй асуудал бол Хятадын болон Монголын аль аль талд дотоодын хорио байхгүйтэй холбоотой юм. Энэ худалдаа хоёр улсын дотоодын зах зээлд чөлөөтэй явагдаж хэдийгээр CITES баавгайн зүйлүүдийн худалдааг хориглосоор байсанч энэ захууд олон улсын хар захын хэрэгцээг чөлөөтэй хангасаар байна.

Нөмрөгийн ДЦГ -Уссурын молцог хандгай, Дорнод аймаг, Монгол. Салаалсан эвэр нь модны цаанаас харагдаж байна. Фото: Чад Физпатрик

Молцог хандгай (*Alces alces pfizenmayeri* and *A. a. cameloides*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: Монгол улс *Alces alces pfizenmayeri* ба *A. a. cameloides*. гэсэн 2 зүйлхэн хандгайтай. Энэ 2 зүйлхэн нь Монголын Улаан ном болон “Амьтны аймгийн тухай” хуульд нэн ховор амьтан гэж ангилсан байдаг. “Ан агнуурын тухай” хуульд энэ 2 зүйлхэнийг ялгаж авч үзээгүй бөгөөд аль алийг нь зөвхөн эрдэм шинжилгээний зориулалтаар агнаж болно гэж заасан байдаг.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: *A. a. pfizenmayeri* -ийг элбэг гэж үздэг учир IUCN-ийн ангилалд оруулдаггүй байна. *A. a. cameloides*-ийг эрсдэл багатай аюулд өртөөгүй гэж дүгнэсэн байдаг (1996). Аль аль нь CITES-д бүртгэгдээгүй байна.

Тархац ба популяци: Бутын овгийн хамгийн том биетэй гишүүн болох *A. alces* нь дээр үед хойд Европоос Кавказ, зүүн Сибирь, Манжуур болон Аляскаас Канадыг хамран Хойд Солорада хүрсэн тархацтай байв. Дэлхий дээр *A. alces*-ийн 6 зүйлхэн байдгаас Монголд *A. a. pfizenmayeri* ба *A. a. cameloides* 2 нь бий.

Биеийн хэмжээгээрээ *A. a. pfizenmayeri* нь Хойд

²⁰ - Хүрэн баавгайн жин жилийн улирлаас шалтгаалан янз бүр байдаг. Хавар ба зуны эхээр маш бага жинтэй байдаг ба зуны адаг намрын эхэн саруудад жин их нэмсэн байдаг. Энэ үед бие гүйцсэн баавгай 180-410 кг хүрдэг. Заримдаа 640 кг жинтэй баавгай байдаг. Эм баавгайн жин эр баавгайн жингийн хагасаас гуравны хоёртой тэнцдэг.

Хууль бусаар хандгай агнаж байгаа нь. Фото: К.Олсон

америкийн хандгайтай ойролцоо. Хандгайн сайн ургасан хос эвэр 100 гаруй см хүрдэг бөгөөд эр хандгай 500 гаруй кг хүрч болно. Сибирийн Енисей мөрнөөс Монголын хойд хэсэг хүртэл *A. a. pfizenmayeri* тархсан байдаг. Монголын хойд хэсгийн ойт хэсгээр, унжгар уд ба улиастай чийглэг газруудаар голчлон тархдаг. Хандгайн энэ зүйлхэний амьдрах орчин нь 125000 км² буюу монголын газар нутгийн 8%-д байршдаг.

Хэмжээгээрээ *A. a. cameloides* нь *A. a. pfizenmayeri*-тай төстэй боловч биеийн зарим нэг үзүүлэлтээр өөр байдаг. Жишээлбэл, *A. a. cameloides*-ийн эвэр том хавтгай салаалаагүй, харин бага салаалсан байдаг. Энэ зүйлхэн нь Монголын зүүн хязгаар дахь Нөмрөгийн дархан цаазат газар болон урд хөрш улсын Манжуур хавиар нутагтай гэхээс өөр судалгаа бага болно. Нөмрөгийн дархан цаазтай газар нь зүүн хязгаарын тал хээрийн төгсгөл, Хянганы нурууны эхлэл дээр байршдаг. Дархан цаазат газар нь нийт 311205 га нутгийг хамардаг ба үүнээс тавны нэг нь ой модтой учир *A. a. cameloides*-ийн амьдрах тохиромжтой газар нутаг болж өгдөг байна. Зэрлэг ан амьтныг хамгаалах сангийн 2004 оны тооллогоор Нөмрөгийн ДЦГ-

т ойролцоогоор 73 *A. a. cameloides* байна гэж тооцоолжээ (Fitzpatrick *in press*).

Эр, эм хандгайн аль аль нь 2 насандаа үржлийн чадвартай болсон байдаг ба 4-5 орчим насанд биеийн өсөлт гүйцдэг. Энэ үед эм хандгай үржлийн чадвартай болсон байдаг. Хандгайн орооны цаг 9-р сараас 10-р сар хүртэл үргэлжилж дуусдаг байна. Эм хандгай 9 сар хээлтэй байгаад дараа жилийн хавар (5-6-р сар) төллөдөг (Franzmann, 1981, Wilson and Ruff, 1999).

Хандгайн популяцийн тооллого Монголд хийгдэж байгаагүй бөгөөд бусад бүсүүдийн тархалт дээр үндэслэж тоо толгойн ойролцоо тооцоолол гаргахад бэрхшээлтэй байв. Одоо дэлхий даяар хандгайн нягтшил 0.1/км² -ээс 1.1/км² хүртэл байдаг бөгөөд зарим газраар 200/км² хүрдэг байна. Евразиад 1 сая гаруй хандгай байж болох юм гэсэн тооцоолол бий (Nowak 1999).

Агнуур ба худалдаа: Энэ судалгаагаар болон бусад судалгааны материалуудад хандгайн мах, бусад хэсгийг Монголоос олон улсад худалдаалдаг гэсэн баримт тааралдаагүй. Дээр үеийн бичиг баримтанд ч бас тэмдэглэгдэж

байгаагүй. Гэвч хууль эрх зүй, хамгаалалтын дүрмийг зөрчин хандгайн 2 зүйлхэний хулгайн ан байсаар байгаа, энэ нь ахуйн махны хэрэгцээ, дотоодын махны худалдаа болон спорт агнуур зэрэгт зориулдаг байна.

Судалгаанд оролцсон хүмүүс хандгайн тухай асуулгын хариут цөөхөн хүн өгсөн ч, монгол дахь нийт агналтын тоо хандгайн ахуйн зориулалтын агналт, дотоодын зах дээр хандгайн махны худалдаа явагдаж байгааг баталгаажуулсан юм. Энэ судалгаагаар 4000 хүнээс санал асуулга авахад 2004 онд 3 хүн хандгай агнасан гэж хариулсан. Энэ 3 хүн Монголын хойд нутгийн ой тайгатай Хөвсгөл аймгийнх байсан ба энэ хүмүүс жилд 2 хандгай агнадаг гэж хариулжээ. Эдгээрээс нэг хүн нь агнасан Хандгайн махаа сумын зах дээр зардаг гэж хариулав. Нэг хандгай 200-300 кг махтай гэж тооцоход энэ махаар 4 ам бүлтэй нэг айлын нэг жил хэрэглэх махтай тэнцэхээр байна. Монголд дунджаар нэг кг махны үнэ 2 ам.доллар хүрч байхад, нэг хандгайн мах 400-600 ам.доллар хүрэх боломжтой бөгөөд энэ нь монголын хөдөө нутгийн хүний жилийн орлоготой тэнцэх юм.

Хөвсгөл нуурын баруун ба хойд зүгийн нутгаар амьдардаг цаатан хүмүүсийн уурагт хоол тэжээлийн гол хэсгийг *A. a. pfizenmayeri* бүрдүүлдэг бөгөөд энэ нутгийн хандгай ба бусад зэрлэг ан амьтдыг их хэмжээгээр агнах нь бүдүүлэг хэвшлээр амьдардаг энэ хүмүүсийн амьдралд сөрөг нөлөө үзүүлж болох юм. Зэрлэг ан амьтдын тоо толгой цөөрснөөс цаатан хүмүүс өөрсдийн амьдралын гол үндэс болох буган цаагаа идэж цөөрүүлэхэд хүрч магадгүй билээ (K. Olson *pers. comm.*).

Орон нутгийн анчдаас гадна гадаадын спорт анчид хандгай агнахаар зэхэж байна. Хориглосон хууль дүрмүүд байсаар байхад зарим дотоодын болон гадаадын жуулчлалын компаниуд хандгай агнуулна гэж интернетээр сурталчилж байна. Мөн Оросын Холбооны улсад байдаг нэг компани Говь гурван Сайханы Байгалийн цогцолбор газарт хандгай агнуулна гэж зарлаж байгаа нь нэгдүгээрт: энэ цогцолбор газарт ямар ч ан хийлгэдэггүй, нөгөө талаар тэнд ямар ч хандгай байхгүй учраас их хачирхалтай мэдээ болж байна. Бас нэг өгүүлэлд Монголд ирж спорт ан хийсэн Америкийн анчид монголын хэд хэдэн хандгай агнасан тухай мэдээлсэн байсан нь эдгээр анчид өөр зүйлийн амьтад агнахаар

(жишээлбэл: угалз) ирэхдээ тохиолдлоор хандгай агнасан байж магадгүй юм (McIntyre, 2004). Энэ судалгааны хэсэг Сонгино хайрхан дүүрэгт (УЛААНБААТАР ХОТЫН ДҮҮРЭГ) хандгайн чихмэлийг 500 ам.доллар гэж үнэлэн зарж байсантай таарчээ.

Цоохор ирвэс (*Uncia uncia*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад:

Монголын Улаан номд нэн ховорт зэрэглэсэн ба “Амьтны аймгийн тухай” хуульд 1994 онд Их хурлын баталсанаар бас нэн ховор зэрэглэлд оруулжээ. “Ан агнуурын тухай” хуулиар цоохор ирвэсийг ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнахыг хориглосон бөгөөд зөвхөн шинжлэх ухааны зориулалтаар агнахыг зөвшөөрдөг. Хууль бусаар агнавал Монгол улсын “Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай” хуулиар хариуцлага, “Ан агнуурын тухай” хуулиар захиргааны хариуцлага хүлээлгэхээр тус тус заасан байна.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд:

Цоохор ирвэсийг IUCN-ийн Улаан номонд нэн ховор зэрэглэлд мөн устаж үгүй болоход хүрч буй зүйлсийг багтаадаг CITES-ийн 1-р хавсралтанд оруулсан байна. Бас IUCN-ийн Мий овгийн тусгайлсан хэсгийн зүйлийг хамгаалах комисс цоохор ирвэсийг дэлхий дахинд эмзэгээр нь 2-р зэрэглэлд оруулж, агналтаас болж нэн ховордож байгаа гэж заажээ.

Тархац ба популяцийн чиг хандлага:

Цоохор ирвэс нь Алтай нуруу, Тянь-шань, Кун лун, Памир, Хар хорин болон Гималайн нуруу зэрэг хязгаарлагдсан уулархаг нутагт Афганистан, Пакистан, Энэтхэг, Непал, Хятад, Бутан, Монгол, Орос, Узбекистан, Таджикстан, Казакстан, Киргизстан зэрэг 12 орныг хамарсан 1.6-аас 2.0 сая км² нутгаар тархсан байдаг. Ихэвчлэн 2000-5500 м өндөрт, хад цохио бүхий өндөрлөг газруудаар өвслөг болон бутлаг хээрийн ургамалтай орчинд нутагладаг. Цоохор ирвэсийн тархац нутгийн хойд хэсэг болох Монгол, Оросын нутагт 600 м өндөрлөг болон үүнээс ч нам дор газар заримдаа ойтой нутагт ч байрладаг. Нийт тархац нутгаар популяцийн тоо 3500-аас 7500 байж болох тооцоо байдаг.

Цоохор ирвэс Монголын баруун хязгаарын Алтайн нуруу, Хангайн нуруу, Хан-Хөхий,

Монгол Алтайн нуруу-цоохор ирвэс. Фото: Том Мккарти

Хархираагийн уулархаг нутгаар тархдаг ба Алтайн цаадах говийн тасархай уулсын хэсэгт бас байршдаг. Нийт 10 аймгийн 107 сумын нутгийн 100000 км² газрыг хамран тархсан гэж үздэг байна. Өмнөговь, Алтайн өвөр говийн төв хэсэг болон Алтайн нурууны хойд хэсэг зэрэг нутгаар хамгийн нягтшил ихтэй байдаг гэж мэдээлдэг. Үлдсэн популяциуд нь Хангай болон Хөвсгөлийн нуруудаар байдаг гэх боловч Хөвсгөлд 1960-аад оноос хойш цоохор ирвэс үзэгдээгүй гэдэг нь энэ нутагт аргаль хонь, янгир ямаа үзэгдэхээ больж байгаа гэсэн мэдээтэй таарч байна.

Агнуур ба худалдаа: Цоохор ирвэсийг улсын тусгай хамгаалалтанд авсан боловч хулгайн агнуурын асуудал бэрхшээл учруулсаар байна. Хууль бус агналт явагдсаар байгаа нь цоохор ирвэсийн арьс болон яс нь олон улсын зах зээл дээр өндөр үнэ хүрдэг, гэрийн малаа хамгаалах болон эмчилгээний зориулалтаар махыг нь хэрэглэх гэх мэт шаардлагатай холбоотой юм. Хууль бус агналтын тоо жилд 100 хүрдэг гэсэн тооцоотой боловч үүнийг хамгийн багаар тооцох өөр тодорхойлох арга зүй байхгүй байна. Зэрлэг ан амьтны худалдааны тухай 2005 оны энэ судалгаагаар зөвхөн нэг хүн арьсыг нь худалдаалах зорилгоор, харин 3 хүн эмчилгээний зориулалтаар агнадаг гэж хариулсан. Ахуйн зориулалтаар хууль бус агналт хийх нь ихэссэн Хятад улстай, ялангуяа хилийн боомтууд дээр худалдаа харилцаа ихэссэнтэй холбоотой байж болох юм. Энэ судалгааны Хятадад судалгаа явуулсан судлаач нар 2005 онд Хятадын баруун

хойд хилийн хотод Монголоос авч ирсэн 13 ширхэг цоохор ирвэсний шинэ арьсыг илрүүлсэн байна. Азийн уламжлалт эмчилгээний зориулалтаар цоохор ирвэсний яс үнэд хүрч байгаагаас хулгайн анчид, худалдаачдын үйл ажиллагаа үргэлжлэх нь зайлшгүй. Түвдэд зарим хэсэг бүлэг хүмүүсийн амьжиргааны байдал, орлого нэмэгдэж мийнхэн овгийн зүйлүүдийн (ирвэс орж байгаа) арьсыг худалдан авах чадвар сайжирснаар хууль бус худалдаа маш идэвхжиж эдгээр арьсыг олон жилийн уламжлалаар үндэсний хувцсанд хэрэглэсээр иржээ. Мөн зүүн Европд арьсны хэрэгцээ нэмэгдсэнээс болж Оросын ирвэсний арьсны үнэ нэмэгдэж байгаа болон худалдаа энэ чиг рүү чиглэж улс хоорондын хулгайн агнуур эрчимжиж болох тухай асуудал үүсч байна. Оросын хилийн цэргийн ажилтнууд 2005 оны зун Монголын Алтайн нурууны хойд хэсгээс агнасан 15 ирвэсний арьсыг илрүүлсэн байна. Монгол болон Хятадаас авсан мэдээгээр цоохор ирвэсний арьсны метр тутам нь 250 амдоллар хүрдэг ба заримдаа урт арьс толгойноос сүүл хүртэл 2 м урт болдог байна.

Малчдын малаа хамгаалах зорилгоор агнасан цоохор ирвэсний тоог гаргахад хэцүү бөгөөд зөвхөн маш цөөхөн тохиолдлыг албаны холбогдох хүмүүст мэдээлсэн байдаг. Олон улсын ирвэс хамгаалах сан болон бусад байгууллагуудын мэдээлэл сурталчилгаа, төрийн байгууллагууд ба Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-ийн байгуулсан Хулгайн агнууртай тэмцэх бүлгүүдийн үйл ажиллагаа зарим нөлөө үзүүлж байна. Судалгааны үер ирвэсний байршил нутагт амьдардаг 1000 гаруй малчдаас асуухад тэд бүгд ирвэсийг тусгай хамгаалалтанд байдаг гэж мэдэж байсан. Хэдийгээр асуудал болоод удаж байгаа ч, нэг ч хүн малаа хамгаалах зорилгоор ирвэс агнадаг гэж хариулаагүй байна. Цоохор ирвэс нь адуу, сарлаг, тэмээ зэргийг бог малаас илүү барьдаг ба эдгээр бод мал нь уул хадаар эзэнгүй бэлчихдээ баригдах нь илүү байдаг. Малаа ирвэсэнд алдана гэдэг малчин хүний хувьд их хохирол боловч цоохор ирвэсний байршил эдгээр нутгаас малаа цоохор ирвэсэнд алдсан тоо тийм ч их байдаггүй бололтой. Цоохор ирвэсийг байгаль дээрээ агнахад хэцүү ч, үхсэн малын сэг дээр байхад нь буудах юмуу барихад амар байдаг гэнэ. Цоохор ирвэсний амьдрах орчин хот суурин газраас хол зайтай

байдаг тул агналтын талаархи мэдээлэл албаны хүмүүст хүрдэггүй, баригддаггүй байна. Цоохор ирвэсний арьс өндөр үнэд хүрдэг учраас гэрийн малаа хамгаалах гэж агнасан ирвэсний арьс зах зээлийн сүлжээнд орох магадлал өндөр юм.

Зэрлэг гахай (*Sus scrofa*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: Зэрлэг гахай нь уламжлалт анд тооцогдож ирсэн бөгөөд монгол улсад *S.sc. sibiricus*, *S.sc. migripes* хоёр зүйлхэн бий. Монгол улсын Улаан номонд *S.sc. migripes* нь нэн ховор зэрэглэлд орсон юм. Энэ зүйлхэнийг зөвхөн тусгай зөвшөөрлөөр агнаж болох заалттай ба энэ заалт нь гадаадын анчдаар агнуулах спорт агнуурт бас хамаардаг. Зэрлэг гахайн спорт агнуурын зөвшөөрлийг 400 ам.доллараар БОЯ-наас авч болно. Агнах хутацааг 8-р сарын 1-нээс 12-р сарын 1 хүртэл зөвшөөрдөг.

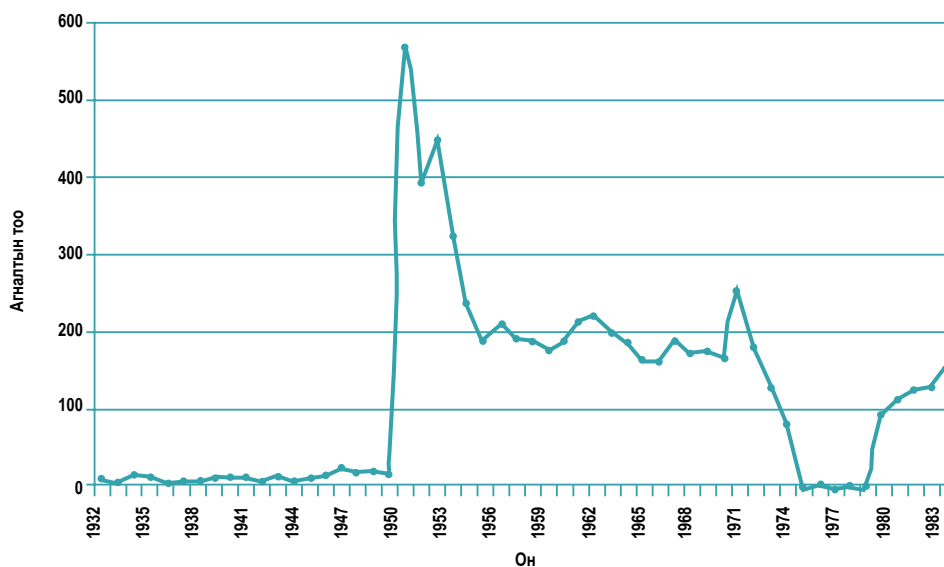
Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: CITES-ийн худалдааны статуст *S. scrofa* ороогүй. IUCN-ийн (1994) Улаан номонд эрсдэл багатай, тусгай анхааралд авах шаардлагагүй гэж ангилдаг. Энэ зүйлийг худалдаалахыг зохицуулсан өөр ямар нэг гэрээ хэлэлцээр Монголд байхгүй.

Тархац ба популяцийн чиг хандлага: Зэрлэг гахайн амьдрах орчин янз бүр байх бөгөөд заавал

ямар нэг нуугдац бүхий газрыг сонгодог. Эдгээр газрууд нь Азид ой, шугуй эсвэл зэгсстэй татамд элбэг тохиолдог боловч гол шаардлага нь цасны зузаан 40-50 см-ээс илүүгүй байх ёстой гэнэ (Groves, 1981). Амьдралын хэлбэр нь ихэвчлэн шөнийн хөдөлгөөнтэй *S. scrofa* нь холимог тэжээлтэн бөгөөд хаг хөвд, булцуу, ногоон ургамал, сээр нуруутүйтэн, жижиг сээр нуруутан, голдуу үхсэн амьтны сэгээр идэшлэдэг. Эм гахайн амьдрах орчин нь 500-1000 га, эр гахайн амьдрах орчин үүнээс 2 дахин их байх тооцоотой байна (Nowak, 1999).

Зэрлэг гахайн популяциуд Британы ислес, Скандинав болон бусад байршил нутгаасаа устаж үгүй болоход хүрсэн боловч зарим газруудад сэргээн нутагшуулах ажил амжилттай болсон. Ерөнхийд нь авч үзвэл зэрлэг гахайн популяци Зүүн Азид бусад агнуурын амьтдаас арай элбэгээрээ үлдэж чадсан байна (Oliver, 1993). Европд 1965-аас 1975 оны хооронд зэрлэг гахайн тоо ихээр өссөн байхад Орос улсад агналт 2 дахин нэмэгдэж жилд 100000 хүрсэн (Saez-Royuela and Telleria, 1986). Гэвч зэрлэг гахайн популяциудын тоо толгой, тархац нутаг дотроо ихээхэн хэлбэлздэг бөгөөд хүйтэн өвөл, өвчний дэлгэрэлт зэргээс хамаардаг учраас тохируулсан менежментийн үйл ажиллагаа хийх нь зүйлийг хамгаалахад шаардлагатай асуудал болж байна

Зураг 15: Монголын зэрлэг гахайн албан ёсны худалдаа. 1932-1985 он

(жишээлбэл, популяцийн чиг хандлагаас шалтгаалж агналтын болон агнах улирлыг өөрчлөх гэх мэт).

Монголын зэрлэг гахайн популяци Хөвсгөл, Хэнтий, Хангай, Сэлэнгэ аймгийн хойд хэсгийн ойт бүсэд голчлон тархсан. Нутгийн зүүн бүсэд Нөмрөгийн ДЦГ-т жижиг популяци бий. Бас Баруун монголд Их нууруудын хотгорын Хар ус зэрэг нууруудын эргийн зэгс, Тэс, Ховд, Булган зэрэг голуудын татмын шугуйд *S.sc. migripes* зүйлхэн нутагладаг (Fitzpatrick *in press*,...). Популяцийн нягтшил, байршлын хүрээ болон тоо толгойн талаар тодорхой судалгаа хийгдээгүй байна.

Агнуур ба худалдаа: Зэрлэг гахай нь хуучин ЗХУ-д худалдаалагдаж байсан зүйлүүдийн нэг болно. Албан ёсны статистикийн мэдээнд худалдаалагдсан кг махны хэмжээг бүртгэсэн байдаг. Нийт хичнээн зэрлэг гахай худалдаалагдсан тоог ойролцоогоор гаргахдаа Монголын шинжлэх ухааны академийн бүтээлд хэвлэгдсэн нэг зэрлэг гахайн дундаж жингээр (100 кг) бодож үзсэн бөгөөд амьтан бүрийн жин ялгаатай боловч анчдын агнасан зарим жин ихтэй гахайн мах бүгд хүнсэнд хэрэглэгдэх боломжгүй байдаг байна.

Зэрлэг гахайн худалдаа анх 1932 онд 5 ширхэгээр эхэлсэн байна. 1950 он гэхэд дунджаар 13 болж худалдаа бага хэвээр үргэлжилж байв. Харин 1951 онд худалдаалах тоо нь өмнөх жилд 2000 кг байснаас 56000 кг (567 амьтан) болж гэнэт өссөн. Ингээд 1951-ээс 1975 онуудад жилд дунджаар 226 зэрлэг гахай худалдаалж байв. Дараа жилээс нь Монгол орны нутаг дэвсгэр дээрхи ан амьтдыг агнах хорио тавьсан байна. 1981 онд худалдаа дахин сэргээгдэж, энэ оноос 1985 он хүртэл өмнө нь худалдаалж байсан тооноос 50%-тай тэнцэх зэрлэг гахайг худалдаалж байв. Энэ үеэс хойшхи зэрлэг гахай худалдаалсан тоо баримт байхгүй бөгөөд тэмдэглэгдсэн 53 жилийн тооноос үзэхэд Монгол улс ойролцоогоор 6500 зэрлэг гахайг (650000 кг) худалдаалсан байна.

Монголд зэрлэг гахайн мах хүмүүсийн дуртай ангийн махны нэг бөгөөд харин эмчилгээний зориулалтаар хэрэглэдэг гэсэн мэдээ байхгүй байна. Бидний асуулга авсан анчдын 8 орчим хувь нь (949 хүнээс 73) хуулиар зэрлэг гахай

агнах хориотой ч гэсэн жил бүр агнадаг гэж хариулав. Улс даяар нийтдээ зэрлэг гахай агнадаг хүмүүсийн тоо 20000 байж болох юм гэж бид тооцоолов. Ихэнх хүмүүс (70%) жилд нэгийг, цөөхөн хэсэг хүмүүс 5 хүртэл, анчин бүр дунджаар 1,9 гахай агнадаг байна. 2004 онд ойролцоогоор 30000-ыг агнасан байх тооцоо гарсан.

Олон улсын хэмжээнд спорт ангийн хэлбэрээр худалдаалагдсан байна. БОЯ зэрлэг гахайг агнах зөвшөөрлийг 400 ам.доллараар тогтоосон бөгөөд ангийн аялалыг 4500 ам.доллараар хийлгэдэг байна.

Монголд зэрлэг гахайг агнаснаас уг зүйлийн популяцид нөлөөлөх байдлын талаар мэдээлэл бага байна. Бусад орны судалгаанаас үзэхэд зэрлэг гахайн популяцийн тоо тохиромжтой нөхцөл байдалд жилд 3 дахин нэмэгдэх боломжтой байдаг ба жилд 2 удаа 5-6 тоорой гаргадаг. Гэвч тэдгээр нь байгаль орчны нөхцөл байдлаас маш их хамааралтай байдаг. Байгалийн хүнд нөхцөлд (жишээ нь ган болон тариа ургахгүй байх) төрүүлэх тооройн тоо цөөрч мөн онд орох боломж багасдаг бөгөөд нөхцөл байдал улам муудах болон агналт их үед популяцийн тоо ихээр буурахад хүрдэг. Европд хийсэн судалгаагаар зэрлэг гахайн нийт популяциас агнаж болох хэмжээ нь 80% гаруй байж болох юм гэж тэмдэглэсэн боловч энэ тооцоо Монголд популяцийг тогтвортой байлгаж чадахгүйд хүрч болно.²¹ Учир нь Монголд зэрлэг гахайн үржилтийн тоо цөөн, (маш хуурай уур амьсгалтай бөгөөд, модлог ургамал ховортой) өвлийн улирал их хүйтэн байдаг нь популяцийн нягтшил багасгаж, популяцийн тоо толгойг их өөрчлөлттэй болгодог бололтой. Зэрлэг гахайн популяцийг зүй зохистой хамгаалахад ойр ойрхон (жилдээ) мониторинг хийх ба хууль эрх зүйн асуудлыг өөрчлөх шаардлагатай юм.

²¹ - Европ тивд зэрлэг гахайн популяцийг 0.5 саяаас 0.4 саяыг агнаж зохицуулалт хийдэг байна. (Myberger, 1990).

Халиун буга (*Cervus elaphus*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад:

Халиун буга нь “Амьтны аймгийн тухай” болон “Ан агнуурын тухай” хуулиудад нэн ховор амьтан гэдэг ангилалд багтдаг ба зөвхөн тусгай зөвшөөрлөөр агнахыг зөвшөөрсөн байдаг. Тусгай зөвшөөрлийн үнэ 700 ам.доллар бөгөөд одоогоор тоо толгойн цөөрөлтийн улмаас спорт агнуурыг түр хугацаагаар хориглосон байна.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: IUCN - ийн жагсаалтанд *C. Elaphus* - ийг ЛР/лс (1994) гэж ангилдаг. Үүнээс өөр энэ зүйлийн худалдаа болон амьдрах орчныг зохицуулах ямар нэг гэрээ хэлэлцээр байхгүй.

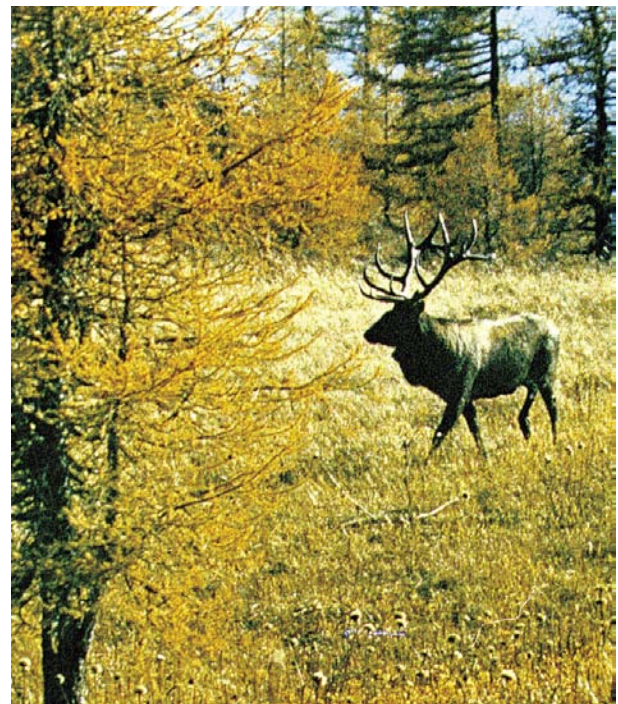
Тархац ба популяцийн чиг хандлага: Халиун буга нь *Cervus* төрлийн хамгийн том амьтан болно (Groves and Grubb, 1987). Зүүн хойд Азийн энэ популяцийн амьтад нь дэлхий дээрх хамгийн том нь бөгөөд хойд Америкийн бугатай биеийн хэмжээгээр төстэй, харин Европын ба өмнөд Азийнхаас ихээхэн том байдаг. Эр буга нь биеэр эмээсээ том ба *C. elaphus* нь сүрэглэн бэлчдэг амьдрахуйн хэлбэртэй. Тодорхой сүрэг үүсгэн жилийн ихэнхи улиралд хүйсээр ялгаран амьдардаг.

Халиун буга нь өвслөг, бутлаг ургамал идэштэй бөгөөд хаврын улиралд өвслөг, зун алаг өвс ба бутлаг ургамал, зуны адаг сарууд болон намар дахин бутлаг ба хатсан өвсөнд шилждэг, харин өвлийн улиралд цасан дээрх бутлаг ургамал ба шилмүүст модноос тэжээлээ авдаг байна (Chen et al., 1998). Халиун буга нь Монгол орны нутаг дэвсгэрээр элбэг тархдаг байсан. Нутгийн хойд хэсгээр бугын том сүргүүд элбэг тархдаг, бас тал хээр нутгаар ч тасархай сүргээрээ, гэхдээ л элбэг тохиолддог байсан бөгөөд ихэвчлэн ойтой уулархаг нутгаар байршдаг байна. Модлог, бутлаг ургамлууд нь тэднийг махан идэшт амьтдаас бие хамгаалах халхавч болох төдийгүй өвлийн улиралд бас чухал хоол тэжээл нь болдог.

Харамсалтай нь Монголын халиун бугын тоо нийт нутгаар маш их цөөрсөн. Монголд 1986 оны тооллогоор 130000 халиун буга 115000 км² нутагт байсан бол 2004 оны тооллогоор 8000-10000 халиун бугатай болж 20 хүрэхгүй жилийн дотор тоо толгой нь 77%-иар буурсан байна.

Агнуур ба худалдаа: Монгол улсаас ЗХУ-тай хийх гадаад худалдаанд халиун буга үүрэг гүйцэтгэдэггүй байв. Энэ улстай харилцаа буурснаар харин бугын эврийг Хятад руу эмчилгээний зориулалтаар гаргах худалдааны шинэ боломж гарч ирсэн байна. Худалдаа эхэлснээс хойш хэмжээ нь маш ихэссэн байна. 1995 оноос Монгол улс Хятад руу мянга мянган тн бугын цусан эвэр гаргаж эхэлсэн. Энэ худалдааг дагалдаад бугын ясан эвэр бас 2 дахин их хэмжээгээр худалдаалагдаж эхэлсэн. Монгол улс нийтдээ 33700 кг бугын цусан эвэр урд хөрш рүүгээ гаргасан байна. Дараагийн жил нь энэ тоо нэмэгдэж 40000 кг хүрсэн ба ясан эврийн хэмжээ 90000 кг-д хүрчээ. Үүнээс хойш 8 жилийн дотор бугын цусан болон ясан эврийн худалдааны хэмжээ ихсэж, цусан эвэр 5700 кг ба ясан эвэр 155000 кг-д хүрчээ.

Амьдрах орчин алдагдсан нь бага зэргийн нөлөөлөл үзүүлсэн, 1960-1980 оны дунд хүртэл их хэмжээгээр агнасан болон 1990 оноос хойш хяналтгүй ан ба хулгайн ан ихээр хийгдсэн зэрэг нь энэ зүйлийн тоо цөөрөхөд хүргэсэн байна. Дээр үеийн цусан эврийн худалдааны популяцид нөлөөлөх нөлөөллийн талаархи

Сибирийн тайгад- буга. Фото: WWF Монгол

мэдээлэл байхгүй байдаг бөгөөд 1990-ээд оны үеийн туршлагаас харахад халиун бугыг эврийн төлөө бууддаг эсвэл эврийг тайрч аваад орхисон халиун буга цус алдсаны улмаас ихэвчлэн үхдэг байна. Иймд халиун бугын цусан эврийг авахад нэг амьтан агнасантай тэнцэхээр байна.

Хууль бус агналтын ихэнхийг гадаадад бүтээгдэхүүнийг нь гаргахын тулд хийж байгаа бөгөөд эвэр, (60-100 ам.доллар кг бүрт), халиун бугын чив, (70-80 ам.доллар), согооны хээл, (20-50 ам.доллар), согооны сүүлийг (50-80 ам.доллар) өөр өөр үнээр зардаг байна.

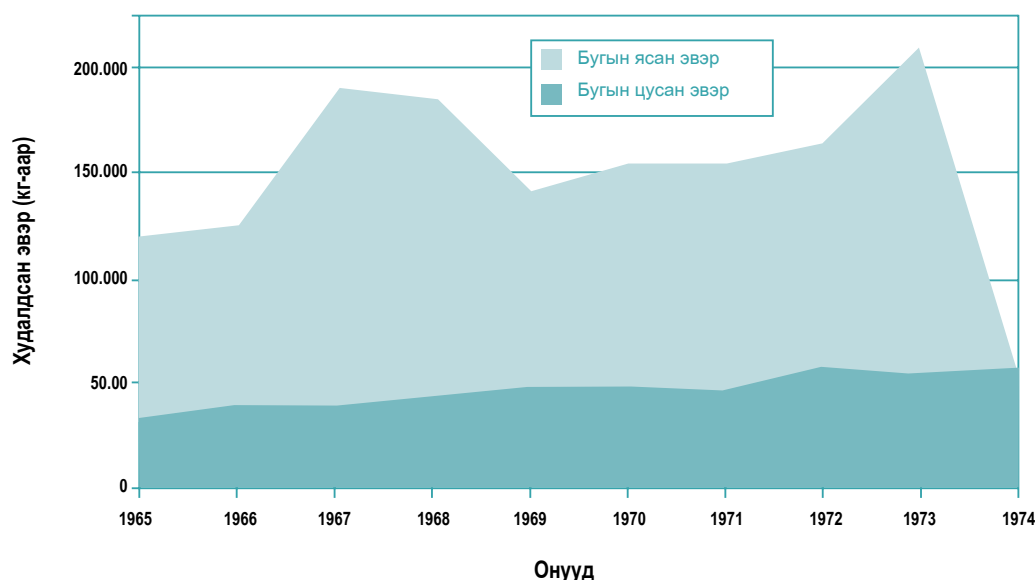
Зэрлэг ан амьтдын худалдааны энэ судалгаагаар асуулганд хариулсан нийт анчдаас зөвхөн 3% нь (949-өөс 26) буга агнадаг гэж хариулав. Эдгээр анчид нь ихэвчлэн Хэнтий, Сэлэнгэ, Төв болон Хөвсгөл аймгуудын хүмүүс байв. Энэ нутгуудын оршин суугчдын нягтшилийг авч үзэж тооцоо хийхэд 5000 орчим хүн халиун буга агнадаг байж болох ба энэ тооцоо нь арай их байж болох талтай. Асуулгын хариултаар нэг анчин 1.9 халиун буга агнадаг байж болох тооцоо гарсан ба хамгийн олон нь нэг хүн 4 халиун буга агнасан гэж хариулсан. Анчдын хариулснаар 2004 оны нийт агналт 53 байгаа бөгөөд хариулт өгсөн анчдын тоо маш бага учраас нийт агнасан тоог

Халиун бугын эврийн зүсмэлийг Өвөр Монголын Эрэн хотод зарж байхад. Фото: Ж.Вингард. 2006 оны 6-р сар

гаргах боломжгүй байна. Нийт 6000 халиун буга агнасан байж магадгүй бөгөөд энэ нь одоо байгаа бугын популяцийн тооны 50% нь болно. Магадгүй зарим хариулт нь хэтрүүлсэн тоо байсныг бодолцож үзсэн ч тогтворгүй агналт нутгийн хэмжээгээр үргэлжилсээр байгаа нь энэ зүйлийн устаж үгүй болоход хүргэх магадлал их байна.

Зураг 16: Хятад улстай хийсэн халиун бугын эврийн худалдаа. 1965-1974 он

Аргаль хонь (*Ovis ammon*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: *Ovis ammon* Монгол улсын улаан номонд (1997) орсон мөн “Амьтны аймгийн тухай” хуульд ховор гэсэн ангилалд орсон байдаг. “Ан агнуурын тухай” хуулинд аргаль хонийг зөвхөн БОЯ-наас олгосон тусгай зөвшөөрлийн дагуу агнана гэж заажээ. Алтайн аргаль хонь (*Ovis ammon ammon*) нь биеэр хамгийн том бөгөөд лиценци ба зөвшөөрөлд 25000 ам. доллар шаардагддаг. Говийн аргаль хонь (*O. a. darwini*) нь биеэр багавтар бөгөөд 16000 ам. долларын үнэтэй байдаг. Алтайн аргаль хонийг 7-р сарын 20 -ноос 10-р сарын 31 хүртэл агнаж болдог. Говийн аргаль хонь агнах хугацаа 7-р сарын 20-ноос 11-р сарын 15 хүртэл агнаж арай сунгуу үргэлжилдэг. Ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтын агналтыг хоригложээ.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд:

Биологич нар одоогоор *O. ammon* 9 зүйлхэнтэй гэж үздэг бөгөөд эдгээрээс 7 нь CITES-ийн 2-р хавсралтанд, харин *O. a. hodgsonii* ба *O. a. nigrimontana* хоёр хамгийн их аюулд өртсөн учраас 1-р хавсралтанд оруулсан байна. IUCN-ийн Улаан номонд алтайн аргаль хонийг маш эмзэг (VU - A2cde, C1); Говийн аргаль хонийг ховордсон (EN - C1); Казахстаны аргаль хонийг (*O. a. collium*) эмзэг (VU - A2cde, C1); Түвдийн аргаль хонийг (*O. a. hodgsonii*) эмзэг (VU - A2cde); Хойд хятадын аргаль хонийг (*O. a. jubata*) маш ховордсон (CR - C2a); Тянь- Шаны аргаль хонийг (*O. a. karelini*) эмзэг (VU - A2cde, C1+2a); Кара Тау аргаль хонийг (*O. a. nigrimontana*) нэн ховордсон (CR - C2b); Марко поло аргаль хонийг (*O. a. polii*) эмзэг (VU - A2cde, C1); ба Кизилькумын аргаль хонийг (*O. a. severtzovi*) ховордсон (EN - A2cde, C2b) гэж тус тус ангилсан байна (IUCN 2004).

Тархац ба популяцийн чиг хандлага: Төв Азийн тодорхой бүс нутгаар тархан байршсан аргаль хонины 9 зүйлхэнийг албан ёсоор авч үздэг. Энэ тархалтын хамгийн баруун бүс нутаг болох Узбекистанд *O. a. severtzovi* нутагладаг ба

хамгийн зүүн хэсгийн нутагт Говийн аргаль хонь нутагшдаг. Монголд 2 зүйлийн аргаль байдаг гэж ангилдаг байна. Олон жилийн туршид Алтайн аргаль хонь (*Ovis ammon ammon*) ба Говийн аргаль хонь (*Ovis ammon darwini*) гэж ангилсаар иржээ (Tsalkin, 1951, Zhirnov and Ilyinski, 1986, Geist, 1991). Гэвч сүүлийн үед хийгдсэн ДНК-ийн судалгааны дүнгээс Монголын аргаль хонь нэг зүйлийнх байж болохыг харуулсан байна (Tserenbataa, 2003).

Аргаль хонь нь сүргийн маш нарийн зохион байгуулалттай амьтад бөгөөд жилийн ихэнх улиралд нэг хүйсийн олон бодгаль (ихдээ 100 хүртэл тоотой) хамтаар амьдардаг байна. Үржлийн үе нь 9-сарын сүүлч 10-р сарын эхээр эхлэж нэг сар үргэлжилдэг ба энэ үед сүрэг нийлж угалзууд хомийн төлөө өрсөлддөг. Хомь 5 сар хээлтэй явж 3-аас 4-р сарын үед нэг, хааяа 2 хурга гаргадаг (IUCN, 2003).

Спорт агнуурын статустай аргаль хонь нь Монголд популяцийн тооллого хийгдсэн цөөхөн амьтны нэг болно. Тооллогууд нь судалгааны өөр арга зүйгээр хийгдэж өөр өөр дүн гарч байсан ч ерөнхийдээ Монголын аргаль хонины популяцийн тоо багасч байгаа нь тодорхой юм. Монгол орны баруун, өмнөд, болон төвийн аймгуудыг хамран 400000 км² нутгаар аргаль хонь тархдаг байсан түүхийн мэдээлэл байдаг (Institute of Biology, 2001). Популяцийн тооллогууд хоорондоо ялгаатай дүн өгч байсан ба 1970 онд 40000 (Dulamtsuren, 1970), 1976 онд 10000–12000 (Shanyavskii, 1976), 1985 онд 18000-20000

Их нартын БНГ. - нас гүйцсэн угалз: Фото: Др. Рич Ридинг

(Gruzdev et al., 1985), 1985 онд 60000 (Institute of Biology, 1985) гэж тус тус тоолжээ. Аргаль хонины тооллогыг 1990 оноос хойш тодорхой зарим газруудаар бас хийж байсан ч янз бүрийн арга зүйгээр хийгдэж эдгээр аргуудыг давтан хэрэглээгүй бололтой (Institute of Biology, 2001). Монголын Засгийн газраас 2001 онд улс даяар аргаль хонины тооллогыг санхүүжүүлсэн ба хамгийн сүүлд ийм хэмжээний тооллого 16 жилийн өмнө хийгдэж байсан байна. Энэ тооллогыг 2001 оны 7, 8-р сард Биологийн хүрээлэнгээс зохион байгуулсан ба 1985 онд тоолсон 60000 аргаль хоньтой харьцуулахад 2001 онд маш цөөрч зөвхөн 13000-15000 бодгаль тоолжээ (Institute of Biology, 2001; Amgalanbaatar et al., 2002).

Агнуур ба худалдаа: Монголын аргаль хонины спорт агналт маш олон жилийн түүхтэй бөгөөд 1910 онд Куррутхер олзвор авч явсан тухай тэмдэглэжээ. Монголд 1960 оноос эхлэн албан ёсоор спорт агнуур зөвшөөрч эхэлсэн ба 1967-оны сүүлээс 1989 оны хооронд 1630 угалз агнуулж 20 сая ам.долларыг олсон байна (Amgalanbaatar, 1993, Lushekina, 1994). Жилд дунджаар 74 угалз агнуулдаг бөгөөд угалз тус бүр 12000 ам.долларыг Монголын эдийн засагт оруулж байгаа нь худалдаалагдаж байгаа зарим амьтадтай (тарваганы арьс бүр 0.09 ам.доллар) харьцуулахад маш өндөр байгаагаас гадна хуучин Зөвлөлт холбоот улсаас хамааралгүйгээр гадаад орнуудтай харьцах болсон үзүүлэлтийн нэг болно.

Аргаль хонины тоо толгой ховордсонтой холбоотой маргаантай асуудлууд байсаар байгаа ч спорт агнуур Монголд хууль ёсоор хийгдсээр байна. Монгол дахь CITES - ийн Шинжлэх ухааны зөвлөлөөс (Шинжлэх ухааны академи) санал болгодог аргаль хонь агнаж болох тоо нь 1990 оноос хойш (60 орчим) их хэвээр байгаа бөгөөд олгож байгаа лиценцийн тоо 1993 онд 20 байснаа, 2001 онд 40, 2002 онд 80 болсон жишээтэй ихээр өссөн байна (Amgalanbaatar et al., 2002). Монгол улсын CITES-ийн өмнө хүлээх хариуцлага дээр дурьдсан тоотой зөрчилдөж байгаа нь анхаарал татахуйц боллоо. Агнуурын тооны өсөлт нэг жилийн жилийн дотор 2 дахин өссөнийг бас харуулсан байна. Шинжлэх ухааны Академиас 2004 онд 40 угалз агнуулах саналыг өгсөн боловч Монгол улс зөвхөн 68 лиценци зарсан гэж мэдээлсэн байна.

Угалзын агналтын тоо өссөөр байгаа нь спорт анчдын дунд энэ зүйлийн онцлог шинжээс

болж мөн үүнээс шалтгаалж бас үнэ нь өссөөр байдаг ажээ. Монголын аргаль хонь нь дэлхий дээрхи аргаль хонины зүйлээс хамгийн том нь бөгөөд Алтайн аргалийг “Дэлхийн Овис Слам,”-ийн дээд амжилт гэж тооцдог бөгөөд АНУ-д байрладаг Овис компаниар удирдуулсан эдгээр анчингууд нь хууль ёсоор дэлхий дээрхи 12 зэрлэг хонийг агнахыг зорьсон байдаг. Спорт агнуурын компаниуд дээд зэрэглэлийн чинээлэг анчдад 25000 - 50000 ам. долларын спорт ангийн аялалыг зохион байгуулдаг.

Энэ санхүүжилтээс хөдөө орон нутагт болон зүйлийг хамгаалахад нэмэр оруулах боломжтой ч энэ менежментийн зохион байгуулалт хэрэгжихгүй байгаа энэ асуудал дотоод болон гадаадад яригдаж байна. Орон нутгийн хэмжээнд болдог энэ маргаантай асуудлын учир нь нэг хуулийн (Ангийн нөөц ашигласны төлбөрийн тухай хууль) дагуу өгөгдсөн санхүүжилт нь нөгөө хуулийн (Төсвийн байгууллагын удирдлага санхүүжилтийн тухай хууль) дагуу хураагддаг юм байна. Ангийн нөөцийн төлбөрийн тухай хуулиар сумын дансанд ангийн лиценцээс тодорхой төлбөр хийх ёстой ба энэ нь спорт агнуурын зах зээлийн үнийн 20-30% -тай тэнцэхээр заасан байдаг. Энэ нь орон нутагт алтайн аргаль хониноос 4000 ам.доллар, говийн аргаль хониноос 2000 ам.доллар төлөх лицензтэй байна. Гэвч төсвийн санхүүжилт нь улсын нийт санг зохицуулдаг бөгөөд өөр эх үүсвэрээр санхүүжилт олсон гэж тэр сумын авах ёстой төсвийн санхүүжилтээс ан агнуулсан лиценцийн үнийг хасаж хувиарладаг гэнэ. Ингээд “Ан агнуурын тухай” хуульд зааснаар хамгаалалтын үйл ажиллагааг сайжруулахад зарцуулагдах санхүүжилт орон нутгийн төсөвт ордоггүй байна.

Хамгаалалтын ажилтнууд, ард иргэд аргаль хонины асуудлаар янз бүрийн гомдол гаргаж байгаа боловч ихэвчлэн зүйлийг хамгаалахад хөрөнгө дутагдалтай байгаа, төрийн авилгал, менежмент төлөвлөлт байхгүй, болон хууль бус болон спорт агнуурын тогтвортой биш байдлын талаар байна. Эдгээрээс хамгийн гол асуудал нь хамгаалалтад санхүүжилт дутагдалтай байгаа явдал болно. Энэ зүйлийн хамгаалалтын бүрэн бүтэн үйл ажиллагаанууд ба байнгын мониторингийг хийхэд хангалттай санхүүжилт нь спорт агнуурын өндөр үнэ болон Монгол улсын хуулийн холбогдох заалтуудын дагуу олгогдож байх ёстой билээ. Агнуурын нөөц ашигласны төлбөрийн тухай 1995 оны хуулиар ангийн нөөц ашигласны төлбөрийн 10%-ийг

төвлөрсөн сангаас Байгаль орчныг хамгаалах санд шилжүүлэхийг заасан байдаг. Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн орлогын тухай 2000 онд шинэ хууль батлагдаж (цаашид төлбөрийн орлогын тухай), төлбөрийн орлогыг 50% хүртэл нэмэгдүүлсэн (Wingard and Odgerel, 2001). Агнуурын нөөц ашигласны төлбөрийн тухай хуулиар байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийг спорт агнуурын үнийн 60-70% байхаар заасан, Говийн аргаль хониных 14000 ам.доллар, алтайн аргаль хониных 21000 ам.доллар хүрдэг. Ингээд Агнуурын нөөц ашигласны төлбөрийн тухай 1995 оны хуулиар дээр дурьдсанаар 1400 ам. доллар болон 2100 ам.доллар тус тус Байгаль орчныг хамгаалах санд оруулах ёстой байна. Мөн Төлбөрийн орлогын тухай 2000 оны хуулиар эдгээр төлбөрийг 7000 ам.доллар ба 10,500 ам.доллар болгож нэмэгдүүлсэн. Монгол улс 1996-аас 1999 онуудын хооронд 66 угалз агнуулсан гэж мэдээлсэн. Алтайн болон Говийн угалз гэж тоогоор нь ангилаагүй байна. Ингээд 1995 оны хуульд зааснаар 10%-ийн төлбөрийг тооцоход 1750 ам.доллар болох юм. Энэ хувиар нийт 4 жилийн төлбөрийг бодож үзэхэд 115000 ам.доллар энэ зүйлийг хамгаалахад зарцуулсан байх ёстой байв. Монгол улс 2000 оноос 2004 онуудын хооронд 292 угалз агнуулсан бөгөөд 2000 оны төлбөрийн орлогын тухай хуулиар 50%-ийг орлогыг оруулж байна гэж зааснаар Байгаль хамгаалах санд дунджаар 8750 ам.доллар нийтдээ 2550000 ам.доллар, сүүлийн 10 жилийн дүнг нийтэд нь бодож үзвэл 2650000 гаруй ам.доллар орсон байх ёстой юм. Энэ хугацаанд нэг удаагийн тооллого хийхэд 18000 орчим ам.доллар (Institute of Biology, 2001) зарцуулсан ба энэ хэмжээ нь дээрхи зарцуулах ёстой тооцоотой харьцуулахад зөвхөн 1%-тай тэнцэхээр байна.

Олон улсын хэмжээнд энэ маргаантай асуудал бас АНУ-д хэрэг үүсгэн яригдаж энэ зүйлийн менежментийг хийгдэхгүй байхад спорт анчдыг оруулах зөвшөөрөл олгосоор байна гэж АНУ-ын Загас, зэрлэг ан амьтан хамгаалах байгууллагыг буруутгасан билээ. АНУ-ын нэн ховор амьтдын бүртгэлд тухайн улс оронд агнуурын ховор амьтдын үндэсний тооллого хийгдсэн, хариуцагч байгууллагууд нь зүйлийг жинхэнэ ёсоор хамгаалахад менежментийн тогтвортой төлөвлөгөөтэй болсон үед л спорт ангийн трофийг импортлох зөвшөөрөл олгоно гэж заасан байдаг. Энэ хэргийн утга нь хэрвээ Монголын Засгийн газраас Аргаль хонины менежмент хийж байгаа гэж батлаж чадахгүй бол

Монголд ирдэг анчдын ихэнх нь болох АНУ-ын анчид авсан олзвороо АНУ-руу оруулж чадахгүйд хүрэх байв.

Монгол дахь олон нийтийн эсэргүүцэл болон АНУ-д үүсгэсэн хэрэг үйл явдлуудаас болж Монголын засгийн газар 2001 онд аргаль хонины үндэсний тооллогыг яаралтай зохион байгуулсан юм. БОЯ-ны сайд энэ тооллогыг явуулахын тулд хувиасаа хүртэл хандив оруулсан гэж мэдээлсэн (Institute of Biology, 2001) ба энэ мэдээ их гайхалтай сонсогдсон нь Байгаль орчныг хамгаалах санд иймэрхүү үйл ажиллагаанд зориулсан мянга мянган ам.доллар байх ёстой билүү гэж бодогдуулж байлаа.

Гэвч нэг удаагийн тооллого нь үр дүнтэй менежменттэй тэнцэхгүй бөгөөд орших газар дээр явуулах үйл ажиллагаа, болон зүйлийг хамгаалахад орон нутгийн хүмүүсийг татан оролцуулах урамшууллын систем байхгүйгээс гадна хулгайн агнуур, гэрийн нохдод аргаль хонь бариулж байгаа, гэрийн тэжээмэл амьтантай идэш тэжээлийн өрсөлдөөнд орох зэрэг бэрхшээлтэй асуудлууд байсаар байна (Amgalanbaatar and Reading, 2000, Wingard 2005). Зэрлэг ан амьтдын худалдааны энэ судалгаагаар аргаль хонь агнадаг гэсэн анчдын тоо бага байсан ба (4 of 949, <1%) дунджаар 1.3 аргаль хонь, хамгийн их нь 20 аргаль хонь агнасан гэж хариулав. Хүмүүсийн аман яриагаар улс даяар аргаль хонины хулгайн агнуур их хийгддэг гэж ярих бөгөөд ангийн мах, эвэр, чихмэлийг Хятад руу гаргах гэх мэт зорилгоор агнадаг байна (Institute of Biology, 2001., Amgalanbaatar et al. 2002., Maroney, 2003., Wingard, 2005).

Ахуйн болон захын судалгааны асуулганд ямар ч хүн аргаль хонины мах зардаг эсвэл авдаг гэж хариулаагүй. Харин нэг хүн 2004 онд 20 аргаль хонь буудсан гэж хариулсан байв. Нэг бие гүйцсэн аргаль хонь 120 кг махтай гэж үзвэл 20 аргаль хонь 2400 кг махтай байх бөгөөд энэ махаар 4 ам бүлтэй 13 өрхийг нэг жил хооллох махтай тэнцэх юм. Энэ анчин ангийн махаа зардаг сольдог гэж хариулаагүй бөгөөд ийм хэмжээний мах хувийн хэрэгцээнээс хэтэрсэн нь илэрхий байгаа юм. Хэрвээ сольсон ч солиогүй ч энэ хэмжээний мах малын махны үнээр бодоход 120 кг-ийг 2 ам.доллар гэж бодоход 240 ам.доллар хүрэх үнэтэй. Захын судалгаагаар чихмэлийг 275 ам.доллараар зарж байсныг үзсэн бөгөөд нэг аргаль хониноос нийтдээ 515 ам. долларын ашиг олох боломжтой байна.

Идлэг шонхор (*Falco cherrug*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: Идлэг шонхорын талаархи хууль эрх зүйн асуудал: Идлэг шонхор нь хуулийн ямар ч зохицуулалтгүй зүйл болно. “Ан агнуурын тухай” хуулинд энэ зүйлийг агнаж болох хугацааг заагаагүй. “Амьтны аймгийн тухай” хуульд ховор, эсвэл нэн ховор гэх мэт ямар нэг хуулиар зохицуулсан заалт байхгүй. Энэ зүйл бас Монголын улаан номонд ороогүй.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: Шонхорын талаархи хууль эрх зүйн асуудал: IUCN-ны Улаан номонд *F. cherrug* нь устах аюулд өртөж буй зүйл гэж тэмдэглэгдсэн (A2bcd+3bcd) (2004). Энэ ангилалд оруулах болсон шалтгаан нь ялангуяа Төв Азийн үржлийн байршил нутагт зүйлийн популяцийн тоо толгой огцом цөөрч байгаа болон худалдаанд зориулж идлэг шонхорыг хяналтгүйгээр их хэмжээгээр барьж байгаатай холбоотой юм. Идлэг шонхорын тоо толгой огцом цөөрч байгаа нь тархац бүхий олон улс орнуудад хамгаалах, улаан номондоо оруулах гэх мэт арга хэмжээ авахад хүргэж байгаа бөгөөд ялангуяа тархац нутгийн баруун хэсгээр энэ арга хэмжээг авч байна (Baumgart 2000). Зэрлэг ан амьтдын олон улсад худалдаалах, зохицуулалтын олон улсын конвенци-CITES нь идлэг шонхорыг 2-р хавсралтад оруулж, 2002 онд Арабын нэгдсэн Эмиратын худалдаалалтанд хориг тавьсан билээ. Хориг тавих төстэй саналыг идлэг шонхорын худалдаа хийдэг бусад улс орнуудад болон Монгол улсад бас санал болгосон юм.

Тархац ба популяцийн чиг хандлага: Идлэг шонхор нь Европоос Хятад хүртэл үргэлжлэх Палеоарктикийн өргөн уудам нутагт тархацтай байдаг. Дараахь улс орнуудын нутаг нь шонхор шувууд оршин амьдрахад тохиромжтой гэж үздэг билээ. Үүнд Австри, Унгар, Чех, Словак, Серб, Монтенегро, Болгар, Румын, Молдав, Белорусс, Украин, Турк, Ирак, Армени, Орос, Узбекистан, Таджикстан, Киргизстан, Казахстан, Монгол, Хятад, Туркменистан, Афганистан, Энэтхэг зэрэг улсууд нь үржлийн нутаг болдог магадлал ихтэй байдаг. Өвөлждөг болон дайрч өнгөрдөг улсуудад Итали, Малта, Кипр, Израйль, Жордан, Египет, Ливия, Судан, Тунис, Этиоф, Кенни, Саудын араб, Йемен, Оман, УАЕ, Бахрайн, Кувейт, Иран, Пакистан, Энэтхэг, Непал, Афганистан,

Идлэг шонхор. Фото: Симон Буситти /RSPB

Азербайджан (Birdlife International, 2005., Haines, 2002., Snow and Perrins, 1998) ордог.

Дэлхийн дээрх Идлэг шонхорын тоо толгойг 1990 онд 8500-12000 хос гэж тооцоолжээ. Харин 2003 онд энэ тоо 3600-4400 хос болон цөөрч 61% хувиар хорогдоход хүрчээ (ERDWA, 2003). Монгол улсад дэлхийн нийт идлэг шонхорын популяцийн ойролцоогоор хагас нь байдаг гэж үздэг бөгөөд энэ шувуудын байрлал газруудыг тогтоосон боловч бусад олон улс орнуудын адил Монголд бас энэ шувуудын тоо ихээхэн цөөрсөөр байна. Монголын Идлэг шонхорын популяцийн тоог 1999 онд 3000 үржлийн хостой гэж тооцоолсон байхад (Shagdarsuren et al., 2001) энэ тоо 2000 онд 2200 хос болж цөөрсөн байна. 2003 онд судалгааны 6 цэг дээр өмнөх жилийнхтэй харьцуулахад энэ зүйлийн үржил 50% буурсан байснаас гадна ихэнхи цэгүүд нь ямарч үржил явагдаагүй байлаа. Одоо үед Монголын идлэг шонхорын популяцийн тоо нь хууль бус барилт, цайвар үлийчийг устгадаг хорны нөлөө болон өндөр хүчдэлийн шугам дээр сууж үрэгдсэн зэрэг шалтгаануудаас болж маш ихээр цөөрсөн байна (Gombobaatar et al., 2003). Эдгээрээс хамгийн гол нөлөөлөх хүчин

Хүснэгт 13. Монголын идлэг шонхороос олсон орлого. 1996 – 2003 он

Он	Гаргасан идлэг шонхорын тоо	Шууд төлбөр ²²	Төлбөр	Нийт орлого
1996	25	85000	8850	85088
1997	154	520000	54500	520545
1998	25	85000	8850	85088
1999	61	200000	21500	200215
2000	51	170000	18000	170180
2001	180	712350	64140	776490
2002	303	1155945	107310	1263255
2003	392	1345932	143080	1826096
Нийт	1191	4274227	426190	4278488

Эх сурвалж: БОЯ 2004, Wingard and Odgerel 2001, CITES Database, 2005.

зүйлийг тодорхойлох яаралтай судалгаа хийх шаардлагатай байгаа боловч идлэг шонхорын тоог цөөрүүлж байгаа бас нэг онцгой асуудал нь олон улсын худалдааны асуудал болж байгаа боловч уу гэж хэлэх боломжтой гэж үзнэ.

Агнуур ба худалдаа: Биеийн хэмжээ том, ан барихдаа чадварлаг зэргээс шалтгаалж идлэг шонхор нь шонхор сонирхогчдын дотор их үнэд хүрдэг. Идлэг шонхорыг наймаанд зориулж барих, ялангуяа дундад Азид гаргах экспортын наймааны асуудал хурдацтай нэмэгдэж байна. БОЯ идлэг шонхорын гадаадад гаргах бүртгэлийг CITES -ийн II хавсралтын шаардлагын дагуу явуулдаг байна. Аргаль хонины худалдааны тоо сүүлийн жилүүдэд ихсэж байгаатай адилаар идлэг шонхорыг худалдаалах тоо 1996-аас 2000 онуудад жилд 63 бодгаль агнуулах зөвшөөрөл олгодог байсан бол 2004 онд 400 бодгаль агнуулах зөвшөөрөл олгосон байна (X). Одоо монголд хийгдэж байгаа идлэг шонхорын худалдаа нь дэлхий дээрх нийт худалдааны 10% ба тоо толгой нь буурсаар байгаа монгол дахь популяцийн 20% нь болж байгаа бололтой.

Шонхорын зүйлийг хамгаалах менежментийн төлөвлөгөө байхгүй бөгөөд агнуур явуулж байгаа

газрууд болон агнаж байгаа түвшнөөс харахад шунал биш гэхэд ашиг сонирхлын үүднээс энэ агналт явагдаж байгаа нь тодорхой байна. Идлэг шонхор агнах 300 гаруй лиценци 2004 онд олгосоноос 250 гаруй шонхорыг зөвхөн Сүхбаатар аймгаас агнажээ. Аман судалгааны материалаас үзэхэд оролцогчид зүүн аймгуудад популяцийн тоо маш ихээр багасаж байгаа гэж хариулж байсан бөгөөд баруун зүгийн аймгуудад бас иймэрхүү багасалт ажиглагдаж байгаа нь тодорхой билээ.

Идлэг шонхор нь Монголын уламжлалт хэрэглээний гэсэн уламжлалгүй, дотоодын ямар нэг худалдаа наймааны үүсвэр болох үндэслэлгүй байна. Гэвч, хууль бус олон улсын худалдаа наймаа явагдсаар байна. 1993-аас 1999 оны хооронд 69 бодгалийг хууль бусаар гаргах гэсэн мэдээлэл 16 тохиолдол гарч байсан ба эдгээр нь ихэнхдээ гадаадын иргэдийн үйлдэл байжээ (Badam, 2001). Бидэнд энэ хулгайн агнуурын яг явагдаж байгаа үе шатны тухай мэдээлэл байхгүй бөгөөд үүнийг илрүүлэх боломж ч бас муу байгааг нэмж хэлмээр байна. Зэрлэг ан амьтдын худалдааны судалгааны аман асуулганд шонхор агнадаг гэсэн хариулт өгсөн оролцогч байсангүй.

²² - 1996 - 2000 онуудын төлбөр нь өмнөх жилүүдийн дундаж дээр түшиглэн тооцоолсон юм. Эдгээр тоон үзүүлэлтүүдийг ойролцоо тоо гэж авч үзэх хэрэгтэй.

Монгол татаар бөхөн (*Saiga tatarica mongolica*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: Монгол улс бөхөн агнах асуудлыг 1930 оноос эхлэн хуулиар хориглосон. Монгол улсын Засгийн газар 1953 онд бөхөнг тусгай хамгаалалтанд авсан. Амьтны аймгийн тухай хуулиар бөхөнг нэн ховор жагсаалтад оруулж, хувийн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнахыг хориглож зөвхөн шинжлэх ухааны зориулалтаар ашиглахыг зөвшөөрсөн байна. Монгол татаар бөхөнгийн байршил гол нутаг болох Шарга-Манханы байгалийн нөөц газрыг 1996 онд, Хар ус нуурын байгалийн цогцолбор газрыг 1997 онд байгуулан тус тус улсын тусгай хамгаалалтанд авчээ. Энэ зүйл бас Монгол улсын Улаан номонд орсон (1987, 1997).

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: IUCN 2001 онд бөхөнг CR (A2a) гэж ангилсан бөгөөд 2005 онд устахад хүрсэн гэж (A2acd) бүсийн үнэлгээгээр тус тус ангилжээ (2005 оны 11-р сард). *S. t. tatarica* нь CITES-ийн II хавсралтанд, *S. t. mongolica* CITES-ийн I хавсралтанд тус тус оржээ.

Тархац ба популяцийн чиг хандлага:

Бөхөн нь тал хээр, говиор сүргээрээ нүүдэллэн амьдардаг зүйл болно. Эдгээр нь дээр үед зүүн өмнөд Европоос Монгол Хятад хүртэл Евразиар өргөн тархалттай туруутан байжээ. Өнөө үед бөхөн зөвхөн Орос, Казахстан, Туркменистан, Узбекистан болон Монголын баруун хэсгийн аймгуудын нутагт үлджээ. *S. t. mongolica* нь Казахстан болон Орос дахь гол популяциас олон жилийн өмнө Алтайн нуруугаар тусгаарлагдсан онцгой зүйлхэн болно. *S. t. tatarica* Монголын Зүүнгарын говиор тархалттай байсан боловч 1950-иад оны дундаас бүсийн хэмжээнд устаж үгүй болсон. *S. t. mongolica* нь Монголын унаган зүйл бөгөөд дээхэн үед бас говь хээрийн бүсэнд ойролцоогоор баруун хойноос зүүнтээ 101-р өргөрөг хүртэл тархсан байжээ (Банников, 1948).

Популяцийн тоо толгой сүүлийн 30-аад жилийн дотор их хэлбэлзэлтэй байдаг ба сүүлийн 7 жилийн дотор 50% -иар буурсан гэж тэмдэглэгджээ. Даш (1977) болон бусад судлаачид Монгол оронд бөхөн 200 гэж тоолжээ. 1980 оны тайлангаас үзэхэд бага зэрэг нэмэгдэж бөхөнгийн тоо толгой 300 д хүрсэн байна.

1997 онд 1000 бөхөнтэй, 1998 онд 2000-2500 хүрсэн гэж тэмдэглэжээ. 2001 онд Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF) -гийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газраас явуулсан тооллогоос бөхөнгийн тоог 5200 хүрсэн гэж үзсэн байна. Харамсалтай нь 2002 оны тооллогоор бөхөнгийн тоо цөөрч (1020), 2003 оны тооллогоор зөвхөн 750 бөхөн үлдсэн байна гэж тэмдэглэгджээ (WWF, 2003). Л.Амгалангийн (2005) судалгаанаас үзэхэд Монгол улсад нийт 1500 бодгаль тоологджээ.

Монгол дахь бөхөнгийн цөөрөлт Казахстан болон Орос дахь гол популяциудын 97%-ийн бууралтанд хүрсэн үеийн дараахан болсон ба 1990 оны үед 1 сая хүрч байсан байна (Millner-Gulland et al., 2001). Энэ огцом цөөрөх болсон шалтгаан эврийн хэрэгцээнээс болж эр хүйсний Бөхөнг их агнаснаас популяцийн хүйсийн харьцаа алдагдсан, үүнээс шалтгаалж нөхөн үржих нөхцөл алдагдсан гэж үзжээ (Millner-Gulland et al. 2003).

Агнуур ба худалдаа: *S. t. mongolica* -ийн цөөрөх болсон гол шалтгаан нь Хятадын ардын эмнэлгийн зах зээлийн зориулалтаар бөхөнгийн эврийг худалдаалахаас болжээ. Монголчууд дээр үеэс эхлэн бөхөнгийн эврийг хэрэглэж ирсэн уламжлал байгаагүй мөн бөхөнгийн махны худалдаа ч байгаагүй болно. Монголын байгаль хамгаалах сангаас 2004 онд хийсэн судалгаагаар бөхөнгийн байршил нутаг болох 2860 км² талбай нутагт ямар нэг байгаль орчны нөлөөлөл байхгүй (жишээлбэл, бэлчээрийн даац хэтэрсэн, эсвэл амьдрах орчин багассан гэх мэт), мөн сүргийн популяцийн бууралтанд нөлөөлөх цаг агаарын ямар нэг сөрөг үзэгдэл ажиглагдаагүй гэж үзжээ. Иймд бөхөнгийн Монголд цөөрөх явц нь зөвхөн хууль бус агналттай холбоотой гэж үзэж байгаа болно.

Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-гийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газраас энэ судалгааны явцад олон тооны хулгайн анчидтай уулзаж байсан бөгөөд бөхөнгийн агналтын талаар маш тодорхой ойлголтуудыг авч үлдсэн юм. Бөхөнг амьдаар нь барьж эврийг нь аваад тавьдаг байна. Энэ аргаар бэлтгэсэн эврийг авахад эврэнд цус ихээр бүрэлдэж үлдсэн гэж үзэж хятадын худалдаачид (эвэр бүрт 30 ам. доллар) авах сонирхол ихтэй байдаг гэнэ Энэ явц

Бөхөн. Фото: WWF Монгол

нь хулгайн анчид бөхөнгийн сүрэг рүү машинаар дайрч, амьдаар нь барьж авч сүхээр эврийг нь цавчиж авдаг байна. Үлдсэн амьтан ямар ч ашиггүйгээр цус алдаж үхдэг гэнэ (WWF 2004).

Бөхөнгийн тоо ийнхүү агналтаас болж маш огцом цөөрч байгаа нь энэ зүйлийн оршин тогтноход аюултай сөрөг нөлөө болж байна. Агналт нь урьдынх шигээ явагдаж болох боловч үйлдвэрлэлийн зориулалтаар бөхөн агнах асуудал энэ цөөн тооны амьтан дээр ашиггүй зүйл гэж үзэх боломжтой. Нийт популяцийн маш цөөхөн хувийг эр бөхөн эзэлдэг бөгөөд зах зээлийн хувьд маш бага нөөц болж байгаа болон эр бөхөнгийн 10% нь болж болох юм гэж үзэхэд энэ нь нийт сүргийн 25%-ийг бүрдүүлж байгаа болно. Одоогийн байдлаар бөхөнгийн тоо толгой 1500 байна гэж үзэхэд үүнээс 380 эр бөхөн нь, зах зээлийн хувьд 38 эр бөхөнгийн нөөц байх жишээтэй. Эр бөхөн бүр 60 ам.доллар боллоо гэж бодоход зах зээлийн үнэ нийтдээ 2300 ам.доллар хүрэх боломжтой байна.

Цагаан зээр (*Procapra gutturosa*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: Монгол улсын “Ан агнуурын тухай” хуулиар ахуйн хэрэгцээний зориулалтаар цагаан зээрийг 8-р сарын 1 нээс 10-р сарын 1 хүртэл агнаж болох бөгөөд агнах цагаан зээрийн нас, хүйс, тоо толгойн хэмжээг энэ хуулиар тодорхойлоогүй байна. Үйлдвэрлэлийн зориулалтын агнуурыг энэ хуулиар бас зөвшөөрсөн байдаг боловч Байгаль орчны яамны 2000 оны тушаалаар агнахыг хоригложээ.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд:

IUCN-ны (2003) Улаан жагсаалтад цагаан зээрийг нийт тоо толгой нь 1000000 гэсэн тоонд үндэслэн хамгийн бага анхаарал шаардсан зүйл гэж ангилжээ. Үүнээс гадна IUCN-ны Улаан жагсаалтаар энэ зүйлийн статуст элдэв өвчин, хүйтэн, цас зудтай өвлийн нөлөөлөл зэргийг хянаж байхаар жил бүр мониторинг хийхийг, бас хууль ёсны болон хууль бус агналтууд тоо толгойг

нь огцом багасгаж устах аюулд хүргэх эсвэл эмзэг зүйл гэсэн ангилалд хүргэж болохыг анхааруулан заажээ.

Тархац ба популяцийн чиг хандлага:

Монголын цагаан зээрийн тоо 1 сая орчимд тооцоологдож байгаа бөгөөд дэлхийд гайхамшигтайд тооцогддог уулын туруутан, нүүдэллэдэг амьтдын нэг бөгөөд Ази тивээс өөр газар байдаггүй. Дээр үеэс цагаан зээрийн сүрэг өргөн уудам нутгийг эзэлдэг байсан бөгөөд түүний тархац нь Монголын зүүн хязгаараас төв нутгийг хамран Алтайн нуруу хүртэл үргэлжилдэг байв. Энэ тархац нутаг сүүлийн 100 жилийн дотор хурдацтайгаар багасаж Монголын баруун хэсгийн тархац үндсэндээ байхгүй болжээ. Одоогийн байдлаар баруун хэсгийн цөөн аймгийн нутагт цагаан зээр байршин үлдсэн байна.

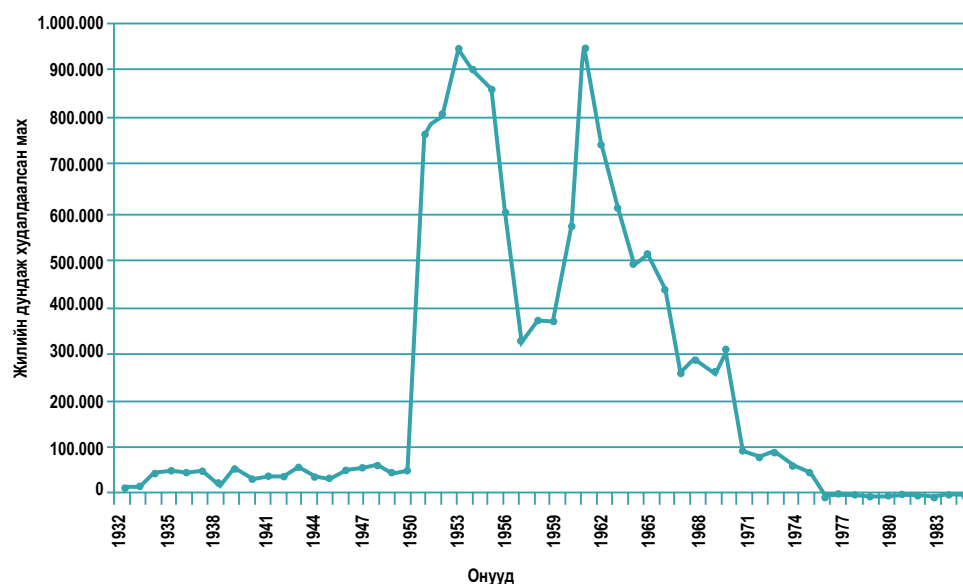
Дэлхий дээрх цагаан зээрийн тоо сүүлийн 50 жилийн дотор дэлхэц бүхий 4 орон болох Монгол, Орос, Хятад, Казахстан улсуудаас гуравт нь 75% хувиар буурсан байна. Монголд цагаан зээрийн тархац нутаг 1940-өөд оны үед 780000 км² байснаас 1997 онд зөвхөн 190000 км² болж багассан байна. Өвөр Монголд цагаан зээрийн байршил нутаг 1970-аад онд 300000 км² хүрдэг байсан бол 1995 онд 75000 км² болон буурсан байна. Цагаан зээрийн сүрэг Казахстанд устаж,

Оросын цагаан зээрийн тархац Монголын зүүн хойд хилээр нүүдэллэх цагаан зээрийн Чита мужийн байршлаас бусад нь бас үгүйрсэн байна (Bannikov et al., 1961., Lhagvasuren and Milner-Gulland, 1997., Xiaoming et al., 1997., Jiang et al., 1998). Нийт популяцийн 90% гаруй нь Монголд үлдсэн байна.

Монголын цагаан зээрийн популяцийн тоо 180000-2670000 хооронд тоологдсон байдаг (Milner-Gulland and Lhagvasuren, 1998., Olson et al., 2004). Олсон нарын (2004) тооллогоор Монголын дорнод тал хээрт 80000 км² талбайд 800000-900000 цагаан зээр тоологдсон (10-11 цагаан зээр/км²). Мих нар 1994 онд 475000 км² гаруй байршил нутагт 2670000 гаруй цагаан зээр байна гэж тэмдэглэжээ (unpubl. data cited in Reading et al., 1998). Рыдинг нар 1998 онд Дорнод аймагт орон нутгийн хүмүүсийн судалгаан дээр үндэслэн 250000-300000 цагаан зээр байна гэж мэдээлсэн. В. Кириллюк 2001 онд Монголын зүүн хэсгийн нутгаар 300000-500000 цагаан зээр байна гэж оновчтой мэдээлэл гаргасан байхад Б. Лхагвасүрэн 2003 онд Дорнод аймагт 750000 байна гэж бас мэдээлжээ (Olson et al., 2004 citing pers. comm.).

Дорнод монголд 1998 оны 8-р сарын сүүлч 9-р сарын эхээр их хур бороо орсны дараа маш олон цагаан зээр үхсэн байна. Тэр онд Зэрлэг ан

Зураг 17: Монголын цагаан зээрийн махны албан ёсны худалдаа. 1932-1985 он

амьтныг хамгаалах сан, Биологийн хүрээлэнгийн хамтарсан судалгаагаар эдгээр үхсэн амьтад нь малын хөлөөр дамжин үс намгархаг орчинд үлддэг бактерийн халдвар (*Fusobacterium*) авсан байж болох шинж тэмдгүүдийг илрүүлсэн байна. Энэ өвчин Аляскийн ихээхэн чийглэг орчинд цаа бутыг бас өвчлүүлж байсан тохиолдол байдаг юм байна. Энэ оны өвөл нь цаг агаар их хүйтэрснээс бас маш олон цагаан зээр үхэж, тэр жил төлөвлөж байсан цагаан зээрийн агналт явагдаагүй байна (Schaller, 1998).

Цагаан зээрт учирч байгаа аюул занал нь эрчимжсэн агналтаас гадна дараахь бэрхшээлүүдээс үүдэж байна. Нэг дүгээрт: мянганы зам гэх мэтчилэн дэд бүтцийн хөгжил нь тал хээрийг таллан хувааж ингэснээр цагаан зээрийн популяцийн нүүдэллэх боломжийг үгүй болгоход хүргэх, хоёр дугаарт: олон тооны том хэмжээ бүхий тусгай хамгаалалтай газруудыг тусгай хамгаалалтнаас гаргах саналууд, гурав дугаарт: газар ашиглах зарчим өөрчлөгдөж байгаагаас тогтвортой байдал алдагдахад хүрэх эдгээр нь газар тариалангийн ашиглалт ихсэх, хашаа барих, түүнчлэн мал аж ахуй эрхлэх заншил алдагдсанаас бэлчээрийн даац алдагдах зэрэг болно.

Агнуур ба худалдаа: Монголчууд эрт дээр үеэс эхлэн цагаан зээрийг хоол хүнсний нэмэгдэл зориулалтаар агнаж ирсэн ба 1932 оос 1976 оны хооронд цагаан зээрийг Зөвлөлт Холбоот улсад худалдаалах үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнаж байжээ (Milner-Gulland and Lhagvasuren, 1998., Reading et al., 1998). Статистикийн албан мэдээнд хэдэн амьтан агнаж байсан гэдэг мэдээлэл байхгүй бөгөөд харин нийт хэдэн кг мах боловсруулсан гэсэн мэдээ байна. Цагаан зээр ихэвчлэн 20-40 кг-ийн хооронд хэлбэлздэг байна (Nowak, 1999). Цагаан зээрийг дунджаар 30 кг гэж үзээд махнаас бусад жинг хасч тооцоход (50% орчим) нэг амьтнаас 15 кг мах авч болох байна. Ингээд дээр дурьдсан 45 жилийн дотор 845000 цагаан зээр албан ёсоор худалдаалагдсан бөгөөд жилийн дундаж агналт 15665 Цагаан зээр байжээ. Хамгийн их хэмжээний худалдаа 1950-иад оны эхээр (50000 гаруй толгой), 1961 онд (63000 толгой) тус тус явагджээ. Энэ үйл ажиллагаа 1976 онд зогсож, үүнээс хойш социалист журамлалын үед ийм албан ёсны худалдаа дахин хийгдээгүй байна.

Цагаан зээрийн үйлдвэрлэлийн зориулалтын агналт 1995 онд дахин явагдаж эхэлсэн бөгөөд жилд дунджаар 20000 цагаан зээр агнаж болох тоо заажээ. Хамгийн гол зах зээл нь Хятад улс байлаа. Байгаль орчны яам 2000 онд цагаан зээрийн үйлдвэрлэлийн зориулалтын агналтыг хориглох заалт гаргасан байна. Гэвч Хятад улс цагаан зээрийн махыг Монголоос оруулахыг албан ёсоор зөвшөөрсөөр байсан бөгөөд ойролцоогоор 6600 цагаан зээрийн мах болох 100 тонн махыг зөвшөөрөн оруулсан байна (Scharf ба Enkhbold, 2002). Иймд Хятадын албан тушаалтнууд импортыг зөвшөөрсөөр байгаа нь Монголын Засгийн газар болон Хятадын холбогдох байгууллагуудын ажилтнуудын хооронд менежментийн холбоо харилцаагүйг харуулж байгаа бөгөөд Цагаан зээрийн агнуур хэрхэн явагдаж байгааг хянах боломж хязгаарлагдмал, Хятадын тал зах зээлээр хангах боломж нээлттэй байгаа зэрэг нь Монголын зэрлэг ан амьтдын хууль бус агналтыг зохицуулахад бэрхшээлтэй байдалд хүргэсээр байна.

Цагаан зээрийн ахуйн зориулалтын агналт 1976 оноос хойш үргэлжилсээр байгаа нь тодорхой боловч яг хэдэн тоо толгой амьтан агнагдсан гэсэн тоо бүртгэл олдохгүй байна. Монголчууд 1990 ээд оны эдийн засгийн хүндрэлтэй байдлаас болж байгалийн дагалт баялаг ашиглах болон ахуйн хэрэгцээний агнуур хийх шаардлага ихэссэн бөгөөд ялангуяа ахуйн хэрэгцээний агналт чухал хүчин зүйлүүдийн нэг болж байв. Монгол Хятад орны хооронд хилийн шинэ боомтууд нэмэгдсэнээр зэрлэг ан амьтдыг агнаж урд зүгийн шинэ зах зээл рүү наймаалах хандлага ихэссэний дотор цагаан зээрийн наймаа орсоор байжээ. Эдгээр агналтын тухай тодорхой тоо бүртгэл бас л үгүй байна.

Зүүн бүс нутагт 2001 онд хийсэн судалгаагаар нутгийн малчид жилд дунджаар 200000 цагаан зээр агнадаг гэж тэмдэглэжээ (K. Olson, *pers. comm.*). Зүүн бүсийн зөвхөн нэг хотод (Чойбалсан) амьдрагч хүмүүс жилд 16000 цагаан зээр хүнсний зориулалтаар хэрэглэдэг ажээ (Scharf ба Enkhbold, 2002). Зэрлэг ан амьтдын худалдааны энэ судалгаагаар ч гэсэн монголын цагаан зээр тархсан нутгуудаар дээрхтэй төстэй тоогоор цагаан зээр агнаж байгаа дүн гарлаа. Асуулга авсан 3119 анчдаас (бүх анчдын 5%) 150 нь цагаан зээр агнадаг гэж хариулав. Бидний

тооцоо монголд 40000 цагаан зээрийн анчин байгаа гэж дүгнэж байна. Эдгээр анчин дунджаар 5.2 цагаан зээр агнаж байгаа бөгөөд хамгийн их агнасан нь 100 толгой гэж хариулжээ. Монголд 2004 онд 250000 цагаан зээр агнасан байж болох юм гэж дүгнэжээ.

Судалгааны асуулганд оролцсон цагаан зээрийн анчдын 17% нь (150-аас 25 хүн) цагаан зээрийн махыг болон бусад хэсгүүдийг орон нутгийн зах дээр зардаг гэж хариулжээ. Ихэнх цагаан зээрийн анчид (17 хүн) ангийн махаа зардаг гэхэд зарим нь арьсыг (5 хүн), цусыг (1 хүн), эсвэл бүхлээр нь (2 хүн) зардаг гэж тус тус хариулсан байна. Энэ судалгаа нь зуны улиралд хийгдсэн учраас судалгаа хийсэн хүмүүс цагаан зээрийн мах, арьс, болон цус зэрэгтэй тааралдаагүй байна.

Цагаан зээрийн худалдааг тарваганы худалдаатай харьцуулахад илүү, ахуйн зориулалтгаар явагдаж байгаа мэт харагдаж байгаа бөгөөд хэрэглэгч нар цагаан зээрийн эд хэсгүүдийг авахдаа 20%-ийг нь шууд анчдаас худалдаж авдаг байна. Харин тарваганы эд хэсгүүдийг авахдаа хэрэглэгч нар 25%-ийг анчдаас худалдаж авдаг. Эдгээр худалдаа нь захуудаар болон мөн төмөр замын буудал дээр явагдаж байдаг.

Монгол улс цагаан зээрийн үйлдвэрлэлийн болон ахуйн зориулалтын агналтаас гадна спорт

агнуурыг сурталчилж эхэлсэн. Спорт агнуурын албан ёсны зөвшөөрөл ба лицензи нь 300 ам.долларын үнэтэй бөгөөд ангийн компаниуд нь анчдад бусад ангийн зөвшөөрөлтэй хамтруулан, эсвэл дангаар нь 550 ам.доллар орчим хүргэж зардаг байна. Агнуур хийх хугацаа 9-р сарын 1-нээс 12-р сарын 1 хүртэл үргэлжилдэг байна. Цагаан зээрийн эврийн урт дунджаар 8-11 инч хүрдэг.

Миллнер-Гулланд, Лхагвасүрэн нар (1998) Цагаан зээрийн агнуурын загвар боловсруулсан бөгөөд энэ нь хэрвээ нийт популяцийн тоо нэг сая хүрч байвал тогтвортой агналт нь 6%, буюу жилд 60000 цагаан зээр агнаж болох юм гэж тооцоолжээ. Гэвч хийгдэж буй агналтын тоо энэ түвшнээс 300% илүү гарч байгаа болно. Үүнээс болж цагаан зээрийн тоо цөөрч байгаа байж магадгүй бөгөөд Монголын бусад олон ан амьтны зүйлийн тооны цөөрөлт бас иймэрхүү шалтгаантай байж болох талтай. Хэрвээ монгол татаар бөхөнгийн эврийн худалдаа цагаан зээрийн худалдаагаар солигдвол цагаан зээрийн тоо толгойн цөөрөлт улам бүр хурдацтай болно. Энэ чиг хандлага нь цагаан зээрийн толгойн зах зээлийн үнэ нэмэгдсэнтэйгээр холбож тайлбарлаж байгаа бөгөөд Хятадын захууд дээр нэг ширхэг толгой 12 ам.доллар хүрч байна.

Үйлдвэрлэлийн зориулалтаар цагаан зээр агнаад ашиглахгүй орхисон байдал. Сүүлийн үед цагаан зээрийн эврийг монгол татаар бөхөнгийн эврийг орлуулах зорилгоор зах зээлд худалдаалж эхэлжээ. Энэ фотог авах үед (1999 он) эдгээр эвэр толгойг хэрэглээгүй хаясан байна. Фото: Хенри Микс /Nature Conservation International/

Баданга хүдэр (*Moschus moschiferus*)

Хууль эрх зүйн статус. Монгол улсад: Баданга хүдэр нь Монголын Улаан номонд орсон (1987, 1997). “Амьтны аймгийн тухай” хууль (2000) болон “Ан агнуурын тухай” хуулиар (1995) нэн ховор амьтан гэж заажээ. Ахуйн болон үйлвэрлэлийн зориулалтаар агнах нь хориотой зүйл болно.

Хууль эрх зүйн статус. Дэлхий дахинд: IUCN-ны Улаан жагсаалтанд (1996) *M. moschiferus*-ийг эмзэг (A1acd) гэсэн ангилалд оруулсан. Баданга хүдэрийн тоо толгой нь шууд ажиглалтын дүнгээр ирэх 10 жилд наад зах нь 20% хүртэл буурах тооцоо, магадлал байгаа, байршил нутагтаа тоо толгой цөөрсөн, устаж үгүйрч болох магадлалтай зэрэгт үндэслэн энэ ангилалд оруулах болсон байна. Япон, Дани, Гималайн субпопуляциас бусад *M. moschiferus* нь бас CITES-ийн II хавсралтанд орсон байдаг. Афганистан, Бутан, Энэтхэг, Миамар, Непал, Пакистан зэрэг улсуудад тархсан популяцийг I хавсралтанд оруулжээ. Хууль бус худалдааны үйл ажиллагаа

үргэлжилсээр байгаа нөхцөл нь хүдэрийн тоо толгойг улам бүр цөөрүүлэх магадлалтай учраас CITES-аас онцгой анхаарал тавихад хүргэжээ. CITES-ийн гишүүн орнуудын 2000 оны 4-р сард болсон 11-р (CoP11) уулзалтаас хүдэр хамгаалалт ба худалдаа - 11.7 гэсэн шийдвэр хамтран гаргасан нь анхаарал татаж байлаа. Энэ шийдвэр нь CITES-ийн гишүүн бүх оронд баданга хүдэрийн худалдааг багасгахын төлөө шаардлагатай бүх арга хэмжээг авах хэрэгтэй гэж хүссэн байна. Гишүүн орнуудад дараахь хүсэлтүүдийг тавьжээ:

1. Хилийн гол бүсүүдэд хууль сахиулах оновчтой аргуудыг нэвтрүүлж, хууль сахиулалтыг сайжруулах;
2. Баданга хүдэрийн гаралтай бүтээгдэхүүнийг тодорхойлох тогтолцоо боловсруулах;
3. Бүтээгдэхүүн дахь Баданга хүдэрийн гаралтай бодисын агууламжийг тодорхойлох шинжилгээний аргуудыг бий болгох хэрэглэх;

Баланга хүдэр. Фото: Др. Ричард Рыдинг

4. Хүдэр байршин нутагладаг болон хэрэглэгч гишүүн бус орнуудыг CITES-ийн конвенцид оруулах арга хэмжээ авах;
5. Хүдэрийн гаралтай бодис орлуулагч бий болгохын тулд хэрэглэгч нартай хамтран ажиллах, бүтээгдэхүүний хэрэглээг багасгах, Хүдэрийн заарыг амьд Хүдэрээс авах аюул багатай, үр ашигтай аргуудыг дэмжих;
6. Хүдэр хамгаалал, менежмент, хууль эрх зүйн асуудал болон хууль сахиулалтыг сайжруулах талаар улс орнуудын хоорондын ба бүсчилсэн гэрээг боловсруулах (Homes, 2004).

Тархац ба популяцийн чиг: Хүдэрийн ангилал зүйн асуудал найдвартай шийдэгдээгүй байгаа бөгөөд тодорхой мэдэгдэж байгаа 4 зүйл хүдэр (Гималайн буюу Альпын хүдэр *Moschus chrysogaster*; Хар хүдэр *M. fuscus*; Ойн хүдэр *M. berzousskii*; Сибирийн хүдэр *M. moschiferus*), бий боловч ер нь 6 буюу түүнээс дээш зүйл байж магадгүй гэж үздэг. Хүдэрийн биологийн талаар мэдээлэл бага байдаг. Хүдэр нь өмнөд Ази, зүүн Ази, баруун өмнөд Азийн 13 улсад тархсан бөгөөд Оросын зүүн хэсэг, Монголын хойд хэсгийн нутгаар тархдаг (Homes 1999).

Хүдэр нь туруутан багийн бүдүүлэгдүү, өвөрмөц амьтан юм. Хүдэр эвэргүй. Эр хүдэрийн соёо уртсаж амнаасаа гадагш цухуйж урагш доошоо унжиж байдаг. Энэ нь эмэгчнээ дагуулах, давамгайлах зэрэгт хэрэглэгддэг. Энэ жижиг амьтан нь Азийн шигүү ой бүхий бүсэд тархсан бөгөөд амьдрах орчин нь хаг элбэгтэй, шилмүүст ойтой уулархаг газар байршдаг. Хаг нь хүдэрийн өвлийн тэжээл болдог. Хүдэр энэ тэжээлгүйгээр амьдрахад бэрх байдалд орно.

Монголын Хэнтий, Хөвсгөлийн уулс, Хангай, Хан Хөхий нуруудын орой хэсгээр *M. Moschiferus* тархдаг. Монголд баданга хүдэр 10 аймаг, 40 сумын нутаг дэвсгэрийг хамарсан 27000 км² талбайд тархсан байна (Dulamtsuren et al., 1975). Биологийн хүрээлэн 1975 онд монголын хүдэрийн тоо 44,000 гаруй байна гэж тооцоолжээ. Энэ үеэс хойш хүдэрийн тоо маш ихээр буурсан нь чөлөөт худалдаа, заарын төлөө агналт ихэссэнтэй холбоотой гэж үздэг юм. Хүдэрийн тоо толгойн тооллого сүүлийн 20 жилд

хийгдээгүй бөгөөд одоогоор популяцийн тоо толгой тодорхойгүй байна.

Агнуур ба худалдаа: Хүдэрийг их хэмжээний үнэ хүрдэг заарыг нь авах гэж агнадаг. Зөвхөн эр хүдэрт заар байдаг бөгөөд нэг хүдэрийн заар 23-25 г хүрдэг. Хүдэрийн заарыг авахын тулд түүнийг агнадаг бөгөөд их заар авахын тулд 3 болон түүнээс дээш хүдэрийг агнах жишээтэй юм (Homes, 2004). Эр хүдэрийн заарыг мянга мянган жилийн турш Азийнхан уламжлалт эмэнд ашиглаж ирсэн бөгөөд өвчин намдаах, хавдар бууруулах, convulsions and delirium зэргийг эмчлэхэд хэрэглэдэг. Хүдэрийн заар нь байгалийн хамгийн үнэтэй бүтээгдэхүүн учраас түүний зах зээлийн үнэ нь алтнаас ч өндөр үнэлэгддэг гэж тэмдэглэсэн байна (энэ судалгаагаар алтны 2005 оны үнэ хүдэрийн заарын зах зээлийн үнээс 4 дахин илүү байв).

АНУ-д зардаг хүдэрийн заар агуулсан ихэнх эмчилгээний бүтээгдэхүүнийг Хятадад үйлдвэрлэдэг. Хойд Америкийн ТРАФФИК-ийн саяхан хийсэн судалгаа хүдэрийн заар агуулсан бүтээгдэхүүн АНУ-ын гол том худалдааны төвүүдэд үзэгдэх нь улам ихсэж байгааг харуулжээ. Жишээлбэл, Нью Йорк, Сан Франциско хотуудын Хятадын уламжлалт эмийн дэлгүүрүүдийн 50%-д нь хүдэрийн заарын бүтээгдэхүүн байгаа, мөн сүүлийн жилүүдтэй харьцуулахад хүдэрийн заарын бүтээгдэхүүний хэрэглээ, худалдаа нэмэгдэж байгааг ТРАФФИК 2003 онд илрүүлжээ.

Сүүлийн 30-аад жилд Монголын Хүдэрийн нэгдсэн тооллого хийгдээгүй боловч энэ зүйлийн тогтвортой бус агналт ихсэж байгаа байдал үзэгдсээр байна. Монгол судлаач нарын цөөн тооны газруудад хийсэн судалгааны дүнгээр агналтын нөлөөллөөс болсон байж болохоор эр эм хүйсийн харьцаа багассан, мөн зарим популяциудад өсөж үржихэд хэцүү нөхцөлд тулаад байгааг харуулсан (Homes, 2004). Хүдэрийн заарын наймаачид 1995-аас 2001 хүртэлх таван жилийн хугацаанд 4 дахин олширсон нь, хүдэрийн заарын зах зээлийн үнэ 6 дахин өссөнтэй шууд холбоотой гэж үздэг ажээ. Монголын эрдэмтэн, судлаач нар баданга хүдэрийн популяцийн тоо толгой 1980 аад онд

хамгийн их хэмжээнд 44000 хүрсэн гэж үздэг ба энэ өсөлт улсын зүгээс агналт, худалдааны асуудал дээр хатуу хяналт тавьж байсантай холбоотой юм байна. Сүүлийн 11 жилд зах зээлд үндэслэсэн тооцоогоор 33000 хүдэр агнаж болохоор байна (Tsendjav and Batbold, 2003). Европын ТРАФФИК-ийн тайланд (Homes, 2004) Орос улсад нийт агнагдсан хүдэрийн 80% нь хулгайн ан байсан бөгөөд хүдэрийн заарын наймаа 2000 оны эхтэй харьцуулахад 5 дахин нэмэгдсэн гэнэ. Хөрш зэргэлдээ монгол улсад

хүдэр агнуур 1953 оноос хойш хориотой байсан боловч жилд дунджаар хамгийн цөөн нь 2000 эр хүдэр хулгайгаар агнагддаг байна (Homes, 2004).

Хүдэрийн хулгайн агнуурт ногдуулах иргэний болон эрүүгийн хариуцлага маш өндөр учраас зэрлэг ан амьтдын худалдааны энэ судалгааны асуулгад хүдэрийн заартай холбоотой худалдааны асуудлаар хариулах сонирхолгүй нь харагдав. Гэвч, 3 захаас хүдэрийн заарыг нэг граммыг 4.50 ам.доллараар авдаг ба ихэвчлэн Хятад руу гаргадаг гэсэн мэдээлэл олдсон юм.

Хавсралт 2: Бусад зүйлүүдийн тухай мэдээлэл

1. Борцгор хотон (*Pelicanus crispus*) -

Монгол улсын Улаан номд (1987), CITES-ийн 1-р хавсралт ба Зэрлэг амьтдын нүүдлийн зүйлийн тухай конвенци (CMS)-д тус тус орсон. Ан амьтны тухай хуульд нэн ховор амьтан гэж ангилсан ба 1953 оноос хойш агнахыг хориглосон.

Борцгор хотон Балкан, Хар тэнгис, Каспийн тэнгис болон төв Азиар Монгол, Хятадад тархсан. Тэдгээр нь Шар мөрнөөс Балканы хойг хүртэлх нутагт үрждэг. Дээр үед Хар ус, Хар, Айраг, Хяргас, Увс, Хүнгүйн хар, Бөөн цагаан, Орог, Холбоо, Таацын цагаан, Өгий зэрэг нууруудаар зуны улиралд нүүдэллэн ирдэг байсан. Одоогоор Хар ус, Айраг нууруудад цөөн хосууд зуны улиралд үзэгддэг байна.

Дэлхий даяар нийтдээ борцгор хотон 3200-4200 бодгаль байдаг тооцоотой. Судалгаанаас үзэхэд Монголд сүүлийн 50 жилд ихэнх газруудаар тоо нь цөөрсөн. 1956 онд Шувуун цуглаан ба Хар ус нуурт 300 Борцгор хотон тоологдож байсан бол 1972 онд энэ тоо 207 болж цөөрөн, 1981 онд зөвхөн 10 Борцгор хотон тоологджээ. Одоогийн байдлаар Монголд 200 бодгаль байгааг тооллогоор тогтоожээ (WWF 2004).

Монголчууд дээр үеэс борцгор хотонгийн хушууг авахын тулд агнадаг байсан ба уралдааны морины хөлсийг хусахад зориулдаг байв. Одоо үед борцгор хотонгийн хушуу нь маш их үнэтэй зэрлэг ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний нэг болдог. Үнийн хувьд янз бүр байдаг ч Улаанбаатар хотын худалдааны захын

худалдаачдынхаар 2000 ам.доллар хүрдэг гэж энэ судалгааны ажилтнууд мэдээлэв. Борцгор хотон ховордсоноос болж янгир ямаа болон үхрийн эврээр дууриалган зорсон бүтээгдэхүүн хийдэг болсон байна. Жинхэнэ хушуу олдохгүй тохиолдолд ийнхүү дууриамал хушууг зардаг болжээ.

2. Тул (*Hucho taimen*). Монголын Улаан номонд орсон (1997) мөн Монголын амьтны хуульд ховор зүйл гэж бүртгэгдсэн. Байгаль орчны Яам Тул загасны биеийн хэмжээгээс хамаарч спорт агнуурын үнийг 150–300 ам. доллар гэж тогтоосон байдаг. IUCN-ийн Улаан номонд Европын Тулын зүйлийг (*H. bucho*) нэн ховор зүйл гэж бүртгэсэн (A2b-cde, B1+2bce) (2001).

Цэнгэг усны хулдынхан (*Salmonidae*) овгийн (уртын хэмжээ нь 2- м хүрдэг) хамгийн том зүйл болох тул загас нь Монголын голуудын экологийн болон эдийн засгийн асар их ач холболдолтой зүйлийн нэг болно. Тулын мэдэгдэж байгаа тархац нь Уралаас эхлэн зүүн тийш Сибирийг хамран Амур мөрний ай сав хүрдэг. Тул загасны амьдралын түүхийн мэдээлэл Монголд ховор байдаг. Монголын гол мөрний системтэй холбоотой болон хөрш зэргэлдээ орнуудын судалгааны материалд тул биеийн хэмжээ том болох тусам нүүдэллэх нь ихсэж аль болох гүн устай амьдрах орчинг хайж эхэлдэг гэж мэдээлсэн байдаг. Бас хөгширч байгаа тул загас сонгосон өвөлждөг газартаа жил бүр ирж өвөлждөг гэж олон хүмүүсийн итгэдэг ойлголт байдаг (Аутэрт 2000). Тул загас анх үржилд ортлоо их уддаг (6 буюу 7 жил), нягтшил багатай, мөн удаан (30-аас дээш

жил) насалдаг гэх мэтээс шалтгаалж агнуурт их өртдөг.

Монголын тул загас хамгаалалтад байдаг ч Улаанбаатар хотод улам бүр олширч байгаа хоолны газрууд болон хүнсний дэлгүүрүүдэд тул загас нийлүүлэгдсээр байна. Нэг килограммын үнэ нь 1-3 ам.доллар хүрдэг. Тулын дундаж жинг тодорхойлсон мэдээлэл байхгүй ч нэг загас 20 кг хүрнэ гэдэгт гайхахгүй байх, гэхдээ том Тул загас 50 хүртэл кг жинтэй байдаг. Биеийн жингийн нь доод хэмжээгээр (20кг) бодоход нэг тул загас зах зээлд 20-60 ам. доллар хүрдэг. Зэрлэг ан амьтдын худалдааны судалгааны энэ аман асуулганд тул загас агнадаг гэсэн цөөн тооны мэдээлэл цугларсан ч тул загасны мах хэр зэрэг ихээр зарагдаж байгаа тооцоог бид гаргаж чадаагүй. Харин Тул загасны мах олон зах дэлгүүр, хоолны газруудад байнга байдаг гэсэн аман мэдээг авсан юм. Үүнээс гадна хэд хэдэн загасчлалын компаниуд (ялангуяа, Монголын загасчдын нийгэмлэг, www.taimen.mn) тулыг зөвхөн бариад буцааж тавих хэлбэрээр үйл ажиллагаагаа явуулж байна. Эдгээр үйл ажиллагаа нь одоогоор санаачлагын хэлбэрээр явагдаж байгаа бөгөөд орон нутгийн хүмүүс хэрэглээнээс ашиг олж ингэснээрээ хулгайн агнуур хийх асуудлыг багасгахыг хичээж байна. “Ан агнуурын тухай” хуульд энэ талаар өөрчлөлт оруулаагүй байна.

3. **Еврази шүлүүс (*Lynx lynx*)**. Еврази шүлүүс нь Ан амьтны тухай хуульд ховор, “Ан агнуурын тухай” хуульд тусгай зөвшөөрлөөр агнаж болно гэсэн заалттай. Агнуурын хугацаа 10-р сарын 21-нээс 2-р сарын 16 хүртэл үргэлжилдэг. IUCN-ийн жагсаалтанд устахад хүрсэн (2001), мөн CITES -ийн 2-р хавсралтаар олон улсын худалдааг хориглосон байдаг.

Еврази шүлүүс нь хойд Европ, Сибирийн ой тайгаас Уралын нуруу, Номхон далайн эрэг хүртэл тархмал. Оросын шүлүүсний популяци 1992 онд 36000-40000 толгойд хүрч байжээ (Matjuschkin, 1978, Zheltuchin, 1992). Хятадад улс даяар тасархай боловч өргөн тархсан ба ихэвчлэн уулархаг бүс нутгаар байршдаг байна.

Сүүлийн үед Монголд еврази шүлүүсний популяцийн судалгаа хийгдээгүй. Еврази Шүлүүсийг ихэвчлэн нутгийн хойд хэсэг, ой тайгаар байршдаг гэсэн ойлголттой байсан бол Улаанбаатараас 700 орчим км урагш Өөшийн говьд нэг еврази шүлүүс харсан байна (Reading pers. comm., 2005). Банников (1954) еврази шүлүүсийг Монголын баруун урд нутгийн цөлийн хээрт элбэг таардаг гэж тэмдэглэсэн байдаг.

Монгол улс дээр үеэс еврази шүлүүсний арьсыг ЗХУ-д худалдаалдаг байсан ба 1958-1974 онуудад жилд дунджаар 440 арьс гаргадаг байв. Албан ёсны мэдээлэлд энэ үеэс хойшхи мэдээлэл тэмдэглэгдээгүй байна. Өнөөдрийн байдлаар еврази шүлүүсний арьс Монголын зах дээр саарал чоно, шар үнэг, хярс үнэгний арьсны дараа орох элбэг худалдаалдаг арьс болжээ. Манай судалгаанд оролцсон анчид бүгдээрээ Монголын хойд ой тайгат бүс нутгийн хүмүүс байв. Анчин бүр дунджаар 1.2 еврази шүлүүс агнадаг аж. Асуулгад өгсөн хариултын тоо цөөн байсны улмаас нийт агналтын тоог тооцоолох боломжгүй байв. Еврази шүлүүсний сайн чанартай өвлийн арьсыг 80 ам.доллараар, бусад улирлын арьсыг 25 ам.доллараар зардаг гэнэ. Гадаадад гаргах хориотой ч гадаадын жуулчдын бэлэг дурсгалын дэлгүүрүүдэд еврази шүлүүсний арьс нэн элбэг тавигддаг. Хятадад гаргадаг еврази шүлүүсний арьсны тоо тодорхойгүй бөгөөд хятадын хил орчмын захуудаар еврази шүлүүсний арьс 100-200 ам.доллар, еврази шүлүүсний чихмэлийг 375 ам.доллараар үнэлэн зардаг.

4. **Малар мануул (*Otocolobus manul*)**. IUCN-ийн жагсаалтанд устахад хүрсэн (2001) ангилалд, бас CITES-ийн 2-р хавсралтанд орсон. Монгол улсын “Амьтны аймгийн тухай” хууль болон “Ан агнуурын тухай” хуульд энэ зүйлийг тусгайлан хамгаалах тухай ямар нэг заалт ороогүй байна. Мөн агнах хугацааг заагаагүй учраас жилийн турш агнаж болох бололтой.

Малар мануул нь жижиг биетэй, мий овгийн мах идэшт амьтан бөгөөд 2-4 кг жинтэй байдаг (Heptner and Sludskii, 1992). Монголд өргөн тархсан зүйл бөгөөд тал хээр,

цөлөрхөг хээр ба уулархаг нутгаар байршдаг. Заримдаа 4000 м-ээс дээш өндөрлөгт ч тааралддаг. Малар мануул нь агуй, нүх үлийд амьдардаг жижиг хөхтөн амьтад, шувуудаар идэшлэдэг.

Зэрлэг ан амьтдын худалдааны энэ судалгааны хэсэг нь 1965 оны эхээс 1985 он хүртэл жилд дунджаар 5400 Малар мануулын арьс худалдаалж байсан мэдээлэл цуглуулжээ. Зарим мэдээнээс 1900-аад оны эхээр 50000 арьс, мөн 1920 оос 1980 хүртэл жилд 10000 арьс худалдаалдаг байсан гэсэн өөр өөр тоо гарч байсан юм (Heptner and Sludskii, 1992., Nowell and Jackson, 1996). Социалист системийн үед малар мануулыг худалдаалах талаар ямар нэг хязгаарлал байсан байж болох боловч өнөө үед түүнийг агнаж арьсыг зарахыг хориглосон заалт байхгүй, орон нутгийн зах дээр чөлөөтэй зарагдсаар л байна. Олон улсын хэмжээний худалдааны талаар мэдээлэл олдоогүй, энэ нь ийм худалдаа хийгддэггүй гэсэн үг биш билээ.

Малар мануулын арьс цоохор ирвэс, еврази шүлүүсний арьстай харьцуулахад чанараар сайн биш гэж тооцогддог тул үнэ багатай байдаг. Асуулганд хариулсан нутгийн анчид цөөн хэмжээгээр агнадаг гэсэн бөгөөд (1-ээс 2 ширхэгийг) арьс тус бүрийг 3 ам.доллараар зардаг байна. Малар мануулын арьсыг худалдаалахаас гадна мах, тосыг эмчилгээний зориулалтаар хэрэглэдэг. Эдгээрийг бага хэмжээгээр зардаг ба тос 100 грамм нь 4 ам.доллар гэж үнэлдэг, харин махны үнэ тодорхойгүй байв.

5. **Бараан хэрэм (*Sciurus vulgaris*).** IUCN-ийн жагсаалтанд устахад хүрсэн гэж ангилсан (2001), Монголд бараан хэрэмийг ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар 10-р сарын 21-нээс 2-р сарын 16 хүртэл агнаж болно гэж заасан. CITES-ийн жагсаалтанд ороогүй, монголын “Амьтны аймгийн тухай” хуулиар ч хамгаалагдаагүй байна.

Монголд бараан хэрэм судалсан цөөхөн ажил хийгдсэн бөгөөд аман яриагаар нутгийн хойд хэсгийн ойт тайгаар хааяагүй

тархсан гэдэг бөгөөд нийт нутаг дэвсгэрийн 8% орчимд (200000 км²) байршдаг. Одоогийн Хан Хэнтийн дархан цаазат газрын хил дээр, Улаанбаатар хотоос зүүн хойно орших Мөнгөнморьт сумын нутагт олон тоотой байдаг гэж 1966 оны судалгаагаар тэмдэглэсэн байв. Хан Хэнтийн ойт тайгад Батширээт сумын нутагт бараан хэрэм ховор, гэхдээ 4-ыг агнасан гэж 1987 оны судалгаагаар тэмдэглэжээ. Бараан хэрэмний популяцийн чиг хандлагыг тодорхой системтэй судалгаагүйгээр тодорхойлох боломжгүй. Зэрлэг ан амьтны худалдааны судалгааны үеэр анчид бараан хэрэм маш цөөрсөн урьд нь элбэг байсан газруудад одоо бараг үзэгдэхгүй болсон гэж мэдээлж байсан.

Бараан хэрэмний арьсны худалдааны бидний олсон мэдээ 1932 оноос анх 77530 ширхэгээр эхэлсэн юм. Тэр үеэс хойш агнахыг хориглосон. 1976-1980 онуудыг оролцуулахгүйгээр Монгол улс албан ёсоор жилд дунджаар 77000, нийтдээ 4 сая арьс худалдаалсан ба 1953 онд хамгийн олон 231000 арьс худалдаалжээ. Зэрлэг ан амьтны худалдааны асуудлаар 1991 оноос хойш хийгдсэн цөөн тооны судалгаанд бараан хэрэмний талаар хамруулаагүй байна. Мэдээлсэн тоо нь хэрэмний худалдааны зөвхөн бага хэсэг нь байсан бөгөөд зөвхөн зарим онуудынх мэдээлэгдсэн байв. Жишээлбэл, Шарф, Энхболд (2002) нар 1999-2001 онуудын хооронд Хятадын гаалийн ажилтнууд 1425 бараан хэрэмний арьсыг бусад амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний дундаас хураасан тухай мэдээлсэн байна. Бид аман асуулгын хариу дээр үндэслэн энэ судалгаагаараа 6500 гаруй хүн (949-өөс 32 хүн) бараан хэрэм агнадаг байж болох тооцоо гаргасан юм. Нэг анчны агнасан хэрэмний дундаж тоо 27.2 болж 2004 онд агнасан байж болох нь бараан хэрэмний нийт тоо 170000 гаруйд хүрч байна. Анчид нэг бараан хэрэмний арьсыг 2-3 ам.доллараар зардаг гэх боловч Монголын болон Хятадын захууд дээр бараан хэрэмний арьс харагдахгүй байсны гол шалтгаан арьс худалддаг гол үе намар өвлийн улиралтай таараагүйтэй холбоотой байж болох юм.

6. **Янгир ямаа (*Capra sibirica*)**. IUCN-ийн 1994 оны сүүлийн үнэлгээгээр янгир ямааг эрсдэл багатай анхааралд авах шаардлагагүй гэж үзжээ. CITES-ийн жагсаалтад бас ороогүй боловч Монголын Улаан номонд орсон ба “Амьтны аймгийн тухай” хуульд ховор амьтан гэж ангилсан. “Ан агнуурын тухай” хуулиар янгир ямааг зөвхөн спорт агнуурт хэрэглэх ба ангийн хугацааг 6-р сарын 1-нээс 11-р сарын 15-ны хооронд заасан байна.

Янгир ямаа нь Афганистан, Хятад, Энэтхэг, Монгол, Пакистан, Орос, Тажикстан зэрэг 8 орныг хамран тархсан. Янгир ямаа нь ихэвчлэн 3000-5000 м өндөр уул хадтай бартаат газраар байршдаг (Nowak, 1999). Монголд янгир ямаа хоргодоц газар элбэгтэй Их нартын байгалийн нөөц газар гэх мэт нам өндөрлөг (1500 м) бүхий нутагт байрших нь бас тохиолддог (Wingard, 2005). Янгир ямаа нь 40-50 хүртэл бодгаль бүхий бага том сүргээр амьдардаг. Бие гүйцсэн тэхүүд ганц нэгээс 3-4-өөр болон цөөхнөөр хад цохио бүхий газраар явах нь элбэг. (cite).

Янгир ямаа нь олон улсын спорт анчдын сонирхолыг ихээхэн татдаг ч гэсэн энэ зүйлийн талаар хангалттай тодорхой судалгаа хийгдээгүй. Монголын Улаан Номонд (1987, 1997) Монгол Алтай, Говь-Алтай, Зүүнгарын ба Алтайн өмнөх говь, Хангай, Хан Хөхий, Хорьдол Сарьдаг, Улаан тайгын нурууд мөн Дундговь, Дорноговь аймгийн нутгуудыг хамарсан хээрийн ба цөлийн хээрийн бүсүүдэд 80000 орчим янгир ямаа бий гэж тэмдэглэжээ (гэвч сүүлийн тооллого хийсэн хугацааг дурьдаагүй байсан). Спорт агнуур, хууль бүс агналтын нөлөөнөөс болж дээр дурьдсан тоо их хэмжээгээр буурсан болно. Нөлөөлж байгаа өөр хүчин зүйлүүдэд нь гэрийн тэжээмэл малтай ус, тэжээлээр өрсөлдөж хавчигдах, халдварт өвчин, паразитууд, зуд зэрэг болно.

Монголчууд янгир ямааг эвэр, мах, цус, арьс зэргийг авахын тулд агнадаг. Энэ судалгааны аман асуулгаар 14 хүн янгир ямааны цусыг бор гөрөөснийхтэй адил анагаах үйлчилгээтэй гэж хариулсан

бөгөөд энэ нь гол чухал хэрэглээ болдог байна. Агнасан амьтны эд зүйлүүдээс найз нөхөд, ах дүү нартаа өгөхийн зэрэгцээ албан ёсны зах дээр зардаг. Зах дээр янгир ямааны арьсыг 2 ам.доллараар зардаг гэж анчид хариулсан. Янгир ямааны махнаас олох үнэ өртгийг тооцоолохын тулд асуулганд оролцсон анчдын хариултаас дунджаар 40 кг мах авч болох бөгөөд 1 кг махыг малын махны жишиг үнэ болох 2 ам.доллараар зарахад 80 ам.долларын ашиг олохоор байна. Янгир ямааны эвэр Хятадын зах дээр 30 ам.доллар хүрдэг. Энэ зүйл амьтныг хэр зэрэг хэмжээгээр агнуурт өртөж байгааг тодорхойлох боломжгүй юм. Бидний судалгаагаар 8 хүн янгир ямаа агнаж хэрэгцээнд махыг нь хэрэглэдэг гэж хариулсан. Анчин бүр дунджаар 8 янгир ямаа агнаж байсан ба хамгийн олон нь нэг анчин 20 янгир ямаа агнасан гэж хариулжээ.

Спорт агнуур нь янгир ямааны тоо толгойг цөөрөхөд нөлөөлөх хүчин зүйл болдог. 1995 - 2000 онуудад БОЯ янгир ямаа агнах зөвшөөрөл 1310-ыг олгосон (Wingard & Odgerel, 2001). Харин 2001 онд ямарч зөвшөөрөл олгоогүй байна.

7. **Хар сүүлтий (*Gazella subgutturosa*).**

Энэ зүйлийг IUCN (2001)-ийн жагсаалтанд устахад хүрсэн, Монголын Улаан номонд оруулсан, “Амьтны аймгийн тухай” хуульд ховор гэж тус тус ангилжээ. Үйлдвэрлэлийн зориулалтын агнуурыг 1962 оноос, харин 1965 оноос агнуурыг бүрэн хоригложээ. Зөвхөн спортын агнуурыг “Ан агнуурын тухай” хуулиар зөвшөөрдөг.

Хар сүүлтий нь ихэвчлэн сөөг, сөөгөнцөр бүхий говь, говирхуу хээр болон цөлд Алтайн цаад дахь говиор ялангуяа *Stipa spp.*, *Stipa glareosa*-*Anabasis brevifolia* бүлгэмдэл, *Haloxylon ammodendron*, *Salsola spp.* гэх мэт ургамалжилтын хэв шинжийг даган нутагладаг (Mongolian Red Book, 1997).

Хар сүүлтийг ихээр агнаснаас болон гэрийн малтай идэш тэжээлээр өрсөлдөх зэргээс шалтгаалж зүйлийн тоо толгой 1950-1960 онуудад ихээхэн буурсан ба зарим газар нутгаас бүрмөсөн үгүй болжээ. Хар сүүлтийн

популяцийн тоо толгой 1980-аад оны эхнээс нэмэгдэж эхэлсэн боловч хэзээ ч дээр үед байсан шиг олшроогүй байна. Монголын Улаан номонд энэ зүйлийг одоогоор 60000 орчим бий гэж тэмдэглэсэн боловч энэ мэдээ хэдэн оных болох нь тодорхойгүй байна. Хатуу ширүүн өвлийн хүнд нөхцлүүд, хулгайн агнуур, амьдрах орчны багасалт гэх мэт шалтгаануудаас хар сүүлтийн үхэл хорогдолд хүрдэг байна (Mongolian Red Book, 1997).

Дээр үеэс хар сүүлтийг цагаан зээр шиг ЗХУ-д худалдаалж байсан байна. Ахуйн хэрэгцээний агналт энэ зүйлийн тоо цөөрөхөд их гол үүрэг гүйцэтгэсэн бололтой. Зах зээлийн өнөө үед хуулиар хориглосон ч хар сүүлтийн ахуйн хэрэгцээний агнуур хийгдсээр байна. Зэрлэг ан амьтны худалдааны энэ судалгаараар 6 хүн хар сүүлтийг агнадаг, нэг анчин дунджаар 2-4-ыг, нэг хүн хамгийн олноор 30 хар сүүлтийг агнасан гэж хариулсан. Ингэж их хэмжээгээр агнах нь худалдаалах зориулалттай байж болох магадлалтай билээ. Өөр нэг хүн хар сүүлтийн махыг орон нутгийн хүнсний захгаас худалдаж авсан гэж бас хариулсан нь дээрх магадлалыг батлахад дөхөм болно. Асуулгаар авсан хариултууд цөөн байсан тул ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнадаг байж болох тооцоог гаргах боломжгүй байв.

Хар сүүлтийн нь цагаан зээртэй харьцуулахад биеэр бага боловч 25-32 см хүрэх урт эвэртэй байдаг ба заримдаа 40 см урттай байна. Хар сүүлтийн спорт агнуурыг аргаль хонь зэрэг бусад ангуудын агнууртай хамтруулан зохион байгуулдаг.

8. **Хулан адуу (*Equus hemionus*)**. IUCN-ийн Улаан номонд хулан адууг эмзэг (A3bcd; C1) гэсэн ангилалд 2001 онд оруулсан. CITES-ийн 2-р хавсралтанд оруулж олон улсын худалдааг хориглосон. Мөн энэ зүйлийг Монголын Улаан номонд оруулж “Амьтны аймгийн тухай” хуулиар ховор амьтан гэж ангилсан. “Ан агнуурын тухай” хуулиар тусгай зөвшөөрлөөр агнаж болно гэсэн заалттай боловч тусгай зөвшөөрөл гэдэг тодорхой бус зориулалтаар агнуулах нь

байсаар байна. Энэ тусгай зөвшөөрлийн дотор спорт ан агнуур багтдаг. Одоогоор ийм агнуур зохион байгуулдаггүй.

Хулан адуу нь хуурай Палеарктик бүсийн маш ховордсон том өвсөн тэжээлтэн амьтдын нэг билээ. Монгол хулан адуу нь Монголын зүүн хойд хэсгээр байсан гэх боловч статус нь мэдэгдээгүй байгаль дээр устсан гэж үздэг. (Cromsigt, 2000). *E. b. luteus*, нь Монголын говийн бүсэд болон Хятадын хойд хэсгээр тархсан ба 1985 онд Маллон зөвхөн 10000 хулан адуу байна гэж үзсэн байна (1985). Хамгийн сүүлийн үеийн тооллогоор Монголд 20000 орчим хулан адуу байдаг гэж тооцоолсон ба хулгайн агнуураас болж нийт байршил нутагт хулан адууны тоо толгой ихээр цөөрч байна.

Говийн аймгуудад хулан адууны махыг хүнсэнд, бас элэгний эмчилгээнд зориулан агнадаг. Орон нутгийн зах дээр хулан адууны мах болон бусад бүтээгдэхүүнийг зардаг. Улаанбаатарт хулан адууны махаар хиам хийж зардаг гэсэн яриа тархсан байдаг. Эдгээрийн аль ч тохиолдол нь хууль бус үйлдлүүд болно. Энэ судалгааны явцад 17 хүн дунджаар 4.2 хулан адуу 2004 онд агнасан байна. Хулан адуу нь биеэр бага биш амьтан бөгөөд анчдын яриагаар нэг хулан адуунаас 100-180 кг мах авдаг. Дунджаар 150 кг махыг 2 ам.доллараар зарахад хулан адууны махны орон нутгийн захын үнэ 300 ам.доллар болох ба үүнд 5 ам.доллараар зардаг элэгний үнийг оролцуулаагүй.

9. **Зэвгэ (*Brachymystax lenok*)**. Зэвгэ нь IUCN-ийн Улаан номын ангилалд ороогүй, CITES-ийн худалдааны статуст хамраагүй бөгөөд Монголд ахуйн хэрэгцээнд “Ан агнуурын тухай” хуулийн дагуу агнаж болдог.

Зэвгэ нь хулдын овогт ордог бөгөөд дунд зэргийн хэмжээтэй загас юм. Биеийн хэмжээгээр 50 см урт, жин 3-5 кг хүрдэг. Ихэнх баригддаг загас багавтар хэмжээтэй байдаг. Монголын хойд аймгууд болон зүүн хойд Азийн ихэнх гол мөрөнд элбэг. Монголд 2 хэлбэр тархсаны нэг нь доош эргэсэн амтай (субтерминал), нөгөө нь терминал амтай бөгөөд эдгээр нь өөр өөр зүйлхэн юмуу, эсвэл зөвхөн морфологийн

өөрчлөлт үү гэдэг нь тодорхойгүй. Ач холбогдлоороо тулын дараа орох зэвгэ нь ахуйн болон гадаадын анчдын спорт агнуурын зүйл бөгөөд цэнгэг гол мөрөнд нутагладаг боловч заримдаа нууранд байх нь тохиолддог.

Энэ судалгааны аман асуулгаар зэвгэ агнуурын талаарх хариулт тодорхой биш байсан учраас монголд агнагдаж байгаа болон худалдаалагдаж байгаа тоо хэмжээг тодорхойлох боломжгүй байлаа. Гэхдээ судалгаанд оролцогчид зэвгийг зах дээр 1 кг махыг 1 ам.доллараар, бүтэн загасыг 3 ам.доллараар зардаг гэж хариулсан байв.

10. Алтайн хойлог (*Tetraogallus altaicus*).

Алтайн хойлогийг IUCN-ийн Улаан номонд анхаарал тавих шаардлагагүй зүйл гэж ангилсан, харин Монголын Улаан номонд орсон байна (1997). Монгол улсын “Амьтны аймгийн тухай” хуульд Алтайн хойлогийг ховор зүйл, “Ан агнуурын тухай” хуульд энэ зүйлийг тусгай зөвшөөрлөөр агнаж болно гэж тус тус заажээ.

Азийн уулархаг нутгаар тархмал 5 зүйл хойлог бүгдээрээ том шувууд юм. Алтайн хойлог нь Монгол Алтай, Хангайн нуруу, Орос, Казахстан, Хятад зэрэг улсуудын нутагт тархалттай. Эдгээр нь өндөр ууланд ой модноос дээш тагийн бүсэд байрлан, эгц хадан хясаанд хонодог ба ургамлаар хооллодог. Алтайн хойлог нь цөөхнөөр сүрэглэдэг бөгөөд нүүдэллэдэггүй. Дэлхий дээрх нийт популяцийн тоог 50000-150000 гэж тооцоолдог бөгөөд Монгол улсад ихэнх нь байдаг гэж үздэг (Madge and McGowan, 2002). Хойлогийн махыг үе мөчний өвчнийг анагаадаг гэж үздэг ба хятадад байдаг алтайн хойлогийн жижиг популяцид ардын эмчилгээний зах зээл аюултай нөлөө үзүүлж байна.

Зэрлэг ан амьтны худалдааны энэ судалгаагаар хүмүүсийн хамгийн их агнадаг шувуудын нэг нь алтайн хойлог байв. Анчдын зөвхөн 2% нь (949-өөс 20) агнадаг гэж хариулсан. Энэ зүйлийг агнадаг анчдын тоо 3000 гаруй байж болохоор байна. Анчин бүр дунджаар 4.5 Хойлог агнадаг ба нэг анчны

агнасан хойлогны хамгийн олон нь 24 байв. Агнуурт 2004 онд нийтдээ 14600 хойлог өртжээ гэж тооцоолсон. Орон нутгийн зах дээр нэг Хойлогийн махыг 3.5 ам.доллараар зардаг байна. Судалгаанд оролцсон нийт хүмүүсийн 2% нь (4,010-аас 71) алтайн хойлогийг хэрэглэдэг, үүнээс ихэнх нь (56 хүн буюу 71, 79%) эмчилгээний зориулалтаар махыг хэрэглэх сонирхолтой ажээ. Хойлогийн мах хэрэглэдэг хүмүүсийн 7% нь (5 хүн) анчдаас шууд авдаг бол бусад нь зах дээрээс 10 орчим ам.доллараар авдаг байна.

Бусад зүйлүүд

Агнуурт их өртдөг бас нэлээд хэдэн зүйл үндэсний хууль дүрэм болон олон улсын конвенциор зохицуулалт хийгдээгүй байна. Үүнд 9 зүйл хөхтөн (халздай дорго, дөрвөн зүйл зурам, заарт ондоотор, усны үен, ойн булга, дагуур зараа), 12 зүйл шувуу (тас, сохор элээ, тоодог, цэвдгийн ууль, ятуу, бор галуу, дагуурын ятуу, хур, бор нугас, хилэн омруут ахууна, дорнодын бүтээхэй, ногтруу), 8 зүйл загас (цурхай, цагаан загас, давжаа загас, булуу цагаан, сахалт жараахай, сибирийн хадран, алгана ба хорхой загас) зэрэг орно. Халздай доргоны арьс, мах, тос, ходоод, цусыг эмчилгээнд хэрэглэхээр агнадаг. Энэ судалгаанд оролцсон хүмүүс халздай доргоны гаралтай бүтээгдэхүүнийг орон нутгийн анчид, хар захууд, сумын төвийн захууд, болон Улаанбаатар хотын төмөр замын буудал гэх мэт хэд хэдэн газраас авдаг гэнэ. Зурам, заарт ондоотор, усны үен, ойн булга зэрэг зүйлүүдийн арьсыг нь авах гэж агнадаг ба ойн булганы арьс хамгийн их үнэтэй, нэг арьсыг 35 ам.доллараар зардаг байна. Ойн булга Оростой хийдэг арьсны наймааны нэг гол зүйл боловч зэрлэг ан амьтны худалдааны бидний судалгааны үеэр ойн булганы байршил нутгийг хамарсан газруудын 300 гаруй хүнээс асуусан аман асуулганд зөвхөн 1 хүн ойн булга агнадаг гэж хариулсан юм. Гэвч ойн булга агнадаг гэсэн хариулт бага байгаа нь энэ зүйлийг агнах нь бага гэсэн үг биш, харин энэ асуултанд хариулах дургүй байсантай холбоотой байж болно. Заарт ондоотор ба усны үен хоёр нь шинээр нутагшуулсан зүйл учраас энэ судалгаанд хамааралгүй гэж үзлээ.

Хавсралт 3: Хүснэгтүүд

Хүснэгт 14: Агнуурын амьтдын хамгааллын болон хууль эрх зүйн статус

№	Латин нэр	Монгол нэр	IUCN	CITES ²³	Монголын улаан ном	Амьтны аймгийн тухай хууль ²⁴	Ан агнуурын тухай хууль ²⁵
Хөхтөн							
1.	<i>Citellus undulatus</i>	Сүүлэрхэг зурам					A/Y
2.	<i>Ondatra zibethicus</i>	Заарт ондоотор	LR/lc 1994				A/Y
3.	<i>Mustela vison</i>	Усны үен	LR/lc 1994				A/Y
4.	<i>Hemiechinus dauricus</i>	Дагуурын зараа	LR/lc 1994		✓		A/Y
5.	<i>Marmota sibirica</i>	Монгол тарвага	LR/lc 1994				A/Y
6.	<i>Marmota baibacina</i>	Алтайн тарвага	LR/lc 1994				A/Y
7.	<i>Meles meles</i>	Халздай дорго	LR/lc 1994				A/Y
8.	<i>Sciurus vulgaris</i>	Бараан хэрэм	NT 2001				A/Y
9.	<i>Vulpes vulpes</i>	Шар үнэг	LC 2001				A/Y
10.	<i>Procapra gutturosa</i>	Цагаан зээр	LC 2001				A/Y
11.	<i>Capreolus pygargus</i>	Бор гөрөөс	LR/lc 1994				A/Y
12.	<i>Alticola barakshin</i>	Хүмж барагчин	LR/lc 1994				A/Y
13.	<i>Martes zibellina</i>	Ойн булга	LR/lc 1994				A/Y
14.	<i>Vulpes corsac</i>	Хярс үнэг	LC 2001				A/Y
15.	<i>Canis lupus</i>	Саарал чоно	LC 2001	II			A/Y
16.	<i>Ursus arctos</i>	Хүрэн баавгай	LR/lc 1994	I			A/Y
17.	<i>Otocolobus manul</i>	Малар мануул	NT 2001	II			A/Y
18.	<i>Cervus elephus</i>	Халиун буга	LR/lc 1994			X	Тусгай
19.	<i>Martes foina</i>	Суусар булга	LR/lc 1994			X	Тусгай

№	Латин нэр	Монгол нэр	IUCN	CITES ²³	Монголын улаан ном	Амьтны аймгийн тухай хууль ²⁴	Ан агнуурын тухай хууль ²⁵
20.	<i>Gazella subgutturosa</i>	Хар сүүлтий	NT 2001		✓	X	Тусгай
21.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай	LR/lc 1994		✓	X	Тусгай
22.	<i>Capra sibirica</i>	Янгир ямаа	LR/lc 1994		✓	X	Тусгай
23.	<i>Lynx lynx</i>	Еврази шүлүүс	NT 2001	II		X	Тусгай
24.	<i>Ovis ammon</i>	Аргаль хонь	VU A2cde 1994	II	✓	X	Тусгай
25.	<i>Equus hemionus</i>	Хулан адуу	VU A3bcd; C1 2001	II	✓	X	Тусгай
26.	<i>Castor fiber</i>	Голын минж	NT 2001		✓	HX	ШУ
27.	<i>Alces alces camel-oides</i>	Уссурын молцог хандгай	LR/nt 1994		✓	HX	ШУ
28.	<i>Alces alces pfizen-mayeri</i>	Шивэр молцог хандгай	LR/lc 1994		✓	HX	ШУ
29.	<i>Saiga tatarica mon-golica</i>	Монгол татаар бөхөн	CR A2a 2001	II	✓	HX	ШУ
30.	<i>Moschus moschiferus</i>	Баданга хүдэр	VU A1acd 1994	II	✓	HX	ШУ
31.	<i>Uncia uncia</i>	Цоохор ирвэс	EN C2a(i) 2001	I	✓	HX	ШУ
Шувууд							
1.	<i>Perdix dauurica</i>	Дагуур ятуу					A/Y
2.	<i>Corvus corax</i>	Хон хэрээ					A/Y
3.	<i>Milvus lineatus</i>	Элээ		II			A/Y
4.	<i>Anas strepera</i>	Бор нугас					A/Y
5.	<i>Lyrurus tetrix</i>	Хар хур					A/Y
6.	<i>Aquila sp.</i>	Бүргэд зүйлүүд					A/Y
7.	<i>Nyctea scandiaca</i>	Цагаан уульж	LC 2001	II			A/Y
8.	<i>Lagopus lagopus</i>	Цагаан ахууна	LC 2001				A/y
9.	<i>Anser anser</i>	Бор галуу	LC 2001				A/Y
10.	<i>Gavia arctica</i>	Хилэнгүеэ гахууна	LC 2001				A/Y
11.	<i>Syrhaptus paradoxus</i>	Монгол ногтруу	LC 2001				A/Y
12.	<i>Prunella montanella</i>	Сибирийн хайруулдай	LC 2001				A/Y
13.	<i>Falco cherrug</i>	Идлэг шонхор	EN A2bcd+3bcd 2001	II			* ²⁶
14.	<i>Bubo bubo</i>	Эгэл шар шувуу	LC 2001	II			A/Y

№	Латин нэр	Монгол нэр	IUCN	CITES ²³	Монголын улаан ном	Амьтны аймгийн тухай хууль ²⁴	Ан агнуурын тухай хууль ²⁵
15.	<i>Aegypius monachus</i>	Нөмрөг тас	NT 2001	II			A/Y
16.	<i>Tetraogallus altaicus</i>	Алтайн хойлог	LC		✓	X	Тусгай
17.	<i>Otis tarda</i>	Хонин тоодог	VU	II	✓	X	Тусгай
18.	<i>Pelecanus crispus</i>	Борцгор хотон	VU A2c+3c 2001	I	✓	HX	ШУ
ЗАГАС							
1.	<i>Esox lucius</i>	Ерийн цурхай					A/Y
2.	<i>Brachymystax lenok</i>	Зэвгэ					A/Y
3.	<i>Oreoleuciscus potanini</i>	Алтайн сугас					A/Y
4.	<i>Thymallus arcticus</i>	Шивэр хадран					A/Y
5.	<i>Parasilurus asotus</i>	Ерийн цулбуурт					A/Y
6.	<i>Lampetra japonica</i>	Шивэр жарас					A/Y
7.	<i>Coregonus lavaretus</i>	Цагаан загас	DD				A/Y
8.	<i>Cyprinus carpio</i>	Буллу цагаан	DD				A/Y
9.	<i>Perca fluviatilis</i>	Алгана	LR/lc 1994				A/Y
10.	<i>Hucho taimen</i>	Тул загас	EN A2bcde, B1+2bce 2001		✓	X	Тусгай

²³ - I – CITES-ийн 1-р хавсралт, II – CITES -ийн 2-р хавсралт

²⁴ - HX – нэн ховор, X - ховор

²⁵ - A/Y – ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнахыг зөвшөөрдөг. Тусгай - спорт агнуур, ШУ - судалгааны зориулалтаар агнаж болно.

²⁶ - Монголын ан агнуурын хууль дүрэмд тодорхой заагдаагүй.

Хүснэгт 15: Зарим зүйлүүдийг гадаадад болон дотоодод худалдаалах байдал

No.	Латин нэр	Монгол нэр	Гадаад худалдаа - хэрэгцээ					Дотоод худалдаа - хэрэгцээ				
			Арьс	Мах	Эмчил-гээ	Олзвор	Бусад	Арьс	Мах	Эмчил-гээ	Олзвор	Бусад
	Хөхтөн											
1.	<i>Sciurus vulgaris</i>	Бараан хэрэм	X									
2.	<i>Mustela vison</i>	Усны үен	X									
3.	<i>Lynx lynx</i>	Еврази шүлүүс	X									
4.	<i>Spermophilus undulatus</i>	Сүүлэрхэг зурам	X									
5.	<i>Castor fiber</i>	Голын минж	X									
6.	<i>Vulpes vulpes</i>	Шар үнэг	X					X				
7.	<i>Lepus tibetanus</i>	Түвд туулай	X						X			
8.	<i>Marmota sibirica</i>	Монгол тарвага	X					X	X	X		
9.	<i>Marmota bai-bacina</i>	Алтайн тарвага	X					X	X	X		
10.	<i>Meles meles</i>	Халздай дорго	X					X		X		
11.	<i>Uncia uncia</i>	Цоохор ирвэс	X		X	X		X		X		
12.	<i>Vulpes corsac</i>	Хярс үнэг	X					X		X		
13.	<i>Canis lupus</i>	Саарал чоно	X		X	X		X		X		
14.	<i>Ursus arctos</i>	Хүрэн баавгай	X		X	X		X		X	X	
15.	<i>Martes zibellina</i>	Ойн булга	X					X		X		
16.	<i>Ondatra zibethicus</i>	Заарт ондоотор	X					X	X	X		
17.	<i>Moschus moschiferus</i>	Баданга хүдэр			X		X					
18.	<i>Equus hemionus</i>	Хулан адуу			X				X			
19.	<i>Saiga tatarica mongolica</i>	Монгол татаар бөхөн			X				X	X		
20.	<i>Cervus elephus</i>	Халиун буга			X	X			X	X		

No.	Латин нэр	Монгол нэр	Гадаад худалдаа - хэрэгцээ					Дотоод худалдаа - хэрэгцээ				
			Арьс	Мах	Эмчил-гээ	Олзвор	Бусад	Арьс	Мах	Эмчил-гээ	Олзвор	Бусад
21.	<i>Capra sibirica</i>	Янгир ямаа				X			X		X	
22.	<i>Ovis ammon</i>	Аргаль хонь			X	X			X		X	
23.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай				X			X			
24.	<i>Procapra gut-turosa</i>	Цагаан зээр				X			X			
25.	<i>Gazella subgut-turosa</i>	Хар сүүлтий				X			X			
26.	<i>Alces alces cameloides</i>	Уссурын молцог хандгай				X			X			
27.	<i>Alces alces pfizenmayeri</i>	Шивэр молцог хандгай				X			X			
28.	<i>Capreolus pyg-argus</i>	Бор гөрөөс				X			X	X		
29.	<i>Otocolobus manul</i>	Малар мануул						X		X		
30.	<i>Hemiechinus dauricus</i>	Дагуурын зараа								X		X
31.	<i>Alticola barak-shin</i>	Хүмж барагчин			X							
Шувууд												
1.	<i>Falco cherrug</i>	Идлэг шонхор					X					
2.	<i>Aegypius mona-chus</i>	Нөмрөг тас					X					
3.	<i>Milvus lineatus</i>	Элээ					X					
4.	<i>Otis tarda</i>	Хонин тоодог							X			
5.	<i>Perdix dauurica</i>	Дагуурын ятуу							X	X		
6.	<i>Tetraogallus altaicus</i>	Алтайн хойлог							X	X		
7.	<i>Corvus corax</i>	Хон хэрээ								X		
8.	<i>Pelecanus crispus</i>	Борцгор хотон										X

No.	Латин нэр	Монгол нэр	Гадаад худалдаа - хэрэгцээ					Дотоод худалдаа - хэрэгцээ				
			Арьс	Мах	Эмчил-гээ	Олзвор	Бусад	Арьс	Мах	Эмчил-гээ	Олзвор	Бусад
9.	<i>Bubo bubo</i>	Эгэл шар шувуу										X
10.	<i>Lyrurus tetrix</i>	Хар хур							X			
11.	<i>Nyctea scandiaca</i>	Цагаан уульж										X
12.	<i>Lagopus lagopus</i>	Цагаан ахууна							X			
13.	<i>Anser anser</i>	Бор галуу							X			
14.	<i>Anas strepera</i>	Бор нугас							X			
15.	<i>Gavia arctica</i>	Хилэнгүеэ гахууна							X			
16.	<i>Syrrhaptes paradoxus</i>	Монгол ногтруу							X			
17.	<i>Prunella montanella</i>	Сибирийн хайруулдай										X
18.	<i>Aquila sp.</i>	Бүргэдүүд									X	
ЗАГАС												
1.	<i>Hucho taimen</i>	Тул загас		X		X			X			X
2.	<i>Brachymystax lenok</i>	Зэвгэ		X		X			X			X
3.	<i>Perca fluviatilis</i>	Алгана		X					X			
4.	<i>Esox lucius</i>	Ерийн цурхай		X					X			
5.	<i>Thymallus arcticus</i>	Шивэр хадран		X					X			
6.	<i>Coregonus lavaretus</i>	Цагаан загас							X			
7.	<i>Oreoleuciscus potanini</i>	Алтайн сугас							X			
8.	<i>Cyprinus carpio</i>	Буллуу цагаан							X			
9.	<i>Parasilurus asotus</i>	Ерийн цулбуурт							X			
10.	<i>Lampetra japonica</i>	Шивэр жарас							X			

Хүснэгт 16: Ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний зах зээлийн үнэ

№.	Латин нэр	Монгол нэр	Мах	Арьс	Эмчилгээний болон уламжлалт хэрэглээ			Чихмэл	Дотоод-ын үнэ ²⁷	Спорт агнуур ²⁸
	Хөхтөн				Цэс	Булчирхай	Эвэр	Бусад		
1.	<i>Ovis ammon</i>	Аргаль хонь	240.00 ²⁹	-	-	-	-	-	515.00	40000.00 ³⁰
2.	<i>Cervus elephus</i>	Халиун буга	200.00	-	-	-	700.00 ³¹	85.00 ³²	985.00	5000.00 ³³
3.	<i>Alces alces pfitzenmayeri</i>	Шивэр молцог хандгай	400.00	-	-	-	-	-	900.00	5000.00
4.	<i>Alces alces cameloides</i>	Уссурын молцог хандгай	400.00						400.00	-
5.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай	200.00	-	-	-	-	-	200.00	4500.00 ³⁴
6.	<i>Capreolus pygargus</i>	Бор гөрөөс	40.00	6.00	-	-	-	*35	46.00	4500.00 ³⁶
7.	<i>Capra sibirica</i>	Янгир ямаа	80.00	2.00	-	-	30.00	-	112.00	4000.00
8.	<i>Canis lupus</i>	Саарал чоно	50.00	250.00	1.50	-	-	8.50 ³⁷	310.00	3500.00 ³⁸
9.	<i>Procapra gutturosa</i>	Цагаан зээр	40.00	3.00	-	-	-	-	43.00	3500.00 ³⁹

²⁷ - Дотоодын болон гадаадын зах зээлийн хамтруулсан хамгийн их үнийн ханш - гэхдээ эдгээр нь бүгд дотоодод болон гадаадад адил хэрэглэгддэг гэсэн үг биш, жишээлбэл, бугын дотоодын хэрэгцээнд ангийн мах, эвэр, болон эмчилгээний эд хэсгүүд байдаг харин чихмэл ордоггүй байна.

²⁸ - Спорт агнуурын үнийг энэ судалгааны хүмүүсийн олж мэдсэнээр болон интернэтийн сурталчилгааны үнэ зэргээс дунджаар бодож гаргав. Эдгээр үнэ нь төлбөр, зөвшөөрөл, аялалын үнэ зэргийг оролцуулсан ба харин Монгол руу ирж очих замын зардал ороогүй болно.

²⁹ - Дунджаар 120 кг мах гардаг гэдэг дээр үндэслэсэн мөн 1 кг мах 2 амдолларын жишигтэй гэж үзсэн.

³⁰ - Аргалийн спорт агнуурын төлбөр, зөвшөөрлийн үнэ 25000 ам.доллар. Харин аялалын үнэ зэрэг нэмэгдээд нийт үнэ 35000-70000 ам.доллар хүрдэг.

³¹ - 5 кг Бугын цусан эврийн кг бүрийг 70 ам.доллар гэж үнэлдэг. Энэ жин бага байж болох бөгөөд нас гүйцсэн эр Бугаас эвэр тус бүрээс 10 кг- ийг авах боломжтой байдаг.

³² - Сүүт нь 30 ам.доллар, эм үржлийн эрхтэн 30 ам.доллар, эр үржлийн эрхтэн 30 ам.доллар хүрдэг.

³³ - БОЯ-нд төлдөг 700 ам.долларын лиценцийн үнийг хамруулсан (БОЯ 2004).

³⁴ - Зэрлэг гахайн спорт агнуурын зөвшөөрөл 400 ам.доллар (БОЯ 2004).

³⁵ - Гөрөөсний цус орон нутгийн зах дээр зарж байсан. Үнэ тавиагүй.

³⁶ - Гөрөөсний спорт агнуурын зөвшөөрлийн үнэ 900 ам.доллар. (БОЯ 2004).

³⁷ - Чонын 1ш хэл (5 ам.доллар), 1 дэлүү (0.50 ам.доллар), уушиг (1.50 ам.доллар), болон бөөр (1.50 ам.доллар).

³⁸ - Чонын спорт агнуурын зөвшөөрөл 400 ам.доллар, экспортын татвар 586 ам.доллар. (БОЯ 2004).

³⁹ - Цагаан зээр болон Хар сүүлтэй зээрийн спортын агнуурын үнэ 300 ам.доллар (БОЯ 2004).

№.	Латин нэр	Монгол нэр	Мах	Арьс	Эмчилгээний болон уламжлалт хэрэглээ				Чихмэл	Дотоод-ын үнэ ²⁷	Спорт агнуур ²⁸
					Цөс	Булчирхай	Эвэр	Бусад			
10.	<i>Gazella subgutturosa</i>	Хар сүүлтй	20.00	-	-	-	-	-	-	20.00	2750.00
11.	<i>Vulpes corsac</i>	Хярс үнэг	37.00	28.00	-	-	-	-	-	65.00	100.00 ⁴⁰
12.	<i>Vulpes vulpes</i>	Шар үнэг	-	18.00	-	-	-	-	-	18.00	100.00
13.	<i>Ursus arctos</i>	Хүрэн баавгай	800.00	100.00	8.00	200.00	-	232.00 ⁴¹	-	1340.00	-
14.	<i>Equus hemionus</i>	Хулан адуу	300.00	-	-	-	-	-	-	300.00	-
15.	<i>Uncia uncia</i>	Цоохор ирвэс	22.50 ⁴²	250.00	-	-	-	-	-	272.50	-
16.	<i>Moschus moschiferus</i>	Баданга хүдэр	-	-	-	120.00	-	-	-	120.00	-
17.	<i>Martes zibellina</i>	Ойн булга	35.00	37.50 ⁴³	-	-	-	-	-	72.50	-
18.	<i>Saiga tatarica mongolica</i>	Монгол татаар бөхөн	-	-	-	-	60.00	-	-	60.00	-
19.	<i>Otocolobus manul</i>	Малар мануул	25.00	3.00	-	-	-	20.00 ⁴⁴	-	48.00	-
20.	<i>Castor fiber</i>	Голын минж	-	40.00	-	-	-	-	-	40.00	-
21.	<i>Meles meles</i>	Халздай дорго	-	12.00 ⁴⁵	-	-	-	27.00 ⁴⁶	-	39.00	-
22.	<i>Lynx lynx</i>	Еврази шүүүс	-	30.00	-	-	-	-	-	30.00	-
23.	<i>Marmota baibacina</i>	Алтайн тарвага	10.00	13.00	1.00	-	-	6.50 ⁴⁷	-	27.50	-
24.	<i>Marmota sibirica</i>	Монгол тарвага	7.00	10.00	1.00	-	-	6.50	-	24.50	-
25.	<i>Spermophilus undulatus</i>	Сүүлэрхэг зурам	-	7.00	-	-	-	-	-	7.00	-

⁴⁰ - Спорт агнуурын лиценцийн үнэ. Агнуурын аялал зохиох ажил эхлээгүй.

⁴¹ - Баавгайн сарвуу бүрийг 50ам.доллараар үнэлдэг (нийт 200 ам.доллар), Баавгайн тосыг эмчилгээний зориулалтаар ашигладаг, 32 ам.доллар

⁴² - Хамгийн бага Ирвэсний дундаж жин 30 кг, нийт махны 50% нь хэрэглэж болох тооцоотой ба жишиг үнэ нь нэг кг 1.50 ам.доллар.

⁴³ - Монгол, Хятадад зардаг дундаж үнэ дээр тулгуурласан. Хятадын захад дээд зэргийн чанартай нь 275 ам.доллар үнэд хүрч байсан.

⁴⁴ - Судалгааны асуулгаар нэг хүн Мануулын тосны үнийг хэлсэн байсан.

⁴⁵ - Нас гүйцсэн Доргоны жин 10 кг-аас 16 кг дээр үндэслэн дундаж жинг гаргасан (8 кг мах) ба нэг кг махыг 1.50 ам.доллараар үнэлдэг.

⁴⁶ - Өөх тос 2 ам.доллар, ходоод 25 ам.доллар зэргийг хамтруулсан, эдгээрийг Монголчууд эмчилгээнд хэрэглэдэг.

⁴⁷ - Өөр 1 ам.доллар, уушиг 2.50 ам.доллар, өөх тос 3 ам.доллар үнэтэй зэргийг хамтруулсан.

№.	Латин нэр	Монгол нэр	Мах	Арьс	Эмчилгээний болон уламжлалт хэрэглээ				Чихмэл	Дотоод-ын үнэ ²⁷	Спорт агнуур ²⁸
					Цөс	Булчирхай	Эвэр	Бусад			
26.	<i>Ondatra zibethicus</i>	Заарт ондоотор	1.00	5.00	-	-	-	*	-	6.00	-
27.	<i>Lepus tibetanus</i>	Түвд туулай	2.00	2.50	-	-	-	-	-	4.50	-
28.	<i>Sciurus vulgaris</i>	Бараан хэрэм	-	2.00	-	-	-	-	-	2.00	-
29.	<i>Mustela vison</i>	Усны үен	-	*28	-	-	-	-	-	-	-
30.	<i>Mesechinus dauuricus</i>	Дагуурын зараа	-	-	-	-	-	*49	-	-	-
31.	<i>Alticola barakshin</i>	Хүмж барагчин	-	-	-	-	-	*50	-	-	-
	Шувууд										
1.	<i>Pelecanus crispus</i>	Борцгор хотон	-	-	-	-	-	2000.00 ⁵¹	-	2000.00	-
2.	<i>Aquila sp.</i>	Бүргэдүүд	-	-	-	-	-	1.00 ⁵²	200.00	200.00-	-
3.	<i>Aegypius monachus</i>	Нөмрөг тас	-	-	-	-	-	-	150.00	150.00	-
4.	<i>Milvus lineatus</i>	Элээ	-	-	-	-	-	-	120.00	120.00	-
5.	<i>Otis tarda</i>	Хонин тоодог	30.00 ⁵³	-	-	-	-	-	-	30.00	-
6.	<i>Nyctea scandiaca</i>	Цагаан уульж	-	25.00	-	-	-	-	-	25.00	-
7.	<i>Tetraogallus altaicus</i>	Алтайн хойлог	10.00	-	-	-	-	-	-	10.00	-
8.	<i>Lagopus lagopus</i>	Цагаан ахууна	10.00	-	-	-	-	-	-	10.00	-
9.	<i>Anser anser</i>	Бор галуу	8.00 ⁵⁴	-	-	-	-	-	-	6.00	15-350
10.	<i>Perdix dauurica</i>	Дагуур ятуу	6.00	-	-	-	-	-	-	6.00	10.00
11.	<i>Lyrurus tetrix</i>	Хар хур	5.00	-	-	-	-	-	-	5.00	10.00

⁴⁸ - Арьс нь Хятадад гадаад худалдаанд ордог. Үнэ тодорхой бус.⁴⁹ - Орон нутгийн зах дээр амьдаар нь зарж байдаг. Үнэ тодорхой бус.⁵⁰ - Эмчилгээний зориулалтаар хэрэглэдэг, асуулганд хариулагч үнийг тодруулаагүй.⁵¹ - Борцгор хотонгийн хошууг дээр үеэс морины хөлс хусуур болгон ашиглаж ирсэн. Нарангуул зах дээр бүтээгдэхүүн зардаг хүн үнийг мэдээлсэн.⁵² - Монголын орон нутгийн зах дээр нэг Бүргэдийн хошууг зардаг үнэ.⁵³ - Дунджаар 18 кг мах гардаг ба ангийн мах нь 15 кг орчим нэг кг-ийг 2.0 амдоллараар үнэлдэг.⁵⁴ - Дунджаар 4 кг мах шүүн бүрээс авдаг ба нэг кг махыг 2.0 амдоллараар үнэлдэг.

№.	Латин нэр	Монгол нэр	Мах	Арьс	Эмчилгээний болон уламжлалт хэрэглээ			Чихмэл	Дотоод-ын үнэ ²⁷	Спорт агнуур ²⁸
					Цөс	Булчирхай	Эвэр	Бусад		
12.	<i>Anas strepera</i>	Бор нугас	1.50	-	-	-	-	-	1.50	10.00
13.	<i>Gavia arctica</i>	Хилэнгүеэ гахууна	1.50	-	-	-	-	-	1.50	10.00
14.	<i>Syrnaptres paradoxus</i>	Монгол нотруу	0.30	-	-	-	-	-	0.30	-
15.	<i>Falco cherrug</i>	Идлэг шонхор	-	-	-	-	-	-	-	4660.00 ⁵⁵
16.	<i>Bubo bubo</i>	Эгэл шар шувуу	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	<i>Corvus corax</i>	Хон хэрээ	-	-	-	-	-	-	*56	-
18.	<i>Prunella montanella</i>	Сибирийн хайруулдай	-	-	-	-	-	-	-	-
ЗАГАС										
1.	<i>Hucho taimen</i>	Тул	5.00	-	-	-	-	-	5.00	5000.00 ⁵⁷
2.	<i>Branhymystax lenok</i>	Зэвгэ	3.50	-	-	-	-	-	3.50	10.00 - 20.00 ⁵⁸
3.	<i>Esox lucius</i>	Ерийн цурхай	2.00	-	-	-	-	-	2.00	10.00 - 20.00
4.	<i>Coregonus lavaretus</i>	Цагаан загас	2.00	-	-	-	-	-	2.00	10.00 - 20.00
5.	<i>Oreoleuciscus potanini</i>	Алтайн сугас	2.00	-	-	-	-	-	2.00	10.00 - 20.00
6.	<i>Cyprinus carpio</i>	Буллу цагаан	2.00	-	-	-	-	-	2.00	10.00 - 20.00
7.	<i>Parasilurus asotus</i>	Ерийн цулбуурт	1.80	-	-	-	-	-	1.80	-
8.	<i>Thymallus arcticus</i>	Шивэр хадран	1.80	-	-	-	-	-	1.80	-
9.	<i>Lampetra japonica</i>	Шивэр жарас	1.80	-	-	-	-	-	1.50	-
10.	<i>Perca fluviatilis</i>	Алгана	1.80	-	-	-	-	-	1.50	-

⁵⁵ - Албан ёсны статистикийн мэдээ, агнууран экспортын орлогын үнэ болон төлбөр, зөвшөөрлийн шүүд төлсөн үнэ дээр үндэслэсэн (БОЯ 2004).

⁵⁶ - Эмчилгээний зориулалт үнэ тодорхой бус.

⁵⁷ - Тулын зөвшөөрлийн үнэ, 1 м хүртэл тулыг спорт агнуурт агнахад 150 ам.доллар, 1 м-ээс илүү бол 300 ам.доллар.

⁵⁸ - Спорт загасчлалын зөвшөөрлийн үнэ.

Хүснэгт 17: Анчдыг насны ангилалаар тооцоолсон харьцуулал

Насны ангилал (i)	Хүн амын тоо (N_{mi})	Асуулгад оролцсон эрэгтэйчүүд (насны ангиллаар) (m_{ai})	Ан хийдэг хүмүүс (насны ангиллаар) (m_{hi})	Нийт анчид (насны ангиллаар) (N_h)
<1	42200	-	-	-
1-4	189300	-	-	-
5-9	268800	-	-	-
10-14	316900	18	4	*
15-19	293100	154	40	38753
20-24	266100	315	98	41853
25-29	231200	458	160	40105
30-34	198900	410	152	36702
35-39	181700	410	151	33110
40-44	148700	444	138	22782
45-49	101900	344	105	15506
50-54	69500	235	58	8367
55-59	58200	137	27	5597
60-64	49500	88	9	2363
65-69	36600	60	3	*
70+	51400	46	4	*
Бүгд	2504000	3119	949	245138

Хүснэгт 18: Анчдын тоог аймаг тус бүрээр тооцоолон харьцуулсан ангилал

№.	Аймаг (j)	Аймгийн хүн ам (N_j)	Аймгийн асуулгад оролцсон эрэгтэйчүүд (m_{aj})	Аймгийн ан хийдэг хүмүүс (m_{hj})	Тооцоолсон нийт анчдын тоо (N_h)
1.	Төв	985000	442	108	74405
2.	Увс	81900	270	93	8713
3.	Дорнод	74400	83	45	12459
4.	Сүхбаатар	56400	94	48	8895
5.	Дорноговь	52100	252	46	2937
6.	Дундговь	50500	19	4	3284

№.	Аймаг (j)	Аймгийн хүн ам (N _j)	Аймгийн асуулгад оролцсон эрэгтэйчүүд (m _{aj})	Аймгийн ан хийдэг хүмүүс (m _{hj})	Тооцоолсон нийт анчдын тоо (N _h)
7.	Архангай	96100	11	1	2698
8.	Өмнөговь	46700	199	30	2174
9.	Өвөрхангай	113200	194	29	5227
10.	Хөвсгөл	121500	273	137	18832
11.	Баянхонгор	83200	112	52	11931
12.	Баян-Өлгий	100800	193	98	15809
13.	Хэнтий	71100	27	9	7320
14.	Говь-Алтай	61400	75	42	10620
15.	Ховд	87500	194	22	3065
16.	Булган	62800	55	17	5995
17.	Сэлэнгэ	101800	168	53	9919
18.	Завхан	82900	397	105	6772
19.	Говь-Сүмбэр	12200	41	9	827
20.	Орхон	75100	9	0	0
21.	Дархан -Уул	86500	11	1	2429
Бүгд		2504000	3119	949	214313

Хүснэгт 19: Анчдын тоог хот суурин болон хөдөө нутгийн хүн амын тоонд тооцоолон харьцуулсан харьцаа

Амьдардаг газар	Төв суурин/хөдөөний оршин суугчид (N _r)	Асуулгад оролцсон эрэгтэйчүүд (m _{ar})	Ан хийдэг хүмүүс (m _{hr})	Тооцоолсон нийт анчдын тоо (N _h)
Улаанбаатарт	893400	315	190	72708
Аймгийн төвд	570800	1982	715	49901
Хөдөө орон нутагт	1039800	822	83	119165
Нийт	2504000	3119	949	241774

Хүснэгт 20: Улс орнуудын анчдын тоог тухайн орны нийт хүн амд нь харьцуулсан харьцаа

Улс	Анчдын тоо	Хүн амд харьцуулсан харьцаа
Австри	110000	1/72
Бельги	29000	1/348
Дани	177000	1/29
Финланд	300000	1/17
Франц	1650000	1/35
Герман	326000	1/247
Грек	293000	1/35
Унгар	50000	1/206
Ирланд	120000	1/30
Итали	895000	1/60
Люксембург	2500	1/160
Монгол	245000	1/10
Нидерланд	32000	1/454
Норвеги	170000	1/25
Польш	99000	1/389
Португаль	243000	1/40
Славян	23000	1/84
Испани	1000000	1/27
Швед	320000	1/39
Швецари	30000	1/230
Англи	600000	1/58
АНУ	14000000	1/19

Эхийг : Chardonnet, Ph., des Clers, B., Fischer, J., Gerhold, R., Jori, F., & Lamarque, F. (2002). The Value of Wildlife. *Rev. sci. tech. Off. int. Epiz.*, 2002, 21 (1), 15-51; U.S. Census Bureau 1996 population estimates; Mongolian National Statistics Office 2003 population estimates; болон энэ тайлангийн 17-р хүснэгтээс үзнэ үү.

Хүснэгт 21: Монголын нийт анчид ба агнасан амьтдын тоо

№	Латин нэр	Монгол нэр	Анчны хариулт (m_{sj})	Анчдын тоо $N_j \cdot \left[\frac{N_a}{N_r} \right] \cdot \left[\frac{m_g}{m_d} \right]$	Нэг анчны дундаж агналт (H_j)	Хамгийн их агналтын тоо	Нийт тооцоолсон агналт (N_a)
	Хөхтөн						
1.	<i>Marmota sibirica</i>	Монгол тарвага	657	139000	23.6	1000	3300000
2.	<i>Canis lupus</i>	Саарал чоно	321	75000	3.4	100	! ⁵⁹
3.	<i>Vulpes vulpes</i>	Шар үнэг	233	44000	4.7	100	185000
4.	<i>Procapra gutturosa</i>	Цагаан зээр	126	34000	6.5	100	250000
5.	<i>Vulpes corsac</i>	Хярс үнэг	112	25000	10.2	100	200000
6.	<i>Capreolus pygargus</i>	Бор гөрөөс	106	29000	2.7	50	100000
7.	<i>Sus scrofa</i>	Зэрлэг гахай	73	20000	1.9	10	30000
8.	<i>Sciurus vulgaris</i>	Бараан хэрэм	32	6500	27.2	150	170000
9.	<i>Cervus elaphus</i>	Халиун буга	26	5000 ⁶⁰	1.9	10	6000
10.	<i>Marmota baibacina</i>	Алтайн тарвага	18	1400	46.8	100	66000
11.	<i>Equus hemionus</i>	Хулан адуу	17	1500	4.2	15	3000
12.	<i>Capra sibirica</i>	Янгир ямаа	14	2000	2.1	20	4500
13.	<i>Ursus arctos</i>	Хүрэн баавгай	10	2500	1.2	10	*
14.	<i>Ondatra zibethicus</i>	Заарт ондоотор	8	2000	5.3	30	*
15.	<i>Lynx lynx</i>	Еврази шүлүүс	7	3000	1.2	2	*
16.	<i>Gazella subgutturosa</i>	Хар сүүлтий	6	1400	3.0	30	*
17.	<i>Otocolobus manul</i>	Малар мануул	6	1000	2.2	4	*
18.	<i>Ovis ammon</i>	Аргаль хонь	4	*	1.3	20	*
19.	<i>Moschus moschiferus</i>	Баданга хүдэр	4	*	1.5	7	*
20.	<i>Spermophilus undulatus</i>	Сүүлэрхэг зурам	4	*	7.5	30	*
21.	<i>Alces alces</i>	Молцог хандгай	3	*	1	1	*
22.	<i>Mustela vison</i>	Усны үен	1	*	*	*	*
23.	<i>Martes zibellina</i>	Ойн булга	1	*	*	*	*
24.	<i>Mesechinus dauuricus</i>	Дагуурын зараа	1	*	*	*	*

⁵⁹ - Монголын саарал чонын агналтын нийт тооцоо нь саарал чонын байж болох тоо толгойноос хэтэрч гарсан. Иймд бид энэ мэдээллийг энд оруулсангүй. Энэ хариу хэтэрхий их байсан нь нийт саарал чоно агнагч нар агнасан тоогоо хэтрүүлэн хэлсэнтэй холбоотой байх гэж үзэж байна.

⁶⁰ - Халиун буга агнагчдын тоог бас бууруулж тавьсан нь бусад зүйлүүдтэй харьцуулахад хобби агналтын тоон хувь нь арай илүү гарсан байна. Гэвч эдгээр хүмүүс нь өнгөрсөн жил халиун буга агнасан ч агнаагүй гэж хариулсан байх талтай.

№	Латин нэр	Монгол нэр	Анчны хариулт (m_{sj})	Анчдын тоо $N_j \cdot \left[\frac{N_a}{N_r} \right] \cdot \left[\frac{m_g}{m_d} \right]$	Нэг анчны дундаж агналт (H_j)	Хамгийн их агналтын тоо	Нийт тооцоолсон агналт (N_a)
25.	<i>Uncia uncia</i>	Цоохор ирвэс	1	*	*	*	*
26.	<i>Meles meles</i>	Халздай дорго	1	*	*	*	*
	Шувууд						
1.	<i>Tetraogallus altaicus</i>	Алтайн хойлог	20	3250	4.5	24	14600
2.	<i>Lagopus lagopus</i>	Цагаан ахууна	8	*	2.3	10	*
3.	<i>Perdix dauurica</i>	Дагуур ятуу	5	*	4.5	30	*
4.	<i>Anser anser</i>	Бор галуу	3	*	2.0	30	*
	ЗАГАС⁶¹						
1.	<i>Brachymystax lenok</i>	Зэвгэ	4	*	10	20	*
2.	<i>Hucho taimen</i>	Тул загас	3	*	2.0	20	*
3.	<i>Perca fluviatilis</i>	Алгана	3	*	15	100	*
4.	<i>Esox lucius</i>	Ерийн цурхай	1	*	5	5	*

⁶¹ - Нийт ангийн тоо ба загасчлалын тоог нарийвчлан авах боломжгүй байлаа. Ихэнх загасчид төрөл зүйлээр ялгаж хэлж чадахгүй байсан. Асуулга авсан бүх хүний 10% нь (949-өөс 92 нь) нэгээс илүү тоотой загас барьдаг гэсэн ба нэг загасчинд дунджаар 21.5 ширхэг барьдаг гэж тооцоолов. Нийт загасчдын тоогоор бодож үзэхэд (нутгийн хойд хэсэгт загасчидтай) 2004 онд янз бүрийн 430000 ширхэг загаснаас ойролцоогоор 20000-ийг агнасан байж болох юм

* - Мэдээ бага буюу байхгүй

Хавсралт 4: Ан амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний хэрэглээний судалгаа

Он/сар/өдөр: Санал авагчдын нэрс

Байршил: Аймаг: Сум/Дүүрэг:

Нийгэм эдийн засгийн мэдээ:

1. Нас	Хүйс	Ам бүлийн тоо
2. Та одоо хаана амьдарч байна вэ?	Аймаг	сум баг
Аймгийн төвөөс	км, сумын төвөөс	км зайд оршдог.
3. Ямар боловсролтой вэ?	Дээд ☐ , тусгай дунд ☐ , бүрэн дунд ☐ , бүрэн бус дунд ☐	
4. Та ажил хийдэг үү?	Тийм ☐ , Үгүй ☐ , Хаана?	
Мэргэжил?	Сарын орлого	
5. Гэр бүлд чинь өөр ажил хийдэг хүн байдаг уу?	Тийм ☐ , Сарын орлого	Үгүй ☐
6. Та мал малладаг бол малаас олох жилийн дундаж орлого хэд вэ?		
7. Өөр орлого бий юу?	Тийм ☐ , Жилд орлого олдог.	Үгүй ☐
8. Сарын орлогоосоо өөрийн хэрэгцээнд хир ихийг зарцуулдаг вэ?		
9. Танай гэр бүл өдөрт хичнээн кг мах хүнсэндээ хэрэглэдэг вэ?	кг/өдөр	
10. Та машин, мотоцикльтай юу?	Тийм ☐ , Машин	Үнэ
	Мотоцикль	Үнэ
11. Та буу эзэмшдэг үү?	Тийм ☐ , Бууны төрөл	Үгүй ☐
12. Та хавх хэрэглэдэг үү?	Тийм ☐ , Ямар, тоо ширхэг	Үгүй ☐

Ан агналтын мэдээ:

13. Гэр бүлийнхнээс хэн, хэн нь ан агнадаг вэ?
☐ Агнадаг (Нас) ☐ Огт агнадаггүй, ☐ Агнаж байсан (Нас)
Большон бол хэзээ? яагаад?

Анхаар: Огт агнадаггүй гэсэн хүмүүсээс асуулт 24-өөс хойшихийг асуу.

14. Агнадаг, агнаж байсан гэвэл дараах хүснэгтийг бөглө. (Агнаж байсан бол өнгөрсөн цагаар асуугаарай)

Амьтны нэр	Ямар аймаг, сумын нутагт	Яаж агнадаг вэ? (буу, хавх, гм.)	Юугаар явдаг вэ? (машин, морь, мотоцикль)	Аргаа өөрчилсөн үү? Яаж?	Ямар зорилгоор агнадаг вэ?	Нэг явахдаа хичнээнйг агнадаг вэ	Жилд хичнээнйг агнадаг вэ	Хэдэн жил агнаж байгаа вэ?	Хэзээ агнадаг вэ?	Ямар учраас энэ үед агнадаг вэ?	Нэг амьтнаас хэдэн кило мах авдаг вэ	Танд ан хир чухал вэ? (маш, дунд, бага)

15. Нэг удаа анд явахдаа хэд хоногоор явдаг вэ? Жилд хэдэн удаа анд явдаг вэ?

16. Агнадаг ангийн чинь төрөл, тоо, чанар өөрчлөгдсөн үү?

17. Өнөөдөр та өмнөхөөсөө хир хэмжээтэй агнаж байна вэ? Яагаад?

18. Та агнадаг ангийнхаа эрх зүйн байдлыг мэддэг үү?

19. Хуулийн дагуу олгогдсон зөвшөөрлөөр хэдэн амьтныг, хэд хоногийн хугацаанд агнаж болох вэ?

20. Танд зөвшөөрөл хэрэгтэй юу?

21. Та зөвшөөрөл авдаг уу? Тийм ☐, Жилд хэдэн зөвшөөрөл ямар үнээр авдаг.

Үгүй ☐, яагаад?

Ангийн гаралтай бүтээгдэхүүний худалдааны мэдээ:

22. Та агнасан ангаа зардаг уу? Тийм бол хүснэгтийг бөглө. Үгүй ☐

Амьтны нэр	Амьтны юуг нь	Байгууллага, хувь хүнд (Контейнерд, Хүнсний захад, Эмийн санд, Таньдаг хүнд)	Хаана (Аймаг, сум)	Хэзээ (улирал)	Яаж (захад очиж өгдөг, ирж авдаг)	Үнэ (грам, килограм, ширхэг)	Хэдэн онд	Жилд хэдэн ширхэг

23. Агнуурын гаралтай бүтээгдэхүүний эрэлт хэрэгцээ, тоо хэмжээ хэрхэн өөрчлөгдөж байгаа вэ?
24. Ан агнуурын зөвшөөрлийн талаар юу гэж боддог вэ? Яагаад?
25. Ан агнаснаар сөрөг үр дагаварууд гарч байна уу? Тийм, Үгүй, Яагаад?
26. Энэ сөрөг үр дагаваруудыг хэрхэн арилгаж болох вэ?

Агнуурын гаралтай бүтээгдэхүүний хэрэглээний мэдээ:

27. Та болон танай гэр бүлийнхнээс хэн нэг нь агнуурын гаралтай бүтээгдэхүүн хэрэглэдэг үү эсвэл хэрэглэж байсан уу?
Хэрэглэдэг ☐ Огт хэрэглэдэггүй ☐ Хэрэглэдэг байсан ☐ Больсон бол хэзээ _____, яагаад?
28. Хэрэглэдэг эсвэл хэрэглэж байсан бол дараах хүснэгтийг бөглө. Үгүй ☐

Амьтны нэр	Амьтны юуг нь	Юунд зориулж	Хир чухал вэ? (маш, дунд, бага)	Хаанаас (аль зах болон аймаг, сум)	Жилдээ хэдэн удаа	Нэг удаагийн хэмжээ (кг, ширхэг)	Үнэ (кг, ширхэг)	Хэдэн онд	Хир удаан хэрэглэж байгаа бэ

29. Таны хэрэглэж байгаа (байсан) агнуурын гаралтай бүтээгдэхүүнд, тоо хэмжээ, чанарын өөрчлөлт гарсан уу? Тийм ☐, Үгүй ☐, Яагаад?
30. Ан амьтдын нөөц хэрхэн өөрчлөгдөж байна гэж бодож байна (элбэг-э, ховор-х, нэн ховор-нх)?
50 жилийн өмнө,	30 жилийн өмнө,	10 жилийн өмнө,	5 жилийн өмнө,	Өнгөрсөн жил,	Энэ жил

